

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

На правах рукопису

Желізняк Василь Михайлович

УДК 94(477)“1796/1914”:351

**ГУБЕРНАТОР В СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1796 – 1914 рр.
(НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
професор М. В. Бармак

Тернопіль – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ, АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографічний огляд.....	9
1.2. Джерельна база.....	26
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	32
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУТ ГУБЕРНАТОРСТВА У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1796 – 1914 РР	39
2.1. Становлення інституту губернаторства у Волинській губернії 1796 – 1801 рр.....	39
2.2. Губернатор в системі державного управління на Волині 1802 р. – середина ХІХ ст.....	60
2.3. Волинський губернатор в умовах реформування внутрішнього устрою держави другої половини ХІХ ст. – 1914 р.....	86
РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ ГУБЕРНАТОРА В ЕКОНОМІЧНІЙ, РЕЛІГІЙНІЙ І НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ІМПЕРІЇ НА ВОЛИНІ 1796 – 1914 РР	111
3.1. Губернатор в системі управління державними фінансами та економічною політикою у Волинській губернії.....	111
3.2. Волинський губернатор у релігійній політиці імперії.....	131
3.3. Роль і місце губернатора Волині у національній політиці імперії.....	154
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТКИ	229

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області

Держархів Тернопільської обл. – Державний архів Тернопільської області

МВС – Міністерство внутрішніх справ

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

РПЦ – Російська православна церква

ЦДАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Нове співвідношення політичних сил, яке склалося в Європі в останній третині XVIII ст., дозволило Російській імперії розширити свої володіння. В результаті поділів Речі Посполитої Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії, у якій розпочалося реформування управлінської системи і формувалася нова система регіональних та місцевих органів влади, тому вважаємо за доцільне розглядати процес становлення та розвитку системи місцевого управління на чолі з губернатором у Волинській губернії. Оскільки навіть історія окремої адміністративно-територіальної одиниці здатна продемонструвати різноманітність підходів державної політики до місцевого управління.

Актуальність дослідження посилюється, тим у кожній губернії існували регіональні умови виконання губернатором своїх повноважень, що зумовили прояв характерних рис губернаторської влади, притаманних кожній губернії.

Російський уряд розумів неможливість проведення форсованої інкорпорації Волині і необхідність враховувати конкретні обставини. Тому за ефективну реалізацію на місцях прийнятих у центрі рішень мав відповідати особисто губернатор. Його успішна діяльність мала завершити побудову дієвої системи управління на місцях. Від діяльності волинського губернатора влада розраховувала досягти успіху у впровадженні своєї економічної, релігійної та національної політики. Прикордонне розташування Волинської губернії посилювало значимість посади губернатора.

Дослідження спрямоване на вивчення особливостей становлення та удосконалення губернаторської системи управління Російської імперії на Волині відповідно до змін, які відбувалися у сфері управління імперії з кінця XVIII ст. – до початку XX ст.

Політичні зміни в Україні, що відбулися останнім часом, посилили інтерес до дослідження проблематики з історії політичних інституцій. За останні двадцять років відбулися серйозні зміни, що стосуються як органів центральної, так і місцевої влади. Саме тому теоретичне осмислення набутого у минулому досвіду реформування системи управління можуть посприяти покращити його у найближчому майбутньому.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в рамках планів науково-дослідної роботи кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Автор дисертації взяв участь у виконанні теми «Актуальні проблеми історії, культури, освіти, науки і техніки України» (номер державної реєстрації теми 0111U009915).

Метою дисертаційної праці є визначення основних напрямків, форм, методів діяльності волинського губернатора, а також з'ясування його місця в системі державного управління Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.

Поставлена мета передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- дослідити історичні умови запровадження губернської системи управління на Волині;
- проаналізувати функціонування основних підрозділів губернського управління щодо їх підпорядкування губернаторові, а також еволюцію становлення губернаторської влади з початку XIX до початку XX ст.;
- визначити взаємодію волинського губернатора із дворянсько-шляхетськими представницькими інституціями;
- з'ясувати роль та місце губернатора у здійсненні економічної політики імперії на Волині;
- висвітлити основні напрямки його діяльності в релігійній політиці влади у краї;
- розкрити роль волинського губернатора у здійсненні національної політики Російської імперії на Волині в досліджуваний період.

Об'єктом дисертаційної роботи є діяльність волинського губернатора у системі місцевого управління Російської імперії.

Предметом дослідження стали напрями, форми і методи діяльності губернатора як головного представника влади, що реалізовував політику самодержавства в економічній, релігійній та національній політиці імперії на Волині через систему адміністративної діяльності місцевих інститутів влади.

Методи дослідження. В основу дослідження покладено використання засадничих принципів історичної науки: історизму, розвитку, об'єктивності, системності та наукового плюралізму. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні методи історичного дослідження. Обґрунтуванню обраних методів присвячено окремий підрозділ дисертаційного дослідження (1.3). Зокрема для визначення певних історичних етапів, хронологічних меж існування Волинської губернії та побудови відповідної періодизації застосовувався проблемно-хронологічний метод. Системний метод використовувався для вивчення структури суспільства, визначення структурних і функціональних особливостей органів управління Волинської губернії, а також для отримання знань про особливості їх функціонування. Під час порівняння повноважень волинського губернатора, особливостей і закономірностей їх розвитку та функціонування з внутрішніми губерніями Російської імперії ми користувалися історико-порівняльним методом. Для з'ясування особистісного впливу губернатора на справи в губернії послуговувалися біхевіористичним методом та методом репутаційного аналізу. Застосування міждисциплінарних методів дозволило адекватно підійти до вирішення проблем, пов'язаних з основними складовими дисертації.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період з 1796 р., коли було утворено Волинську губернію, й до 1914 р., тобто до початку Першої світової війни. Окреслені хронологічні рамки дозволяють визначити роль і місце губернатора в регіональній історії. Для з'ясування особливостей утворення Волинської губернії здійснено огляд поділів Речі Посполитої, оскільки саме тоді розпочалося формування губернії та організація губернської влади. Таким чином,

хронологічні рамки дослідження становлять цілісний і завершений період в історії Волині.

Територіальні межі дослідження визначено територією Волинської губернії як адміністративно-територіальної одиниці Російської імперії в межах Правобережної України зазначеного історичного періоду, тобто охоплюється територія сучасних Житомирської, Волинської, Рівненської та північні райони Тернопільської області.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше в українській історіографії комплексно досліджено посаду губернатора та межі його губернської влади у Волинській губернії з урахуванням специфіки місцевого управління краю в кожен із історичних етапів його існування. Відображено регіональні особливості функціонування органів управління на Волині через дослідження ролі та місця волинського губернатора в економічній, релігійній та національній політиці самодержавства. На основі критично проаналізованих фактів, архівних документів та реконструкції окремих суспільно-політичних подій доведено, що волинський губернатор за допомогою владних структур губернаторської влади усі свої сили скеровував зусилля на приведення місцевих управлінських структур до уніфікації з метою повної інтеграції краю до складу Російської імперії.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали, теоретичні положення та висновки дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнених та спеціальних праць про волинського губернатора, історіографічних і краєзнавчих видань, посібників, спеціальних статей. Крім того, при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць з історії України XIX – початку XX ст. і державних установ, які діяли на території України. Результати досліджень рекомендовано використати при розробці вузівських підручників для гуманітарних факультетів, на яких вивчається історія України та історія держави і права.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження викладені у доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: III Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій

конференції (м. Житомир, 12–13 листопада 2010 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 10–11 травня 2011 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарної освіти» (м. Кременець, 20–21 жовтня 2011 р.); IV Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (м. Житомир, 18–19 листопада 2011 р.); VI краєзнавчій конференції, присвяченій Дню пам'яток історії та культури «Брідщина – край на межі Галичини й Волині» (м. Броди, 20 квітня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» (м. Тернопіль, 20–21 квітня 2012 р.); Міжнародній науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 520-річчю Дубенського замку «Твердиня над Іквою» (м. Дубно, 17–18 жовтня 2012 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 14 наукових публікаціях, із яких 7 опубліковані у фахових збірниках, 7 – матеріали конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (333 позиції), 7 додатків. Обсяг основного тексту дисертації 180 сторінок. Загальна кількість 242 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ, АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Історіографічний аналіз дозволяє простежити розвиток логіки і рівень розробки досліджуваної проблеми в історичній науці, у тому числі виявити важливі аспекти, тенденції та особливості реалізації губернаторської влади на Волині впродовж 1796-1914 рр., визначити перспективи подальшого вивчення даної наукової теми.

Проаналізувавши наукові доробки попередників з проблематики, ми дійшли висновку, що вона знайшла відображення в українській, включно з діаспорною та зарубіжній (російській, західноєвропейській, білоруській, польській) історіографіях. В ході історіографічного аналізу літератури головну увагу приділено дослідженню української історіографії. Аналіз зарубіжної історіографії дозволяє більш повно синтезувати підсумкові узагальнення, висновки, тенденції. При цьому здобувач намагався об'єктивно та коректно оцінити внесок науковців, які займалися даною проблематикою. При цьому ми використовували поетапно-хронологічний підхід, а також групування наукових досліджень, із виокремленням адміністративного, економічного, релігійного та національного аспектів діяльності губернатора. Такий розподіл, на нашу думку, найкраще проілюструє ставлення вчених до проблем дослідження, оскільки дозволяє оцінити їх за теоретичним рівнем, ідеологічними та методологічними принципами, якими керувалися автори при написанні своїх наукових праць.

У вивченні теми ми виділили три етапи.

У дореволюційній історіографії (до 1917 р.) проблеми становлення та розвитку інституту губернаторства розглядаються в обмежених рамках, через те, що єдиними доступними джерелами для вчених були матеріали

законодавства та офіційної періодики Російської імперії. Першими до досліджуваної нами теми проблеми звернулись представники адміністративно-правового напрямку. До них належали С. Егізаров [146], А. Градовський [101], А. Лохвицький [194], І. Страховський [271]. Цілком природним у них був інтерес до структури та компетенції губернської адміністрації, до певної міри вони спробували систематизувати і проаналізувати законодавство, що визначало діяльність місцевого управління в дореформеній та пореформеній Росії.

Особливе місце в дореволюційній історіографії займають праці А. Градовського, родоначальника політичної регіоналістики. Вчений заклав кваліфікаційні та описові стандарти при дослідженні проблем держави і суспільства. Його роботи містять правовий, історичний і політичний аналіз державних адміністративних установ [100]. Однак дослідник не виявив специфічних рис губернаторського управління національних окраїн, хоча намічені ним основні проблеми в організації і функціонуванні всієї системи управління на той час були досить новаторськими.

У роботах І. Андрієвського [71] і І. Блінова [80] основна увага приділяється з'ясуванню питання: чи був інститут губернатора органом управління, а інститут генерал-губернатора органом нагляду та контролю. Такий підхід до проблеми був не на часі, оскільки у законодавчих актах Російської імперії це питання не було чітко вирішено і повноваження губернатора не були розмежовані із повноваженнями генерал-губернатора. Вчені дійшли висновку, що інститут губернаторства, ще не мав досконалої організації і тому губернатори не мали можливості досить ефективно координувати діяльність системи місцевого управління. І. Блінов з історико-юридичної позиції розглянув процес становлення інституту губернаторства, відповідно змінам у законодавстві щодо великоросійських губерній та пов'язаних із губернатором сфер діяльності [80]. Проаналізувавши чимало нормативно-правових актів, автор намагався з'ясувати сутність правової основи діяльності губернаторів. Названі праці не враховували особливостей управління в правобережних

губерніях, в тому числі і Волинської губернії, яка мала відмінні від великоросійських губерній межі повноважень губернатора.

Праці, які торкалися діяльності губернських російських адміністративних установ на Волині вперше з'явилися у другій половині XIX ст. Це спричинено етнічною необхідністю обґрунтувати та виправдати приєднання північно – та південно-західних окраїн до Росії, де місцевій адміністрації, на чолі з губернатором, відводилася роль провідників імперської політики в регіоні. На відміну від великоросійських губерній, самодержавство не мало надійної опори в регіоні, у вигляді лояльних владі місцевих поміщиків, що змусило центральну владу розраховувати на підтримку православного населення краю. Тому уряд підтримував видавництво збірок із археології та етнографії західних губерній, видавництво яких надавало історичне підґрунтя перебування правобережних губерній під владою Російської імперії. За підтримки волинського губернатора В. В. фон-Валя, який доставив видавцю свої великі зібрання фотографій церков, монастирів, замків і т.п., було видано Батюшковим П.Н. працю «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края» [77]. У роботі упорядник розглядав дії та завдання губернської влади на Волині з великоросійських позицій, що передбачало: поширення в краї російської мови та звичаїв, збільшення економічної присутності російських поміщиків. У комплексі ці заходи, на думку автора, мали призвести до прискореної інтеграції Волинської губернії до складу Російської імперії.

Цінний фактичний матеріал для вивчення економічного аспекту діяльності губернатора на Волині міститься у виданні під редакцією А. Братчікова «Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях», у якому надавалася інформація про економічний потенціал всіх повітів губернії, що дозволяло місцевій владі краще його використовувати [86].

Урядова інформація про місце і роль волинського губернатора в імперській політиці Російської імперії міститься у ювілейних виданнях, що виходили до сторіччя створення МВС. У праці історика Середоніна С.М. «Исторический

обзор деятельности Комитета министров» описується діяльність МВС та основні напрямки впровадження імперської політики на місцях губернатором [264].

Релігійна політика влади на Волині, стала об'єктом досліджень професора М. Кояловича «История воссоединения западно-русских униатов старых времен» [187]. В ній автор на широкій джерельній базі розкрив процес приєднання уніатів до Російської православної церкви після включення краю до складу Російської імперії. Становще з дослідженням історії православної церкви, саме на Волині, поліпшилося лише наприкінці ХІХ ст. Аналізуючи історико-краєзнавчі дослідження, ми відзначаємо п'ятитомник історика та краєзнавця М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», в якій автор дав короткий систематичний опис усіх населених пунктів Волинської єпархії [274]. У цій праці дослідник описав кожен парафію, а саме дані про її географічне положення, чисельність та національний склад населення, надав численні топографічні та етнографічні дані, огляд історичних відомостей, опис церков, їх майна, прізвища священнослужителів на момент складання опису. Матеріали вищезгаданої праці слугують історичним джерелом для нашого дослідження різних сфер життя мешканців Волині, зокрема: економічної, соціальної та релігійної ситуації в краї. Беручи до уваги, що релігійна приналежність в переважній більшості мала національний характер, то використання цієї праці дозволяє з'ясувати також особливості національної політики у Волинській губернії. Разом із тим слід зазначити, що автор не ставив за мету спеціально розкрити роль волинського губернатора в цій справі.

Аналіз дореволюційних видань засвідчує, що дана проблематика представляє наукову цінність. Праці дослідників містять велику кількість фактологічного матеріалу і дають досить докладну історико-правову ситуацію виникнення та функціонування губернаторської влади на Волині. У роботах представлені тогочасні історико-економічні та статистико-етнографічні дані, хоч і в обмеженому вигляді, але все-таки міститься загальна інформація про

найбільш видних представників губернаторської влади у краї. Проте праці, виконані під безпосереднім впливом імперської політики хибно трактують історичне минуле Волині з точки зору російської уварівської тріади «Православ'я - Самодержавство - Народність».

Радянські історики впродовж тривалого часу не досліджували проблем місцевого управління та чиновництва ХІХ ст. Це було спричинено тим, що радянська влада заперечувала корисність для трудового люду системи місцевого управління, що сформувалася у Російській імперії та Європі до початку ХХ ст., вважала її абсолютно чужим їй феноменом. У післяреволюційні роки радянські історики акцентували увагу на проблемах соціально-економічного розвитку, робітничому, селянському і революційному русі, соціально-політичній думці.

На велику увагу заслуговує ґрунтовна монографія дослідника історії православної церкви в Україні українського громадського, церковного діяча, публіциста І. Власовського «Нарис історії української православної церкви», що видавався в еміграції [94]. У монографії міститься цінний матеріал щодо релігійної політики імперії та шляхи її реалізації губернською владою. Введенням нової проблематики відзначається український історик Д. Пойда з працею «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)» [233]. Із написанням цієї книги автор фактично стає першовідкривачем у регіональному підході й дослідженні цієї проблематики, оскільки аграрній проблематиці в цілому, а зокрема селянським рухам на території України не приділялося достатньо уваги. Недоліком дослідження стало те, що вона як і багато інших праць радянського періоду піддавала критиці усю державну систему Російської імперії і не акцентувала уваги на конкретній діяльності губернаторів.

На початку 60-х рр. ХХ ст. спостерігається прояв інтересу науковців до вивчення основних напрямків та діяльності державного апарату самодержавної Росії. Одним із перших ґрунтовних досліджень губернського та повітового адміністративного апарату став «Курс історії державних установ» радянського

історика Н. Єрошкіна, що витримав 4 видання (1960, 1968, 1983, 1997) [147]. У роботах науковцем було застосовано відомчий підхід до системи місцевого управління, згідно з яким місцеві установи управління класифікувалися залежно від провідного міністерства або прирівняної йому установи. У рамках цього підходу інститут губернаторства розглядалося через призму політики МВС, яка нерідко зустрічала протидію з боку інших відомств, у тому числі і на місцевому рівні. У праці вченим було поставлено питання про те, що губернатор міг мати серйозні владні повноваження переважно відносно тих місцевих установ, які були підвідомчі МВС. Проте, автор полишив за межами свого дослідження місцеві адміністрації на національних окраїнах імперії, які мали суттєві відмінності в управлінні від великоросійських губерній. На думку науковця, місцева влада в національних окраїнах Російської імперії відрізнялася від внутрішніх губерній лише свавіллям та безконтрольністю дій, а відмінностей практично не мала. Такий виклад історії державного управління, на нашу думку, спричинений ідеологічними переконаннями, що не могли заперечити, єдності радянського народу в минулому і в майбутньому.

Істотний внесок у розробку проблеми внесли дослідження радянського професора П. Зайончковського, який одним із перших звернувся до аналізу функціональних обов'язків чиновництва. У своїй роботі «Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.» вчений наголошував на необхідності вивчення особового складу державного апарату, оскільки «поряд з розстановкою громадських сил, певної політичної системою» на внутрішню політику «мають неабиякий вплив і люди, які стоять на голові адміністрації», тобто губернатори [154]. Велике значення має запропонована П. Зайончковським новаторська, на той час, методика вивчення, заснована на комплексному використанні законодавчих актів, формулярних списків, донесень жандармських губернських штаб-офіцерів (цей вид джерел широко був введений у науковий обіг саме П. Зайончковським) і джерел мемуарного характеру. Використання даної методики дозволило йому виявити кількісні характеристики чиновників вищих, центральних та губернських установ. Однак

автор не ставив за мету дослідити губернаторську владу в українських губерніях і на Волині зокрема.

На окрему увагу заслуговує науковий доробок радянського історика М. Шумілова [328]. Він детально розглядає питання, пов'язані із матеріальним забезпеченням губернаторів, умовами їхнього життя, взаєминами з центральною владою. Дослідник робить висновок, що не всі існуючі у другій половині XIX ст. місцеві органи влади можна вважати адміністративними. Одночасно автор торкнувся проблеми значимості реформ в плані обмеження влади губернаторів на місцях в ході поділу функцій адміністративних і судових органів. У результаті реформ з-під губернаторської опіки випало чимало функцій і вони безпосередньо передавалися міністерствам. Більше того, М. Шумілов вказує, що на рубежі 60-70-х років XIX ст. вперше починаються відкриті конфлікти між губернаторами і місцевим чиновництвом. Дійсно, це мало місце у внутрішніх губерніях, але ніяким чином не торкались посади губернатора на Волині, де він мав набагато ширші повноваження на відміну від внутрішніх російських губерній, у яких губернатор перестав бути «господарем губернії», що стало предметом нашого дослідження.

Таким чином, аналіз робіт радянського періоду показує, що вони внесли певний вклад в дослідження нашої. Радянська історіографія містить лише фрагментарні матеріали з досліджуваної проблеми, а також має чимало хибних точок зору, які сформувалися на основі класового підходу до характеристики державних установ та місця в них посади губернатора.

Починаючи з 90-х р. XX ст. розпочинається сучасний етап української історіографії, яка активізувала дослідження багатьох нових історичних проблем в тому числі і по темі нашої дисертації. Після відкриття великої кількості архівних документів у дослідників з'явилося більше можливостей працювати та об'єктивно розглядати українську історію. Спостерігаємо неабиякий науковий інтерес українських істориків до імперської політики та її провідників в Україні – губернаторів у XIX – початку XX ст. на території українських земель, які входили до складу Російської імперії.

Функціонуванню адміністративних установ Російської імперії на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. присвячено роботи В. Шандри, М. Бармака, А. Скрипника, В. Грицака та ін. У працях В. Шандри аналізується діяльність генерал-губернаторів правобережних губерній; звернено увагу на роль особистих якостей вищих чиновників-адміністраторів у реалізації інтеграційного політичного курсу уряду щодо українських земель після 1832 р.; висвітлено конкретні прояви цієї політики, а також методи, за допомогою яких проводилася боротьба за землю з польськими землевласниками, спроби асиміляції місцевого населення, роль губернаторів у впровадженні російської мови та звичаїв в офіційний обіг [166, 319, 321].

Особливо хотілося б відзначити монографію В. Шандри «Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття», у якій досліджуються передумови, причини створення та еволюція Київського генерал-губернаторства з метою якнайшвидшої інтеграції Правобережжя до складу Російської імперії [320]. Дослідницею проаналізовано законодавство XIX ст. – початку XX ст., що дозволило з'ясувати, які методи використовувало російське самодержавство при здійсненні своєї політики в краї. У праці період перебування українських земель під владою самодержавства висвітлено через призму дослідження російських владних інституцій, при допомозі яких російський абсолютизм здійснював нагляд та контроль на приєднаних землях. Автором зроблено висновок, що Київське генерал-губернаторство було відмінним від інших аналогічних російських адміністративних установ, значно більше уваги там приділялось здійсненню політичного контролю та реалізації імперської політики. Метою дослідниці було з'ясування законів, за допомогою яких російський уряд здійснював свою політику в правобережних губерніях.

Механізм входження земель Правобережної України у склад Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. з точки зору впровадження управлінської системи розкрив М. Бармак [76]. Залучивши широке коло маловідомих історичних джерел він розкрив процес формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні. Особливий

акцент робиться на створенні та еволюції адміністративних структур відповідно до законодавства імперії, виконуваних завдань, особливого статусу регіону, інших чинників. Простежуються відмінності між аналогічними управлінськими інституціями центральних губерній і Правобережної України.

В останні роки історики звернули увагу і щодо ролі губернаторів на українських землях. У своєму дисертаційному дослідженні А. Скрипника розглядаються основні напрямки, форми і методи діяльності губернських органів управління на Поділлі, їх структурна побудова та функції [266]. Інший дослідник юрист В. Грицак у своїй монографії охарактеризував інститут губернатора в Російській імперії у другій половині XIX ст. на матеріалах Харківської губернії; показав його правовий статус, зміни в компетенції, взаємодію з іншими місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування [103].

Інкорпораційну політику російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. розглянув у своїх працях львівський історик Я. Грицак, який використав нетрадиційний підхід при висвітленні багатьох проблем минулого української історії. Автор у дослідженнях зосередив свою увагу на з'ясуванні відмінностей у статусі українських земель у складі Російської імперії від інших частин імперії і зазначив, що в XIX ст. «Правобережжя стало тереном взаємного поборювання польських і російських впливів, не дозволило перетворити українське питання у внутрішню проблему Російської імперії. На його думку, ця обставина мала винятково важливе значення для дальшого формування українського національного руху у правобережних губерніях» [104, с.28]. Дослідник у праці стверджував, що Правобережна Україна наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., у порівнянні з іншими російськими землями, мала суспільно-політичну та етнокультурну специфіку, що вимагало і проведення відмінної від цих земель урядової політики в краї. Роль губернатора в цій справі автор розглядає побічно.

Губернатор здійснюючи управління губернією постійно співпрацював із дворянським зібранням. Дослідження структури, функцій та законодавчого регламентування дворянського зібрання в Російській імперії здійснив американський історик С. Беккер [79]. Автор опираючись на великий архівний та статистичний матеріал, піддаючи критичному аналізу праці інших російських та зарубіжних істориків дворянства дійшов висновку, що російське дворянство зберегло домінуючі позиції у економіці та політичному житті не зважаючи на ліквідацію кріпацтва.

З'ясуванню ролі та місця Волинського дворянського зібрання у системі органів влади здійснено рівненським краєзнавцем Л. Казначеевою [169; 170]. Дослідниця визначила межі повноважень, з'ясувала напрями діяльності, еволюцію структури та склад цієї інституції, протягом усього періоду її існування. Проте взаємовідносини дворянського зібрання із волинським губернатором не піддавалися ґрунтовному аналізу, залишившись поза її увагою.

Даною проблематикою займалися зарубіжні вчені, зокрема, французький дослідник Д. Бовуа, який відтворив важливі моменти польсько-українських стосунків у ХІХ ст. та з'ясував основні напрямки колонізаційної політики у сфері освіти. Використовуючи у комплексі документи адміністративних установ та звіти губернаторів, науковець дав об'єктивну оцінку земельних і соціально-політичних відносин, стосунків між губерньською владою та польським дворянством у правобережних губерніях. Досліднику вдалося відтворити дійсний трикутник взаємозв'язків на Правобережжі у зазначений період: поляк-землевласник, українець-селянин та росіянин як представник влади. Д. Бовуа описавши непримиренний антагонізм у трикутнику взаємовідносин краю, за влучним твердженням волинського краєзнавця О. Карліної «зруйнував відразу два історіографічні міфи: про патріархальну ідилію «кресів», як бачилося з польського боку, і про гуманну місію російської адміністрації, що нібито стояла в обороні українських селян від польських

помічників, як тлумачилося в російській, а згодом і радянській історіографіях» [175, с. 60].

Проблеми історії державного управління дореволюційної Росії і становища провінційного чиновництва розглядають у своїх роботах історики та правники із Російської Федерації. А. Мінаков своїм дисертаційним дослідженням здійснив комплексний аналіз взаємовідносин губернського корпусу і центральної влади з позицій історичної парадигми ефективності механізмів влади на прикладі внутрішніх губерній [208]. Інший російський історик С. Любичанковський використав структурно-функціональний підхід для аналізу організації губернської влади в європейській частині пізньоімперської Росії (1892-1917 рр.) [196]. Автор дійшов висновку, що губернська система влади була не ефективною, оскільки, з одного боку, не включала в себе всіх необхідних установ для її нормального функціонування управлінських установ, а, з іншого боку, не забезпечувала достатньої координації органів влади, що входили у неї, з діяльністю губернатора.

Здійснивши соціально-історичний аналіз розвитку інституту губернаторства, за всі двісті років його існування, російська дослідниця Л. Лисенко розпочала новий етап у напрямку вивчення проблеми, розкривши місце та роль інституту губернатора і генерал-губернатора в системі влади російської держави. Авторка у своїй роботі досліджувала генезис інституту губернаторства, а також, звернувшись до особистостей губернаторів, зуміла створити соціально-історичний портрет російського губернатора з різнобічними кількісними і якісними характеристиками. Здійснивши аналіз входження нових територій до складу Російської імперії, дослідниця дійшла висновку, що російське самодержавство мало певну двоєдиність цілей у національній політиці, оскільки здійснюючи якнайшвидшу інкорпорацію окраїн, врахувало і навіть зберігало деякі місцеві особливості. Регіони де у системі місцевого управління діяв інститут генерал-губернаторства, на її думку, була характерною адміністративна чи інколи політична автономія в ХІХ – початку ХХ ст. Комплексний аналіз діяльності Російської держави з

удосконалення системи губернаторської влади у всьому різноманітті її елементів у період 1708 – 1917 рр. та впливу на розвиток країни у розглянутий період здійснив Г. Алексушин [68].

Економічний аспект діяльності губернатора на Волині висвітлено в працях О. Головка, В. Жвалюка, Т. Ігнат'євої, В. Орлика, О. Прищепи, А. Філінюка, О. Шмида та інших. У спільній монографії А. Філінюк та Т. Ігнат'євої охарактеризовано економічну і тарифну політику самодержавства та роль губернатора в розвитку торговельно-економічних зв'язків Правобережної України після її приєднання до Російської імперії [287].

Генезу становлення податкової політики Російської імперії в українських губерніях з кінця XVIII ст. до 1861 р. розглянув у своїх працях В. Орлик [224, 225, 226]. Автор на тлі складних і часто непослідовних дій російської влади, комплексно досліджує становлення та діяльність основних інститутів реалізації цієї політики, взаємозв'язок соціально-економічного стану імперії із оподаткуванням населення, але взагалі не виокремлюючи Волині. Розвиток податкового законодавства самодержавства, становлення двох податкових систем (прямого та непрямого оподаткування), що діяло на території України, а також компетенцію місцевих органів влади у цій політиці, висвітлив генерал-полковник податкової міліції В. Жвалюк [148]. Проаналізував кадрово-штатні питання та проблеми боротьби податкових органів з порушеннями чинного законодавства та їх взаємодії із іншими місцевими органами державного управління. Правову регламентацію участі органів місцевої адміністрації загальної компетенції та поліції, а також місцевого самоврядування у фінансово-управлінській діяльності на українських землях у складі Російської імперії у кінці XVIII – початку XX ст., здійснив юрист О. Головка [99].

Характерною рисою розвитку другої половини XIX – початку XX ст. Волинської губернії був ріст міст та навколومیських структур і елементів, що стали об'єктом досліджень рівненського краєзнавця О. Прищепи. У своїй монографії дослідниця простежила темпи урбанізаційних процесів та з'ясувала

причини їх відставання у порівнянні з іншими регіонами підросійської України [240]. Головну увагу приділила соціальній та національній структурі міського населення, а також доведенню дієвості органів самоврядування, під безпосереднім керівництвом губернатора, в організації міського господарства та зусиль громадських структур і підприємницького класу у формуванні соціального та культурного середовища міст. Доповненням до цієї проблематики є науковий доробок В. Вісіна, у якому вивчаються правові чинники функціонування споживчої кооперації у Волинській губернії в кінці XIX – на початку XX ст., діяльність якої була під наглядом губернатора [93].

Окремої уваги заслуговує урядова політика щодо земельної русифікації Волині, яку ґрунтовно описав історик О. Шмид [327]. Науковець зазначає, що кампанія по російській колонізації Волині, на яку було витрачено значну кількість часу, зусиль губернаторів, чиновників та коштів, не досягла більшості намічених результатів. Оскільки влада нашттовхнулась на величезний спротив поляків та небажання самих росіян переселятися на постійне проживання у колонізовану, віддалену від столиці губернію. Усі ці праці історико-економічної тематики виявилися важливими у здійсненні компаративного аналізу досліджуваного аспекту проблеми, що дало можливість висвітлити в цілому особливості економічної політики в губернії та побіжно торкнутись ролі окремих губернаторів на Волині.

Релігійна політика самодержавства на Волині у хронологічних рамках нашого дослідження вперше так ґрунтовно викладена у працях С. Жилюка [151; 152]. Автор показав процес утвердження православ'я у краї, що супроводжувався наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. ліквідацією греко-католицизму, висвітлив питання утворення Волино-Житомирської єпархії, матеріального забезпечення духовенства, місіонерської діяльності церкви, духовно-навчальних закладів, церковних братств, церковно-громадських організацій та ін. Політика імперського уряду і Російської православної церкви, що проявляється у різноманітних формах та методах, спрямована на русифікацію населення Волині стала концептуальною основою

його досліджень. У висновках науковець зауважує, що «без системи царського самодержавства й державної опіки, позиції Російської православної церкви на Волині були б доволі непевні» [152, с. 159].

Значним кроком у вивченні церковного землеволодіння на Правобережній Україні є праця О. Крижанівського, у якій охарактеризовано соціально-економічне становище православної церкви, а саме зміни в церковному землеволодінні, формах і методах господарювання в церковних маєтках та структуру церковних прибутків. Аналіз господарської діяльності РПЦ досліджено побіжно, проте приділено увагу секуляризації церковних земель 1840-х р. та їх соціально економічним наслідкам [189].

Основні етапи скасування Греко-уніатської Церкви в Російській імперії, на значному джерельному матеріалі як церковного, так і світського походження дослідили рівненські краєзнавці Стоколос Н. та Шеретюк Р. Викорінення набутків уніатів у сакральній царині після офіційних «возз'єднань» 1839 р. і 1875 р. із Російською Православною Церквою та впродовж десятиріч після них на Волині описав доктор архітектури Ричков П., який зауважував, що ще до ліквідації унії сакральна культура Волині була піддана інтенсивній культурно-політичній русифікації, а храми – архітектурно-стилістичній орієнтації [246, с. 352].

На Волині довгий період часу привілейоване становище займала Римокатолицька церква, тому без неї конфесійна карта Правобережної України в XIX ст. є неповною. Особливості міжконфесійних відносин між католицизмом і православ'ям в умовах існування в регіоні російського самодержавства стало предметом українського дослідника О. Буравського [89]. Спираючись на наукову літературу, архівні документи та матеріали періодичної преси, Хитровська Ю. досліджує й аналізує проблему організаційно-правового становища правобережної римокатолицької церкви наприкінці XVIII – на початку XX ст. [289].

Вплив місцевої влади на становище пізньопротестантських громад Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. дослідила

Г. Павлюк. У своїх статтях з даної проблематики дослідниця зробила висновок, що політика місцевої влади на Волині щодо пізньопроєктанських громад пройшла еволюцію від невизначено-ліберального в 70-80-х р. XIX ст. до відкрито реакційного наприкінці 80-их р. XIX ст.

Національна політика була одним із важливих напрямків діяльності волинського губернатора, хоча офіційних документів, які формували принципи національної політики царизму загалом, не існувало. Як зазначає російський правник початку XX ст. Б. Нольде: «наше право знало лише окремі землі та індивідуально характеризувало їх ставлення до голови російської держави, ... не розбиралася систематично у тому, що воно тут творило, ... провадження однієї і тієї ж державно-правової думки лежить через вивчення кожної з автономних земель, взятої окремо» [220, с. 280-281].

Із початком 90-х р. активізувалися дослідження щодо особливостей вирішення національного питання імперським урядом на Правобережній Україні. Так, українська дослідниця Н. Щербак у своїй монографії проаналізувала особливості політики імперської влади щодо найбільших етнічних спільнот правобережних губерній, а саме українців, поляків та євреїв [329]. У роботі кожній із груп відведений окремий розділ, в якому на загальноісторичному фоні детально вивчено урядову політику та взаємовідносини місцевої адміністрації з їх представниками. Авторка робить висновок, що насильницька русифікація та намагання знищити національні відмінності та особливості цих народів через використання адміністративного ресурсу потерпіла провал, оскільки невирішена в подальшому національна проблема стала однією із причин розпаду Російської імперії.

Вагомий внесок у дослідження національних проблем Волинської губернії зробив М. Бармак. У своїй монографії автор детально висвітлює процес заселення, господарське та культурне життя, причини та напрямки міграційних потоків серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.) [73]. У праці, насамперед, відображено, що національна політика царизму в даний період, характеризувалася

авторитарністю, будучи русифікаторською та насильницькою стосовно інших народів краю.

У колективній монографії «Євреї Волині: Кінець XVIII початок XX ст.» житомирські краєзнавці Іващенко О. та Полішук Ю. на основі широкого кола опублікованих і архівних матеріалів висвітлили процес включення краю до смуги єврейської осілості та його вплив на чисельність і розселення євреїв, особливості їхньої господарської діяльності, культурного і громадського життя. Значну увагу науковці приділили взаємостосункам єврейського населення із українцями та представниками інших етносів, що населяли волинський край [163].

Проблемами формування взаємин між народами, які входили до Російської імперії та питаннями впливу на них політики царської влади займаються не лише українські, а й, зокрема, російські науковці. Досить важливими, на наш погляд, є поява саме неупереджених досліджень, таких як робота О. Міллера. У роботі автор на основі комплексу нових архівних матеріалів з центральних архівів Російської федерації та ін. висвітлює процес прийняття царською владою рішень щодо українського національного руху [206]. Урядову політику другої половини XIX ст. вчений подає як зіткнення українського проекту національного будівництва з проектом формування «великої російської нації», яка повинна була об'єднати великоросів, малоросів і білоросів. Хоча наслідок цієї боротьби трактується О. Міллером у більшій мірі як невдача асиміляторських намагань, направлених на здійснення проекту великої російської нації, ніж як успіх українського руху.

Заслуговує на увагу колективна монографія російських істориків М. Долбілова та О. Міллера «Западные окраины Российской империи» [155]. У праці вчені окремо виділяють єврейське, польське та українське питання, що виникли саме в цьому регіоні і зберігає актуальність до краху Російської імперії. Автори підсумовують, що саме у цьому краї вирішувалася доля російських проектів будівництва нації. Через це увагу праці зосереджено на висвітленні складного механізму взаємодії «центру та периферії» для трансформації

національної й конфесійної ідентичності різних національних рухів в західному краї.

Сучасна історіографія досліджуваної теми багата новими методологічними підходами, побудована на більшій об'єктивності в досліджуванні джерельної бази. Проведений нами історіографічний аналіз засвідчує, що сучасні українські та російські дослідники предметно взялися за розгляд економічної, релігійної та національної політики Російської імперії як в цілому по країні, так і в окремих її регіонах. На сьогодні не існує спеціального дослідження владних повноважень волинського губернатора і його впливу на реалізацію урядової політики у Волинській губернії. Це обумовило вибір нами об'єкту та предмету нашої дисертації, визначило її структуру. У зв'язку з вище зазначеним виникає потреба ґрунтовного та комплексного дослідження місця та ролі губернатора у системі державного управління у Волинській губернії. Перспективним напрямком подальших досліджень є вивчення військової політики Російської імперії на Волині із вивченням ролі губернатора у її здійсненні.

1.2. Джерельна база

Проведене дослідження ґрунтується на використанні різних видів історичних джерел, таких як: законодавчі матеріали, документи вищих і центральних установ, архівні фонди місцевих адміністративних, жандармсько-поліцейських, судових, цензурних, станових установ, періодичної преси, спогади тощо. Перелічений комплекс джерел відрізняється за складом, походженням, об'ємом матеріалу, за ступенем достовірного відображення подій. У цілому дана різноплановість джерел дозволяє проаналізувати особливості діяльності губернаторів при реалізації урядової політики на Волині, дослідити засади та принципи функціонування інституту губернства в імперській системі влади, і насамперед в процесі інкорпорації та інтеграції Волині до складу Російської імперії. Здійснюючи аналіз джерел, ми умовно їх розділили на: 1) законодавчі матеріали; 2) матеріали архівних установ – звіти, донесення, записки, огляди, рапорти чиновників, різноманітні циркулярні розпорядження губернаторів та формулярні списки керівників губернії; 3) ювілейні видання МВС та статистичні матеріали; 4) періодичні видання; 5) документи особистого походження (мемуари, спогади очевидців про губернаторів).

Перша група опрацьованих нами джерел є найчисельнішою, оскільки нормативно-правові акти формували генезис і розвиток губернаторської влади. Всі важливі по темі законодавчі акти, які за змістом є по суті управлінськими розпорядженнями, опубліковані у трьох Повних зібраннях законів Російської імперії, в яких їх систематизовано у хронологічному порядку, із заголовками та зазначення їхнього походження. Використання великої кількості фактичного матеріалу, що міститься в даних зібраннях, у процесі дослідження, дозволило нам скласти чітку картину законодавчого забезпечення і функціонування влади губернатора, з'ясувати напрями щодо реалізації ним урядової політики в

контексті становлення російського управління на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст. Під час дослідження ми послуговувалися також Зводом законів Російської імперії, який був офіційним зібранням розташованих в тематичному порядку чинних законодавчих актів, що стали законодавчою основою діяльності системи управління в імперії. У результаті комплексного використання названих зібрань дозволило нам простежити еволюцію та трансформацію системи місцевого управління, у період існування Волинської губернії. У підсумку, ми з'ясували, що головне і незмінне завдання місцевої адміністрації зводилося до інтеграції Волині, однак успішність цього завдання повністю залежала від волинських губернаторів, діяльність яких стала предметом нашого дослідження.

Другою по чисельності групою джерел дослідження стали матеріали архівів, які розташовані у межах кордонів існування Волинської губернії станом на 1914 р. Територіальний підхід при виборі архівних установ дозволив використати у дослідженні різні за характером, походженням і змістом опубліковані та неопубліковані документи та матеріали, що містяться у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Києві (далі – ЦДАК України), Державного Архіву Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), Державного Архіву Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), Державного Архіву Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.) та Державного Архіву Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.).

Основним джерелом інформації про діяльність установ та інституцій періоду Російської імперії XIX – початку XX ст. є архівні матеріали ЦДАК України. Серед них: листування з Міністерством внутрішніх справ та центральними установами, між підлеглими урядовцями та присутственими місцями, різноманітні звіти, інформаційні матеріали, розпорядження тощо. Наприклад, документи у фонді Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (№442) містять інформацію про функціонування інституту генерал-губернатора на Правобережжі України, з

яким волинська губернська адміністрація постійно коригувала і узгоджувала свої рішення. Такий порядок підпорядкування передбачав велику кількість обігової документації між інституціями, що сприяло накопиченню архівних матеріалів із Волинської губернії.

Покладені на губернатора повноваження виконувалися ним за допомогою губернської адміністрації, в якій головним оперативно-виконавчим органом була канцелярія. Тому важливими є матеріали із фонду «Канцелярії Волинського губернатора» (ф. 70, Держархів Житомирської обл.), а саме: звіти волинських губернаторів, документи щодо іноземних колоністів, розпорядження повітовим і губернським установам, постанови губернатора щодо конфіскації маєтків учасників польських повстань, службове листування та інші документи, що мали інформативний характер. На основі цих документів, ми дослідили особливості губернського керівництва у різні історичні періоди існування влади самодержавства на Волині, оскільки повноваження та завдання губернатора постійно змінювались і в значній мірі залежали від імператора та соціально-політичної обстановки в країні. Наказовий характер документів, що містяться у архівних документах, репрезентують справжні взаємовідносини губернської адміністрації з повітовими установами, а саме з їх виконавчими органами в тому числі повітовими справниками, поліцейськими чинами і суддями, до яких накази та розпорядження надсилалися з вимогою швидкого оперативного виконання.

Губернатор крім безпосереднього керівництва губернією впроваджував шляхом поліцейсько-адміністративного втручання економічну, релігійну, а пізніше національну політику імперії. Для з'ясування особливостей реалізації цих завдань волинським губернатором, ми використали фонди архівів, які розташовані в межах колишньої Волинської губернії. Роль губернатора в економічному житті краю ми прослідковуємо на матеріалах фондів: «Луцька міська управа» (ф. 3, Держархів Волинської обл.), «Волинського товариства хмелярів» (ф. 187, Держархів Житомирської обл.), «Житомирська міська управа» (ф. 62, Держархів Житомирської обл.), (ф. 146, Держархів

Житомирської обл.) «Волинські дворянські депутатські збори», які дають підстави стверджувати, що губернатор спрямовував свою діяльність у цій сфері на якнайповніше використання ресурсного та людського потенціалу в інтересах самодержавства та інтеграцію краю у Російську імперію.

Релігійна політика імперії в правобережних губерніях була відмінною від тієї, яку проводили у внутрішніх губерніях держави. Підтвердженням цього є додаткові вказівки щодо виконання царських маніфестів і указів, що містяться у фонді «Острозький повітовий суд» (ф. 22, Держархів Рівненської обл.). Священнослужителі Російської православної церкви разом із землевласниками були опорою самодержавства в краї. Священики підтримували губернатора на місцях, поширювали урядову інформацію і усіляко сприяли виконанню розпоряджень губернатора. Про це свідчать матеріали фондів «Волинська духовна консисторія» (ф. 1, Держархів Житомирської обл.), «Волинське об'єднане по забезпеченню побуту православного духовенства і у селянських справах присутствіє» (ф. 418, Держархів Житомирської обл.) та інші. Для влади також були важливі православні святині Волині, тому, деякими із них, опікувався волинський губернатор особисто, про що інформує фонд «Почаївська Успенська Лавра» (ф. 258, Держархів Тернопільської обл.). Важливість священства для реалізації губернатором урядової політики на Правобережній Україні демонструє закон від 1 січня 1868 р. згідно якого духовенство перейшло на державне забезпечення, що перетворило їх на державних чиновників.

Під час дослідження фондів архівів нами виявлено дублювання вхідної і вихідної документації, що надходила з Петербургу до канцелярій генерал-губернатора і волинського губернатора та у зворотному напрямку: звіти волинського губернатора, губернського правління, губернських присутствій та чиновників повітового рівня (повітові справники, чини поліції, предводителі дворянства) до вищих інстанцій. Такий стан справ є підтвердженням, що на Волині була сформована класична бюрократична система, яка була притаманна усім губерніям Російської імперії.

Третю групу джерел було сформовано з огляду на із використання ювілейних та пам'ятних дат в історії імперським урядом при видавництві книг, що засвідчували історичну єдність всіх народів імперії і виконували урядові завдання. З іншого боку, ці видання виступають, як важливе джерело інформації про минуле Волинської губернії, оскільки при написанні книг використовувалися офіційні дані про стан справ в губернії. У п'ятитомну виданні «Исторический обзор деятельности Комитета министров» під редакцією Середоніна С.М. висвітлюється, на широкому колі джерел, що містилися у центральних архівах імперії та документів Комітету міністрів, історія виникнення міністерств та їх взаємовідносини із кожним губернатором, зокрема і волинським [264]. У праці описуються та аналізуються: найважливіші питання державного управління у губерніях, урядова політика та відносини «центру із периферією» через систему місцевих адміністративних установ на чолі із губернатором.

Доповненням до таких видань слугували матеріали, що друкувалися у періодичній пресі. Преса демонструвала офіційну урядову ідеологію і її дані потрібно піддавати критичному аналізу. Головним офіційним друкованим органом губернії, який має важливе значення для нашого дослідження є «Волынские губернские ведомости». Газета виходила раз на тиждень і поширювалася, в основному, через передплату. У газеті друкувалися царські маніфести, укази, розпорядження місцевої адміністрації, статистично-економічні та інші важливі відомості, які стосувалися справ губернії. У відомостях друкувалися різноманітні етнографічні та історичні документи тощо., що засвідчували реалізацію урядової політики по доведенню історичної єдності та приналежності Волині до Російської імперії.

Православ'я було частиною уварівської тріади, що повинно було забезпечувати непорушність самодержавства на Волині. Тому з 1867 р. розпочинається видавництво «Волынских епархиальных ведомостей», які склалися з двох частин офіційної та неофіційної. В офіційній частині друкувались урядові укази та розпорядження губернатора, Синоду та

епархіального керівництва. Неофіційна частина становить історико-краєзнавчу спадщину для краю, оскільки там друкувались історико-статистичні описи церков і парафій Волинської єпархії, хроніка подій, краєзнавчі матеріали, нариси з історії міст, містечок і сіл Волинської губернії.

Ще однією групою джерел є мемуарна література, аналіз якої дозволив нам дослідити специфіку і особливості управління краєм волинського губернатора, міжособистісні стосунки, тощо. Першими пам'ятками мемуарної літератури є спогади графа Е. Комаровського, який охарактеризував діяльність тогочасного губернатора М. Комбурля [180]. Стан справ у губернії на початку XIX ст. описав Ф. Глінка у «Письмах русского офицера», в яких він пише про Волинь, що вона є уподібнення німецьким краям [97]. Французький письменник Оноре де Бальзак, у своїх листах, описує поїздку з Дубна до Радзивилівської митниці у 1847 р., в яких описує недоліки митниці та зубожіння місцевого населення, що, на його думку, є результатом неефективного керівництва російської влади [332]. На окрему увагу заслуговує «История моего современника» Короленко В. [182]. Будучи родом із Волині, письменник записав спогади важливі події, що відбулися в губернському центрі.

Отже, джерельна даного дослідження виявилася досить широкою, різноманітною, представлена як архівними, так і опублікованими матеріалами. Комплексний аналіз джерел, порівняння та узагальнення отриманих результатів дозволяють розкрити основні напрями діяльності губернатора на Волині в досліджуваних хронологічних і територіальних рамках.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Виходячи зі стану наукового розроблення проблеми та особливостей джерельної бази, характеру теми дисертації, мети й завдань, було використано низку наукових принципів, методів загальнонаукової методології та спеціальних методів історичного дослідження. Їх врахування та опрацювання під час написання дисертаційної роботи дозволило обрати найоптимальніші з них. В основу дослідження було покладено використання засадничих принципів історичної науки: історизму, розвитку, об'єктивності, системності та наукового плюралізму.

В історичній літературі останніх десятиліть активізувалися наукові пошуки, автори яких акцентують свою увагу на локальній специфічності регіонів. Сучасна регіоналістика являє собою сукупність дослідницьких парадигм і відповідних методів, орієнтованих на наукові дослідження різних регіонів України, закономірностей їх формування й функціонування з урахуванням історичних, демографічних, релігійних та інших особливостей [91, с. 120]. Також дисертація ґрунтується на поєднанні таких дослідницьких напрямків як регіоналістика та історія державного управління. Локалізація нашого дослідження до розмірів Волинської губернії дозволила вивчити поділ владних повноважень між центром та регіонами, зокрема між приказними установами, місцевим самоврядуванням та судочинством. Таким чином, регіональний рівень історичного пізнання в поєднанні із професійним застосуванням різних наукових методів становить методологію нашого наукового дослідження.

Принцип історизму передбачає насамперед загальну обізнаність із досліджуваним періодом, що надає можливість виявлення закономірностей трансформації управлінських установ попереднього ступеня в наступний ступінь на новому етапі історичного розвитку. Також цей принцип дозволяє

проведення аналізу будь-яких процесів із позицій їх мінливості в часі, що включає періоди поступової еволюції і різких структурних перебудов губернської системи влади, які здійснювались у Волинській губернії. Такий підхід потребує від дослідника розуміння конкретно-історичної ситуації, вміння передати «дух епохи» і спонукає дотримуватися логіки історичного процесу. Принцип історизму тісно змикається з принципом розвитку, згідно з вимогами якого губерньська влада має розглядатись від елементарних форм організації до більш складних і розгалужених, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами її існування. У межах окресленого в темі періоду важливо враховувати ту обставину, що Волинська губернія, як складова Російської імперії стала місцем реалізації імперського проекту, що ґрунтувався на уварівській тріаді «православ'я, самодержавство, народність».

Принцип об'єктивності базується на прагненні неупереджено відтворити історичну картину проблеми, розкрити умови формування та діяльності губернської влади на Волині. Даний принцип передбачає опору на реальні факти в їх справжньому змісті, а не спотворені і не підігнані під схему. Принцип об'єктивності у нашому науковому дослідженні передбачає: врахування всієї повноти історичних джерел, процесів та явищ; неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій. Ці засади об'єктивності надають можливість охарактеризувати діяльність місцевих адміністративних установ під впливом складних та багатогранних процесів на Волині кінця XVIII – початку XX ст.

Принцип системності орієнтує на розкриття цілісності об'єкта, на вияв його багатогранних зв'язків, що дає змогу визначити стратегію наукового дослідження. Цей принцип ми використовували для комплексного дослідження губернської системи управління Російської імперії, яка складалася із великих і складних об'єктів (систем), що вивчались нами як єдине ціле з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Основний акцент робили на виявленні різноманітності зв'язків і відносин, що мають місце як усередині досліджуваного об'єкта, так і у його взаємодії із імперським центром.

Особливості сформованої губернської системи визначаються не тільки і не стільки сумарними властивостями її окремих елементів чи підсистем, а специфікою її структури, особливими інтегративними зв'язками та особливістю політики в правобережних губерніях. Застосування принципу системності забезпечує вивчення губернської влади та її складових частин як єдиного цілого, як системи.

Принцип наукового плюралізму є універсальним, оскільки він враховує не тільки суперечливі погляди на проблему, а й неоднакові уявлення про їхнє походження, суть, перспективи розвитку. Такий підхід дає змогу ґрунтовно ознайомитися з різноманітними думками вчених про предмет нашого дослідження, а також виокремити найбільш науково доцільні із них. У межах дослідження нашої проблеми застосування даного принципу полягало у врахуванні різних підходів до вивчення політичних, соціальних, освітніх, економічних явищ та процесів, які відбувалися у період існування губернської влади у Волинській губернії.

У комплексі з науковими принципами, використаними під час дослідження губернатора в системі влади Російської імперії на матеріалах Волинської губернії, поєднуються методи, що визначаються метою, завданнями, джерельною базою, наявною методологічною основою соціально-гуманітарного пізнання. Розв'язуючи заплановані дослідницькі завдання, ми використали дві групи методів: загальнонаукові та спеціальні.

Загальнонаукова група методів складається з таких як: аналізу та синтезу (для опрацювання джерел та фактів; метод аналізу використовувався на всіх етапах даного дослідження), індукції та дедукції (забезпечують вивчення поодиноких суспільно-політичних фактів та уможливають перехід до загальних положень і навпаки), систематизації (передбачає вірне упорядкування та групування зібраної інформації для доведення окремо взятої гіпотези), структурно-системний (забезпечує можливість виділення об'єкта дослідження, що дозволило його вивчення із збереженням цілісності та логічності наукових міркувань), статистичний метод (був використаний для

визначення адміністративно-територіальних розмірів Волинської губернії та соціально-етнічного складу населення губернії).

Спеціальні наукові методи у дисертаційній роботі використовувалися такі: історико-порівняльний (використовувався для порівняння структури підрозділів російських губернських установ на Волині із внутрішніми губерніями імперії, а також для вивчення особливостей і закономірностей їх розвитку й функціонування). Для з'ясування особистісного впливу губернатора на справи у губернії, ми послуговувалися біхевіористичним методом та методом репутаційного аналізу. Враховуючи те, що об'єктом дослідження є діяльність волинського губернатора у системі місцевого управління Російської імперії в Україні, тобто і особа зокрема, використано біографічний метод.

Для визначення певних історичних етапів, хронологічних меж існування Волинської губернії та побудови відповідної періодизації застосовувався проблемно-хронологічний метод. Він дозволив визначити, конкретизувати та об'єктивно розкрити різні періоди діяльності волинського губернатора.

Структурно-функціональний метод використано при аналізі конфесійно-етнічної структури Волинської губернії, а також для вивчення ролі і місця губернської влади в тогочасних складних політичних, економічних, культурно-освітніх та національних процесах на Волині. Методом узагальнення ми користувалися при написанні висновків, що вимагали цілісного погляду на досліджувану проблему. Для доведення головних тверджень у роботі ми послуговувалися також описовим методом, що дав можливість переконливіше довести роль і місце волинського губернатора у системі влади Російської імперії.

Методи систематизації і класифікації документальних фактів у поєднанні із логічно-аналітичним методом надали можливість у логічній послідовності у висвітлений матеріал у дисертації в процесі нашого дослідження. Оскільки ми використовували ці методи при класифікації однорідних подій, явищ та архівних документів це дозволило здійснити їх детальний аналіз.

Під час виявлення закономірностей певних історичних подій та визначення їхніх причинно-наслідкових зв'язків ми використали в дисертаційній роботі ретроспективний метод, який у сукупності при реконструкції управлінських трансформацій дозволив дослідити багатогранну діяльність волинського губернатора. Враховуючи вплив на історичні події волинського губернатора як особистості особливого значення в дослідженні теми набуває просопографічний метод, який дозволяє вивчення подій минулого та їхніх наслідків через людський чинник.

Для уникнення крайнощів в історичному дослідженні ми використовували діалектичний метод. Цей метод дозволяє обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, з'ясувати постійну суперечність між сутністю та явищем, об'єктивно оцінити реальне становище губернатора в тогочасній системі влади.

Конкретні дослідницькі підходи на погляд, щодо вивчення урядової політики Російської імперії в губернії та оцінювання етапів перебування українських земель у складі імперії ми зустрічаємо в прикладних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних істориків. В. Шандра спрямовує свої дослідження на вивчення місця та ролі правобережних губерній в Російській імперії, через вивчення діяльності Київського генерал-губернаторства, що реалізовувало інтеграційний політичний курс та забезпечувало взаємозв'язок губернських та вищих державних установ. М. Бармак зацентрував вивчення процесів інкорпорації та інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії, з точки зору формування та розвитку регіональних і місцевих органів влади та управління наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Я. Грицак у своїх працях звернув увагу на відмінності у статусі українських земель у складі Російської імперії і як це впливало на національне відродження в Україні. Для І. Лисяка-Рудницького XIX ст. постає як окремий період української історії, що, на думку історика, тривав приблизно від 1780-1790 рр. до 1914 р. Центральною проблемою новітньої української історії XIX ст, він вважав націотворчі процеси, коли відбувалося перетворення етнічномовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту [193, с. 22]. В. Сарбей розширив

зміст національного відродження України у ХІХ ст., який наголошував, що при висвітленні цього процесу необхідно зосереджуватися на національно-етнічній, соціально-економічній, політичній, духовно-культурній складових розвитку українського народу [254, с. 26]. О. Міллер досліджуючи «українське питання» у Російській імперії спрямував свої дослідження на критику держави, яка не спромоглася здійснити сильніший асиміляторський тиск, що забезпечив би перемогу великої руської нації над конкуруючим українським проектом. У працях французького вченого Д. Бовуа досліджено історію Правобережжя через призму взаємовідносин між російським самодержавством і польською елітою за першість в цьому регіоні та їх контроль над українським селянством.

З'ясування потребують деякі методологічні терміни. Для подальшого дослідження потрібно з'ясувати поняття «губернаторська влада». Суть терміну не потрібно трактувати, як владу губернатора чи як сукупний образ місцевого управління. Такий підхід наштовхне нас на думку, про те що губернатор на довіреній йому території керував усім, але це не так, адже він здійснював управління у комплексі з різноманітними державними установами.

Науковець Г. Алексушін стверджує, що губернаторська влада – це реалізація комплексом посадових осіб даних йому державою владних повноважень різного характеру (законодавчих, виконавчих, розпорядчих, судових) на ввіреній його контролю адміністративній території (губернії) [69, с. 57]. Дещо іншої позиції дотримуються російські історики Ю. Злобин та С. Любичанковський, які до губернаторської влади, у загальноімперському масштабі, відносять не тільки самого губернатора, але й місцеві органи влади, через які він здійснює свої функції, які називають органами губернаторської влади. Зауважимо, що є слушним усі наведені вище означення. Ми лише додамо, що «губернаторська влада» це механізм досягнення центральною владою поставлених цілей і завдань, які реалізовує губернатор через безпосередньо підпорядковані губернські установи, а також через ті установи, на які поширюється його вплив.

У дисертації замість загальноживаного терміну «возз'єднання» Правобережної України до Росії, який панував радянській науці із 1947 р., ми вживаємо термін «приєднання». Адже «возз'єднуватися» можуть лише частини чогось цілого, єдиного чим землі Правобережної України для Російської імперії не були. Терміни «Волинська губернія», «Волинь», «волинський край» вживаються у даній роботі як тотожні поняття.

Досліджуючи інститут губернатора в системі влади Російської імперії ми свідомі в тому, «що жоден з методів не є універсальним і спроможним вирішити усі дослідницькі завдання» [158, с. 71]. Тому використання нами сукупності наукових принципів та методів дослідження дозволило: досягнути поставленої мети й завдань, здійснити неупереджений аналіз, розширити фактологічну та аналітичну складову наукового пошуку в одній із важливих проблем регіоналістики.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУТ ГУБЕРНАТОРСТВА У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1796 – 1914 РР.

2.1. Становлення інституту губернаторства у Волинській губернії 1796 – 1801 рр.

Нове співвідношення політичних сил, яке склалося у Європі в останній третині XVIII ст., дало можливість Російській імперії розширити свої володіння. Приєднання Правобережної України стало стратегічною метою експансіоністських планів Російської імперії [245, с. 9]. Тому скориставшись із загальної соціально-політичної та конфесійної кризи польського суспільства, правлячі двори Австрії, Пруссії та Росії у дипломатичних переговорах між собою порушили питання про поділ польської держави [92, с. 5]. В офіційних документах говориться про необхідність відновлення «спокою і порядку у внутрішніх справах країни для того, щоб сусіди Речі Посполитої могли задовольнити свої вимоги – такі ж давні, як і законні» [190, с. 40]. Уже 5 серпня 1772 р. у Петербурзі були підписані австрійсько-пруський, австрійсько-російський й прусько-російський договори, за якими Річ Посполита втратила близько 30 % території і третини населення [3, с. 552]. 30 вересня 1773 р. умови, викладені у російсько-польському, прусько-польському й австрійсько-польському трактатах, були ратифіковані сеймом [157, с. 235]. Таким чином, після першого поділу Волинське воєводство складалося з повітів: Луцького, Горянського, Надслучького, Кременецького, Володимиро-Чернігівського і Володимиро-Новгородського (друга частина назв двох останніх повітів дана їм на згадку про Чернігівське воєводство та його повіти – Чернігівський і Новгород-Сіверський) [95, с. 5].

Другий поділ Речі Посполитої (23 січня 1793 р., Петербург) передбачав отримання Росією центральної частини Білорусі, Київське, Брацлавське і

Подільське воєводства та східну половину Волинського воєводства – разом 250 тис. кв. км. і понад трьох млн. мешканців. Річ Посполита із територією у 215 тис. кв. км. та населенням 3,7 млн. осіб перебувала під протекторатом Росії [157, с. 243]. У березні російські війська зайняли східну частину Волині аж до м. Катербург (з 1944 р. – с. Катеринівка Кременецького району) Кременецького повіту та с. Варковичі Дубенського повіту. Новоприєднані землі включали такі повіти, як: Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Рівненський, Острозький, Старокостянтинівський, Заславський повіти, а також східні частини, Лубенського, Луцького й Кременецького [77, с. 229]. Законодавчо це було закріплено у маніфесті Катерини II від 27 березня 1793 р. [9], який 7 квітня оприлюднив генерал М.М. Кречетников від імені імператриці у м. Полонному Новоград-Волинського повіту [77, с. 229]. Після оголошення маніфесту, у містечку Лабуні (за 16 верств від Полонного), яке стало резиденцією генерал-губернатора, присягали на вірність імператриці [172, с. 30]. Присяга здійснювалась у церквах військом, шляхом подання особистих присяжних листів магнатів, шляхти, священників, дворянства, волинського міщанства та євреїв, чим засвідчували свою лояльність владі, як законослухняні піддані і вірні Російської імперії [9, с. 412; 8, с. 390-391]. Присягу не приймали тільки кріпосні селяни, за вірність яких поручались їхні власники. Польські землевласники, які не бажали присягати, втрачали право на володіння та успадкування маєтків і тому були зобов'язані виїхати за межі імперії [219, с. 11]. Відповідно до маніфесту усім, хто не бажав присягати на вірність Російській імперії, надавалось три місяці для того, щоб продати свої маєтки і виїхати за межі країни. Майно, яке не встигали продати за відведений термін, конфісковували і передавали до казни [16, с. 698-699]. В такий спосіб імперський уряд отримав лояльних землевласників, які визнавали нову владу законною і водночас позбавився тих, хто не бажав визнавати законність нових правителів.

Указом від 13 квітня 1793 р. Головнокомандувач російськими військами М. Кречетников був призначений генерал-губернатором новоприєднаних

губерній [11, с. 419]. Йому доручалося встановити лінію кордону з Австрією та Туреччиною, розформувати польські війська, організувати митниці і заснувати адміністративні установи (присутственні місця) у Мінській, Брацлавській та Ізяславській губерніях. 23 квітня 1793 р. Катерина II направила на затвердження Сенату іменний указ «Про приєднання до Росії від Польщі деяких областей і про утворення з них губерній: Мінської, Ізяславської і Брацлавської» [10], у якому містилися вказівки, дані М.М. Кречетнікову в наказі від 8 грудня 1792 р. Окрім цього Катерина II указом від 23 квітня 1793 р. затвердила розмежування адміністративних управлінських структур губерній і їх штатів й наказала розпочати формування російських органів влади. Як пам'ять про приєднання польських областей до Росії викарбували медаль із картою приєднаних земель та написом «відторгнуті повернено», що продемонструвало основні напрями політики російського самодержавства на Правобережній Україні [77, с. 229] (Додаток Ж). З самого початку після приєднання нових українських земель до імперії царизм розглядав її як «приєднані до імперії на віки вічні». 22 липня 1793 р. у м. Гродно Росія і Польща підписали трактат про остаточне розмежування територій [12]. Результатом другого поділу Речі Посполитої 1793 р. складовою Ізяславської губернії стала східна частина Волинського воєводства. Губернським містом був обраний Ізяслав, але, оскільки там не було достатньої кількості будинків для адміністративних установ, тому тимчасово губернське правління перебувало у Житомирі [171, с. 240]. На західній половині Волинського воєводства, що залишилася за Річчю Посполитою, були створені Волинське і Володимирське воєводства (до складу останнього увійшла й частина розформованого Белзького воєводства). Ці воєводства були поділені на землі: Волинське – на Луцьку, Кременецьку і Поліську, а Володимирське – на Володимирську і Ковельську [95, с. 5].

18 червня 1793 р., після смерті генерала М. Кречетнікова генерал-губернатором Мінським, Ізяславським і Брацлавським призначили генерал-поручика Тимофія Івановича Тутолміна, який свою штаб-квартиру спочатку

розмістив у Мінську, а з 1794 р. у місті Несвіж Мінської губернії [253, с. 5; 227, с. 70]. Головним завданням генерал-губернатора стало продовження курсу на вдосконалення адміністративно-територіального устрою, який здійснювався згідно з «Установленнями для управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р. [166, с. 19]. Однак до початку 1794 р. кордони й склад повітів новоствореної губернії залишилися повністю невизначеними, що пояснювалося можливим збільшенням новоприєднаних територій після чергової зміни геополітичного становища в регіоні. Лише у березні того ж року видано розпорядження генерал-губернатора Т.І. Тутолміна про перерозподіл існуючих та створення нових повітів в Ізяславській губернії. Серед інших до складу губернії віднесено Житомирський, Радомишльський, Чуднівський і Овруцький повіти [171, с. 240]. Уже указом від 23 червня 1794 р. передбачалося до кінця 1795 р. провести «нову генеральну в державі ревізію» [173, с. 529].

Оминаючи певні перехідні тимчасові форми управління, влада у Петербурзі вважала ці території такими, що завжди були в складі імперії. Здійснюючи всі ці заходи у краю, імператриця зауважувала, що кінцевою метою її усіх дій є «позбавлення землі і міст, колись Росії належавших, однодумцями населених і створених і єдину віру з нами сповідуючих, від спокуси і приниження, які їм загрожують» [173, с. 238], [9]. Зрозуміло, що реалізація інкорпораційної політики російського самодержавства на Волині потребувало розташування на території краю значної кількості російських військ. Так, у кінці XVIII ст. тут було розквартировано армію фельдмаршала О. Суворова. Починаючи від 1805 р., на Поділлі та Волині перебувала Перша, або Подільська, армія під командуванням М. Кутузова [285, с. 45]. І в подальшому царизм дислокував і утримував на Волині значні військові сили [111, арк. 1-2зв; 112, арк. 1-2; 136, арк. 26].

У XVIII ст. роль генерал-губернаторів, які брали безпосередню участь у розширенні меж Російської імперії влучно охарактеризував східно-сибірський генерал-губернатор Д.Г. Анучин: «При будь-якому збільшенні нашої території, шляхом завоювань нових земель або шляхом приватної ініціативи, знову

приєднані області не включалися негайно до загального складу держави із загальними управліннями, що діяли в решті Росії, а пов'язувалися з імперією через посередництва намісників або генерал-губернаторів, як представників верховної влади, причому на окраїнних наших областях вводилися тільки найнеобхідніші російські установи в найпростішій формі, згідно з потребами населення та країни і не рідко з збереженням багатьох з колишніх органів управління. Так було на Кавказі, в Сибіру і в усій Центральній Азії» [255, с. 66]. Тому військова діяльність генерал-губернатора переважала над цивільною, адже він був ніби «криголам–першопроходець» перед встановленням губернаторської влади.

У першій половині XIX ст. у внутрішніх губерніях Російської імперії посада генерал-губернаторів поступово ліквідувалася, оскільки стала непотрібною через встановлення міністерської системи. Натомість вона широко вводилася у периферійних регіонах. Перебуваючи на значній відстані від місця подій, центральний уряд не завжди міг правильно оцінити ситуацію і вжити адекватних заходів щодо її нормалізації. Генерал-губернатор краще знав становище в довіреному йому краї і мав можливість запобігти соціальним виступам або ж швидше відреагувати на безпорядки. Саме для цього генерал-губернатори наділялися частиною повноважень, характерних для верховної влади. Отже, забезпечення політичної стабільності у довіреному їм регіоні стало головною функцією цих посадовців. Приклади її виконання ілюструє діяльність військових генерал-губернаторів (нова модифікація посади генерал-губернаторів при Миколі I) на Правобережжі України.

Для Польщі другий поділ був катастрофою не тільки політичною, а й економічною. Це спричинило розрив господарських зв'язків між землями, що залишилися у ній, і тими, що були поділені сусідами. У країні зростало незадоволення. Щоб врятувати державу, потрібно було повалити правлячий у Варшаві режим, залежний від Росії. 24 березня 1794 р. у Кракові під проводом Тадеуша Костюшка почалося національно-визвольне повстання. Однак, воно було приречене на невдачу, оскільки спрямований проти нього союз Росії,

Пруссії і Австрії був надто сильним. Придушення повстання восени 1794 р. потягло за собою ліквідацію Речі Посполитої. На основі російсько-австрійського та російсько-пруського договорів, підписаних у Петербурзі 3 січня і 24 жовтня 1795 р. Річ Посполита втретє була поділена. До Росії відійшли Курляндія, решта Литви, Білорусі і Підляшшя, західна частина Волинського воєводства, західні частини Холмської землі і Белзького воєводства – разом 120 тис. кв. км., 1,2 млн. населення [157, с. 249].

1 травня 1795 р. з'явився указ про впровадження нового адміністративно-політичного устрою інкорпорованих областей. Із цих земель та округів Брацлавської, Ізяславської губерній та Кам'янецької області відповідно до «Установлень для управління губерній Всеросійської Імперії» від 7 листопада 1775 р. створили три губернії, а саме: Брацлавську, Волинську та Подільську.

Головним принципом при здійсненні губернської реформи був статистично-демографічний, який залежав від чисельності населення 300-400 тисяч осіб чоловічого роду (статі) для утворення губернії і 20-30 тисяч осіб на повіт [80, с. 150]. У результаті перетворень губернія стала основною адміністративно-територіальною одиницею. Новий адміністративно-територіальний поділ на основі демографічного критерію враховував також і можливість розміщення та утримання управлінського апарату, поліції та військ «щоб губернія порядно могла бути керована» [194, с. 89]. Відповідно до нового територіального поділу відбувалася структуризація адміністративного апарату, розмежовувалися функції між окремими його ланками. Кожну губернію очолював губернатор, який був керівником місцевої адміністрації і виконував найрізноманітніші обов'язки по управлінню губернією, поліцією, нагляду за судами, в'язницями, становими органами, завідуванню багатьма господарськими справами. І якщо раніше намісник (генерал-губернатор) був представником верховної влади та особисто імператриці у регіоні, то губернатор був в основному адміністратором. Першочерговим завданням діяльності адміністративних установ губернатора було вирішення питань, щодо

облаштування та постачання усім необхідним військових частин, розташованих на Волині.

На етапі приєднання Правобережної України Росії бракувало власного управлінського апарату. Влада контролювала політичну ситуацію за допомогою військової сили, яка не рідко конфліктувала з місцевим населенням [142, арк. 1-2]. Розуміючи небажаність тривалого застосування сили, Катерина II надала генералу Т. Тутолміну, який очолював російські війська, адміністративні повноваження – відтак при формуванні бюрократичного апарату він сам міг присвоювати чиновникам звання до титулярного радника включно [323, с. 145]. При цьому влада радила призначати здібних та некорисливих чиновників, серед них із місцевих землевласників, лояльних до імперії, які мають польські чини і до отримання російських на більшість посад в органах місцевого управління [15, с. 694-695]. Цей указ доповнював «Установлення для управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р., оскільки шляхта Волині була прирівняна з російським дворянством і тому мала право обирати через дворянське зібрання, державних чиновників та станових урядовців. Так на державні судові та поліцейські посади обиралися 10 засідателів до верхнього земського суду, суддя та засідателі повітового суду, два засідателі совісного суду, повітовий справник та два засідателі нижнього земського суду, а також дворянське зібрання обирало свого представника – мирового суддю до приказу громадської опіки, що займалося в губернії соціальними питаннями [170, с. 83]. Для управління становим самоврядуванням, тобто Волинським дворянським зібранням, дворяни обирали губернського та повітових предводителів, секретаря та депутатів. Вигідним для влади, що увесь період перебування при владі, який обмежувався трьома роками, станові урядовці виконували свої обов'язки на громадських засадах, а дворяни, обрані зібранням на державні посади, вважалися чиновниками і одержували заробітню плату, що впродовж 1797-1806 рр. виділялося із дворянської каси, фактично означало утримання місцевої державної адміністрації за рахунок дворянських коштів, тобто шляхтичів [170, с. 83]. Центральна влада особливо виділяла самостійність

предводителя дворянства та дворянських зібрань від місцевої адміністрації в особі губернатора, який лише володів правом скликання дворянського зібрання, але йому не дозволялось бути присутнім на його засіданнях, а також на виборах на посади у місцевому управлінні. Проте центральна влада залишила важелі впливу для губернатора, якому підлягали затвердженню повітові предводителі дворянства, а губернські – до 1831 р., пізніше – імператором, який обирав одного із двох кандидатів представлених дворянським зібранням [209, с. 519]. Не губернатор, а предводитель дворянства приводив до присяги вибраних посадових осіб із дворян і головував на виборах свого наступника. Корпоративні права дозволяли дворянам збиратись крім виборів, щоб обговорити справи місцевого управління та внутрішньостанові проблеми, виділити із свого середовища представників, які відстоювали інтереси дворянства перед імператором. Крім цього дворянським зібранням дозволялось вводити деякі тимчасові місцеві податки, які були, зазвичай, добровільними внесками дворянства і доповнювали загальнообов'язкові повинності [199, с. 470]. Надаючи такі права дворянству, на наше переконання, самодержавство сподівалася на співпрацю з місцевою елітою, яка мала забезпечити соціальну стабільність та міцну опору на місцях.

При заснуванні губерній на Правобережжі України частково враховувалися історична і соціальна єдність цього регіону. Проведення реформи місцевого управління та відкриття намісництв розтягувалася на роки. Уся губернська реформа Катерини II виходила із знаменитої думки імператриці, що «ціле тільки тоді може бути добрим, коли всі його частини добре врегульовані» [80, с. 148]. Саме в цей час на губернію було звернуто таку велику увагу, якою вона ніколи не користувалась ні до, ні після Катерини II. Про що свідчить ефективність та тривалість існування системи місцевих губернських установ, які були у майже незмінному стані до реформ 60-70 рр. XIX ст., а деякі її елементи – до жовтневої революції 1917 р.

Стара система влади вже не відповідала територіальній структурі Південно-Західного краю і потребувала встановлення нових митних постів для

чіткого визначення західного державного кордону та внутрішніх меж нових губерній. Саме з цією метою у новоприєднані області для визначення їх фінансово-господарських можливостей було направлено чиновників Генерального штабу, які, відповідно до імператорського наказу від 8 грудня 1792 р. [8, с. 389], мали скласти карти з описом усієї території й детальним позначенням земельних угідь. Із цією метою на ці землі було «вирішено відправити надійних людей для проведення ревізії» і почала свою роботу експедиція для збирання статистичних відомостей про природні ресурси краю та розробки документів щодо проведення «поголовних» переписів населення. Для обробки результатів діяльності останньої й статистичних даних у кожній губернії створювалося по три комісії: перша перебувала під головуванням губернатора, друга – віце-губернатора, третя – голови цивільної палати [173, с. 238]. Канцелярських службовців для роботи в новостворених адміністративних установах було наказано «запозичувати службовців з Малоросійської, Тульської і Калузької губерній» з наданням їм грошової допомоги для здійснення переїзду на місце призначення, а віце-губернаторам призначалася ще й одноразова грошова допомога у розмірі двох тис. карбованців [8, с. 388]. Проте остаточно штати Присутствених місць новостворених губерній почали затверджуватися лише після імператорського наказу, направленного Сенату від 23 квітня 1793 р., у якому зазначалося про можливість заповнення установ «чиновниками звичайним порядком, не виключаючи і нових підданих» [10, с. 417-418].

Щодо міст та містечок нова влада дозволила їм користуватися давніми правами й привілеями, але їх підтвердження потрібно було просити в імператора. Однією із тимчасових переваг для місцевого населення стало звільнення його від подушного податку у казну терміном до 1795 р., а за ці кошти місцева влада повинна облаштовувати новостворені губернські установи [173, с. 239].

Для нових територій було наказано скласти карти, із залученням їх до загальнодержавної ревізії [14, с. 691]. У маніфесті генерал-губернатора

Т.І. Тутолміна від 16 травня повідомлялося, що ці території приєднано до імперії «для насадження у них ладу та правосуддя через впровадження упорядженого правління» [16, с. 697]. 8 червня 1795 р. Т.І. Тутолмін оприлюднив «височайше повеління» про приєднання до Російської імперії решти Волині, а саме такі повіти: Володимирський, Ковельський, частини Луцького, Дубенського й Кременецького. Таким чином до Ізяславської губернії відійшли міста: Житомир, Ямпіль, Базалія, Острог, Старокостянтинів, Чуднів, Радомишль, Корець, Лабунь, Дубровиця, Овруч та Рівне. Окрім того, Ізяславську губернію перейменували у Волинське намісництво [171, с. 241]. 5 липня 1795 р. вийшов указ про створення Волинської губернії з 13 повітів: Новоград-Волинського, Лабунського, Заславського, Острозького, Рівненського, Домбровицького (Дубровицького), Овруцького, Радомишльського, Житомирського, Чуднівського, Володимирського, Луцького і Ковельського. Частину повітів Ізяславській губернії, а саме, Старокостянтинівський, Базалійський, Ямпільський, Кременецький та Дубенський, передали до Подільської губернії [17, с. 727-728].

Наступним кроком затверджувалися штати Волинського намісництва [18, с. 728]. Місто Звягель перейменували у Новоград-Волинський та призначили губернським центром. Оскільки у Новоград-Волинську не було належних умов для розташування губернської адміністрації, тому її тимчасово розмісти у м. Житомирі. Повітовими містами у Волинській губернії стали: Житомир, Овруч, Луцьк, Володимир та казенне містечко Ковель. Окружні присутствені місця тимчасово засновувалися в містечках: Лабунь, Заслав (м. Ізяслав), Острог, Рівне, Домбровиця (м. Дубровиця), Радомишль і Чуднів [19, с. 728]. Відповідно до імператорського указу від 22 січня 1796 р. «Про герби міст Мінської, Волинської, Брацлавської й Подільської губерній» затвердили знаки для новоутворених намісництв. У цих гербах простежувалася виразна політична тенденція задоволення імперських амбіцій. Усі повітові міста та містечка отримали перетяті герби, у верхній частині яких розташовані намісницькі, а в нижній – герб конкретного міста [20, с. 859-865]. Хоча нові

губернії розпочали своє існування ще влітку 1795 р., проте основні органи управління та суду у Волинській губернії запрацювали лише через рік. Тому й урочисте відкриття новоствореної територіальної одиниці відбулося 6 серпня 1796 р. у Житомирі, а 22 вересня затверджений сенатський указ про відкриття Волинського намісництва у місті [21, с. 940]. На Правобережній Україні й Волині у тому числі, відразу був запроваджений загальноімперський адміністративний поділ на намісництва, губернії й повіти. Катерина II не оглядалася на правобережну еліту. Адже держава-попередниця зникла із карти Європи і можна було не рахуватися із жодними запереченнями з її сторони.

Після усіх згаданих змін, 6 серпня 1796 р. у Житомирі відбулись урочистості, присвячені відкриттю намісництва і губернських установ, які 16 серпня 1796 р. єпископ житомирський Варлаам освятив «призначені для присутності волинського намісницького правління кімнати святою водою і по виголошуванні многоліття імператорській величності й усього імператорського дому з гарматної стрільбою, відкрито перше цього правління засідання» [297, арк. 16 зв.]. Святкування проходило на Чуднівській вулиці, у приміщенні колишнього єзуїтського монастиря де були присутні генерал-губернатор Тутолмін, губернатор Шереметєв, статські радники Сутбулов та Пономарьов [297, арк. 15]. Щодо долі Житомира, то впродовж семи років місто було тимчасовим губернським центром, незважаючи на те, що у ньому не було достатньої кількості будівель для адміністративних установ. Визначення губернських центрів було прерогативою губернаторів західних губерній чим скористався Г. Решетов запропонувавши м. Житомир в якості губернського центру. І лише указом Олександра I від 24 червня 1804 р. Житомир офіційно затверджено центром губернії. Пізніше губернатор М. Кумбурлей, у одному із своїх звітів, запропонує м. Дубно на губернський центр де є достатня кількість кам'яних будинків і хороше географічне становище, на що отримує відмову імператора [183, с. 81].

Територіальний устрій Волині кінця XVIII ст. зберігався не довго. Після смерті Катерини II (06. 11. 1796 р.) новий імператор Павло I, який як зазначав

дореволюційний науковець П.Н. Батюшков, «хотів виправити уявні несправди своєї матері по відношенню до західних околиць Росії і дати їм частку самостійного розвитку територій» [77, с. 245]. Правління самодержець розпочав із засудження ліквідації Речі Посполитої, звільнення учасників повстання 1794 р., надавши їм можливість стати повноправними російськими підданими.

30 листопада 1796 р. новий імператор Павло I ліквідував намісницький устрій, а відповідно й губернські та повітові установи. Не обійшлося і без кадрових змін ненадійних катеринівських губернаторів, при звільненні яких використовувались різні методи. Так, у листопаді склав свої повноваження і був заарештований волинський губернатор В.С. Шереметєв, що був звинувачений перед імператором, губернським маршалаком графом А.К. Ілінським, у хабарництві та утисках шляхти, а саме незаконному засланні волинських дворян до Смоленська [170, с. 85; 257, с. 127].

Із самого початку свого правління Павло I визначив пріоритетне становище Литовського статуту в західних губерніях [253, с. 8]. Відновлювалися деякі місцеві адміністративні посади Речі Посполитої, зокрема, губернські та повітові маршали замінили відповідних предводителів дворянства, впроваджувалася посади повітових хорунжих [24, с. 319]. Поновилася діяльність нижніх судів – земських, повітових і підкоморських, а також магістратів, скасовано верхній земський та совісний суди, підтверджувалося використання у судах та діловодстві польської мови (лише в головних судах паралельно вводилася російська) [35, с. 729]. Таким чином, залишилося частково чинним місцеве законодавство у поєднанні із загальнодержавними юридичними нормами.

При формуванні нових губерній в указі Сенату від 12 грудня 1796 р. «Про новий поділ держави на губернії» на новоприєднаних землях, влада окрім турботи про скорочення витрат на губернську адміністрацію, намагалася включити до складу правобережних губерній усі українські території. Також відповідно до указу намісництво як територіальна одиниця мало бути виведене з ужитку, а вся територія Російської імперії перерозподілялася на 41 губернію [173, с. 241], із яких «на особливих правах і привілегах» створювалися

Малоросійська, Ліфляндська, Естляндська, Выборзька, Курляндська, Литовська, Мінська, Білоруська, Київська, Волинська та Подільська губернії» [22, с. 229]. При новому розподілі цих земель використовувався національно-територіальний принцип на відміну від попереднього лише територіального [76, с. 188]. Також самодержавство врахувало при формуванні губернії чисельність населення, яке платило подушний податок і максимальну зручність для управління та поліцейського нагляду за новими підданими [287, с. 65]. Відповідно до указу, Брацлавська губернія була ліквідована, її територія, за винятком приєднаних до Київської губернії Липовецького, Махнівецького, П'ятигірського, Сквирівського повітів, відійшла до Подільської губернії. Сюди були також віднесені Ольгопільський, частини Балтського, Єленського, Тираспольського повітів Вознесенської губернії. Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський і Ямпільський повіти Подільської губернії ввійшли до складу Волинської губернії. До цього часу до Волинської губернії входили два повіти з території сучасної Хмельницької області: Ізяславський з містечками Гриців, Славута, Судилків, Шепетівка та Старокостянтинівський з Базалією, Волочиськом, Красимовом і Теофіполем [223, с. 135]. Волинська губернія серед південо-західних губерній при низькій густоті населення мала найбільшу площу, проте у масштабах імперії вона була невеликою.

15 січня 1797 р. Росія, Пруссія та Австрія підписали конвенцію про остаточний поділ Польщі і акт зречення польського короля Станіслава Августа від свого королівства. Цими документами врегульовувалися боргові зобов'язання польської держави, статус та подальша доля польського короля, його сім'ї, підданих і духовенства [23, с. 280-285]. Одночасно на приєднаних від Польщі територіях змінилася схема територіального поділу, склад адміністративних органів і чиновницького апарату. Деякі зміни пов'язувалися з поверненням до адміністративної та судової практики часів Речі Посполитої.

29 серпня 1797 р. імператор затвердив доповідь Сенату, складену на основі звітів губернаторів «Про призначення кордонів губерніям Новоросійській,

Київській, Подільській, Волинській, Мінській, Малоросійській та про поділ їх на повіти» [25]. Цим наказом розпочалася нова адміністративно-територіальна реформа. Були встановлені нові кордони губерній Правобережної України й дещо змінений їх повітовий склад. Щоб уникнути труднощів у розрахунках, повіти по губерніях перерозподілялися повністю, а не частинами. Так, до Київської губернії від Волинської губернії приєднали Радомишльський повіт, а з Подільської губернії приєднали Дубнівський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський та Старокостянтинівський повіти. Також до повітів Волинської губернії увійшли: Новоград-Волинський, Лабунський, Ізяславський, Острозький, Рівненський, Домбровицький (Дубровицький), Овруцький, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Володимирський і Ковельський повіти з населенням 538 279 осіб чоловічої статі. Повітовими містами призначалися: Новоград-Волинський, Заславль (Ізяслав), Острог, Рівне, Овруч. Житомир, Луцьк, Володимир, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів. Місто Житомир указом від 29 серпня 1797 р., вирішили залишити у Волинській губернії «з огляду на влаштований і розташований там вже губернський уряд, допоки інше місце призначено і для цього приготовлено буде» [25, с. 708], а у 1804 р. Житомир офіційно став волинським губернським центром [35, с. 403].

Після перерозподілу території Правобережної України здійснили внутрішнє межування між губерніями, яке мало певні особливості. Наприклад, на Волині і Поділлі через їх прикордонне розташування довелося першочергово встановлювати кордон із Австрійською імперією. Розмежування між Волинською та Подільською губерніями і встановлення між ними межових стовпів завершилося у середині липня 1799 р. Одночасно були визначені кордони між Волинською, Мінською і Вітебською губерніями, за які відповідав волинський землемір В.Кудрявцев. Усі роботи із межування з боку Волинської губернії виконали члени комісії, загальна чисельність яких складала 52 особи [287, с. 73]. Із другої половини травня до початку червня 1805 р. розмежували Київську і Волинську губернії на відстані майже 117 верст чи близько 253 кілометрів. Розмежувальні роботи проводила землемірська комісія під

керівництвом губернатора, яка розпочала працювати 1801 р. Оскільки раніше всі записи землемірів робились у верстах, то тепер, перш ніж приступити до передачі даних і повітових карт до губернського правління, доречно було все це перерахувати з розрахунку, що одна миля, відповідно з указом, дорівнювала «по сім п'яти сотні верст» [172, с. 33]. Реалізація всіх заходів щодо межування приєднаних наприкінці XVIII ст. українських земель на губернії та повіти за встановленими у Російській імперії стандартами завершилася лише у кінці 1806 р. [284, с. 201-205]. Хоча, на думку однієї з дослідниць до 1804 р., адміністративно-територіальний устрій Правобережної України було приведено до російського стандарту [74, с. 244].

Кордони між губерніями, відповідно до імперської практики, проводились за принципом «прямої лінії». Проте ознайомившись зі змістом карти Волинської губернії, ми спостерігаємо, що лінія цього кордону була аж ніяк не прямою, а з численними звивинами, які заходили в одних місцях у межі підросійських, у інших – у підавстрійські українські території (Додаток Д). Отже, для самодержавства важливим було питання делімітації та демаркації у губернії, але принцип «прямої лінії» стосувався інтересів приватної власності магнатів і шляхти, тому уряд в своїй політиці намагався не створювати конфлікту в регіоні, щоб не втратити свою соціальну опору. Реалізацією завдань щодо адміністративно-територіального устрою займалися губернські правління і спеціально створені при них губернські межові експедиції, а загальну координацію забезпечувала межова канцелярія урядового сенату. Отримавши височайші повеління, губернатори проводили особисті об'їзди довірених їм територій і за результатами оглядів вносили імператору пропозиції про можливе конкретне розмежування, за що несли персональну відповідальність. Імператор, у свою чергу, ознайомившись зі змістом донесення робив свої заключення [287, с. 68-69].

Такий адміністративно-територіальний поділ проіснував до 1925 р. Кожний повіт поділявся на стани, а стани – на урядницькі ділянки. В свою чергу повіт поділявся на дві мирових ділянки, кожна з яких складалася із

кількох волостей. Керували повітами справники, а станами – станові пристави, у яких помічниками виступали урядники. В 1884 р. в губернії налічувалося 48 станів і 201 волость [163, с. 12-13].

Таким чином, процес формування нових адміністративних утворень (встановлення меж губерній і повітів) тривав до початку XIX ст. (1804 р.). Періодична зміна статусу адміністративних одиниць (область, намісництво, губернія) не давала можливості створити сталі управлінські структури, що негативно відображалося на ефективності їх роботи після входження Волині до складу Російської імперії. Разом із тим, самодержавство надавало великого значення російській військовій присутності у губернії, яка виконувала роль її надійної опори. Належна увага приділялася головним ознакам нової державності: зовнішній атрибутиці, визначенню адміністративних кордонів, питанням земельної власності, облаштуванню поштових станцій, митниць тощо.

За часів керівництва Павла I зазнала удосконалення система вищого керівництва регіонами Російської імперії, посада намісника (генерал-губернатора) фактично була ліквідована, а його повноваження передані новому інституту адміністративної влади – військовому губернатору. На відміну від цивільних губернаторів та намісників, військові губернатори призначалися до міст, де мали виконувати військово-інспекторські функції. Проте майже всі вони за короткий термін отримували на додаток до своїх відносно вузьких повноважень ще й цивільний нагляд за справами в одній чи декількох губерніях. Зазвичай це відбувалось через місяць після призначення військового губернатора до міста. Часто вони ще не встигали й приїхати на місце свого призначення [248, с. 205-206].

1 грудня 1796 р. засновано канцелярію подільського військового губернатора (1796-1857 рр.), який після ліквідації інституту генерал-губернаторів, мав координувати дії цивільних губернаторів Волинської, Подільської та Мінської губернії, що об'єднувалися у справах військово-адміністративного та загального керівництва підпорядкувавши військовому

губернатору м. Кам'янця-Подільського. Цивільне управління кожною з трьох губерній здійснював відповідний цивільний губернатор від якого російські імператори неодноразово вимагали «щоб начальники ... військові і цивільні у справах, які стосуються служби, один одному подавали руку допомоги, і один другому полегшували взаємно труди по можливості. Окрім необхідної потреби у взаємному співробітництві цьому, користь служби для точного встановлення порядку того вимагає» [76, с. 187]. Першим військовим губернатором Кам'янця-Подільського став генерал-лейтенант Сергій Кузьмич Вязмітінов, однак 4 грудня його замінили на генерал-лейтенанта Олександра Беклешова, хоча діючого генерал-губернатора Т.І. Тутолміна звільнили з посади генерал-губернатора лише 9 лютого 1798 р. Наступником Беклешова став рязанський і тамбовський генерал-губернатор, генерал-фельдмаршал, граф Іван Гудович, який обіймав посаду до червня 1800 р. і був звільнений Павлом I за незначні недоліки [320, с. 269]. 14 березня 1800 р. іменним указом імператора було визначено структуру взаємовідносин між військовим та цивільним губернатором, відповідно до якого Сенат повинен по усіх справах, до губерньського управління та поліцейського виконання, накази свої робити губернаторам, які повинні, в разі необхідності допомоги в реалізації чи виконанні, листуватися із військовим губернатором від себе [28, с. 65]. 7 червня 1800 р. Кам'янець-Подільським військовим губернатором призначили генерала Андрія Розенберга, який до того був смоленським військовим губернатором [253, с. 9]. 9 вересня 1801 р. «Задля зручного розподілу прикордонних губерній та на особливих правах передаються під управління військових губернаторів» з його підпорядкування вилучили Мінську губернію, залишивши Подільську та Волинську [29, с. 776; 30, с. 79]. У 1804 р. подільським військовим губернатором призначили Івана Ессена, який до цього був смоленським військовим губернатором. У Кам'янці-Подільському посада військового губернатора проіснувала без перерв майже 30 років з моменту заснування в 1796 р. і до 1824 р., коли генерал-майор Олександр Миколайович Бахметев був переведений до іншої губернії [248, с. 13]. Попри всі ці часті зміни, як

стверджує Ле Донн, правобережні губернії контролювалися тими ж російськими придворними політиками, а географія походження військових губернаторів із внутрішніх губерній засвідчує лише намагання якнайшвидше інтегрувати нові території до загальної імперської системи, хоча вони намагалися поєднувати імперські завдання з місцевими інтересами [320, с. 270].

Удосконалення управління імператора Павла I спричинило зміну триланкової вертикалі влади «сенат – намісник – губернатор» на дволанкову «сенат – губернатор» [76, с. 116]. Статус цивільного губернатора визначався як «керівник губернії», статус військового губернатора як «головноуправляючий в губернії» [249, с. 213]. Останньому, в його повноваженнях, це надавало функції стеження за моральним станом населення підпорядкованої губернії, до створення Київського генерал-губернаторства у 1832 р. Науковець О. Романцов, зауважує, що відсутнім був юридичний документ, де були б розписані всі аспекти діяльності інституту військових губернаторів і оскільки до 1796 р. існував інститут генерал-губернаторів, то й аналогією повноважень слід проводити саме з ним. У той час доволі поширеною була практика відсилання до вже існуючих законів для роз'яснення тих чи інших нововведень [249, с. 208]. У зібранні законів про поліцейське управління 1832 р. «військовим губернаторам, що мають цивільну владу, отримують і управління над поліцією на основі посади генерал-губернатора в Установленнях для управління губерніями описаних» [367, с. 146]. Таким чином, військовий губернатор здійснюючи загальне керівництво довіреними йому губерніями був додатковою адміністративною ланкою між імперським центром та регіоном, що за невизначеності його повноважень ускладнювало управління краєм волинським губернаторам, які змінювалися майже щороку, що сповільнювало інтеграційні процеси в краї.

Часта зміна волинських губернаторів, на наше переконання, була тому, що місцеве дворянство відчувши хороше ставлення імператора Павла I розпочало через дворянське зібрання відкрито йти на конфлікт із губернаторами. Губернські маршалки від імені дворянського зібрання вступали в сутички з

представниками влади, як, наприклад, маршалок граф А. Ілінський, який особисто подав імператору скаргу на російських чиновників в особі генерал-губернатора Т. Тутолміна, якого звинуватив у хабарництві й утисках, губернатора В. Шереметьєва та інших російських чиновників, яких звинувачував у неправомірному захопленні ними маєтків місцевих дворян [170, с. 85]. Як наслідок цар, будучи зацікавленим у збереженні стабільності в новостворених губерніях, врахував звернення місцевого Волинського дворянського зібрання, і через ці скарги усував губернаторів. За період правління Павла I, на Волині, обов'язки керівника губернії виконувало шість осіб.

Якщо за правління Катерини II метою політики Російської імперії було досягнення однорідності й уніфікації правобережних губерній, де запроваджувалися загальноросійське законодавство та система управління в межах спільних адміністративно-територіальних одиниць, то за правління Павла I деякі чиновницькі посади та органи управління навпаки адаптовувалися до місцевих традицій, а приєднану територію, виходячи із потреб, поділено на губернії й повіти. На початку XIX ст. завершився лише початковий етап формування територіального устрою та адміністративного управління Волині у складі Російської імперії. Однією із характерних ознак початкового періоду панування Російської імперії на Правобережжі України був той факт, що тимчасово зберігалися традиційні польські порядки: «російське панування в перші десятиліття XIX століття позначалося порівняно слабо, бо поляки продовжували грати важливу роль в адміністрації краю» [173, с. 236].

Реформування адміністративно-територіального поділу та зміни, внесені у систему державних інституцій нижчої та середньої ланок управління, дещо спростили систему державного управління у Волинській губернії, але, водночас, викликали розбалансування у взаємодії центральних та місцевих органів влади, порушення державного регулювання у провадженні політики столичного уряду. Власне, процес остаточної інкорпорації регіону до загальноімперської системи адміністративно-територіального поділу тривав ще

не одне десятиліття й завершився приєднанням Волинської губернії до новоствореного у 1832 р. Київського генерал-губернаторства.

Усі дослідники погоджуються, що до втілення у життя своєї інкорпораційної політики на території Правобережної України самодержавство досить ґрунтовно розпочало підготовку задовго до поділів Речі Посполитої, а тому, власне, процес формування і становлення адміністративно-територіального устрою на території краю розпочався відразу ж після приєднання цих земель до складу Російської імперії тривав значний проміжок часу, але проводився досить непослідовно. Одним із пріоритетних завдань царського уряду перш за все було прагнення оформити територіальне розмежування новоприєднаних земель та привести їх до загальноімперських стандартів, запровадити російську законодавчу систему. Уся остання спрямовувалася на економічне узалежнення українських територій, а, власне, територіальний поділ мав поліцейсько-фіскальний характер [173, с. 236].

Запровадження на Правобережжі системи державних владних структур відповідно до російського взірця пояснювалось бажанням якнайшвидше інкорпорувати ці землі у склад імперії, які, на думку двору, не повинні були повторювати тривалий інтеграційний процес Гетьманщини. Таким чином, для зміцнення російської присутності в регіоні верховна влада мобілізувала державні механізми опанування цим краєм, відмовившись від традиційної співпраці з вибраними представниками [322, с. 70]. Принцип уніфікації управління Катерини II при проведенні адміністративно-територіального поділу надав Російській імперії стійкості та сприяв її тривалому функціонуванню.

Але реалізація цієї політики на практиці, нашвидкуруч і без потрібної підготовки, викликала нарікання зі сторони місцевого населення і зі сторони багатьох сановників, бо, на думку останніх, не відповідала духу часу і місцевим умовам. Тому Катерина II надала Волинському дворянському зібранню немалу самостійність та незалежність, що дозволило окрім розв'язання внутрішніх станових справ вирішувати питання місцевого управління, важливим було і

право введення податків. Одночасно мінімізувала вплив губернатора на діяльність Волинського дворянського зібрання. Супротив нівелювався і тим, що Павло I значно уповільнив інтеграційні оберти. Він вважав, що держава має забезпечувати соціальну рівновагу за рахунок зменшення привілеїв дворянства. Проте імператор був досить прихильним до дворян західних губерній і відновив адміністративні посади Речі Посполитої, які зменшили рівень інтеграції губернії до Російської імперії, а часта зміна губернаторів до певної міри зменшувала вплив губернатора на ситуацію у Волинській губернії і посилювала роль польського дворянства в краї. Відмовляючись від попередніх підходів, Павло I запропонував виплекану у гатчинському усамітненні ідею «губерній, на особливих правах і привілеях сформованих», до яких було і віднесено українські, у яких частково поверталися колишні органи, особливо у судовій сфері [322, с. 64]. Губернатор за доби Павла I не отримав бажаної самостійності в управлінні, оскільки після ліквідації тимчасового інституту генерал-губернатора було введено посаду військового губернатора, який мав не чіткі межі влади, що провокувало конфлікти між ними.

Таким чином, завершився лише перший етап формування територіального устрою та адміністративного управління Волинської губернії на чолі з губернатором, який мав забезпечувати зміцнення позицій імперії в регіоні. Проте зроблено було це не шаблонно, а на основі донесень і пропозицій генерал-губернаторів і губернаторів, що, з одного боку, забезпечувало необхідний державний контроль за реалізацією надзвичайно важливого завдання, з іншого дозволяло врахувати інтереси місцевих землевласників і запобігти прояву їх невдоволення.

2.2. Губернатор в системі державного управління на Волині 1802 р. – середина XIX ст.

Губернська політика у Російській імперії залежала від особистості імператора, його поглядів і світогляду. В роки управління державою Павла I відбулися великі зміни, адже імператор вмішувався в усі деталі управління. У діяльності державного апарату встановилась крайня форма централізації. Імператор по власному бажанню проводив підвищення та звільнення чиновників, генералів, офіцерів, роздавав і конфісковував маєтки [147, с. 115].

Невдала зовнішньополітична орієнтація на Францію, неспроможність вирішити внутрішньополітичні питання (припинити селянський рух, який розпочався 1796-1797 рр. і охопив маєтки в 32 губерніях), а також деспотична форма правління спричинили палацовий переворот 11 березня 1801 р. [161, с. 214]. Переворот засвідчив внутрішню консолідацію поміщиків та дворянства, які усуненням Павла I зберегли своє панівне становище в державі [147, с. 138]. На престол вступив син Павла I – Олександр I, який вимушений внести корективи у внутрішній політиці. Зокрема його політика відносно правобережних дворянських зібрань, у порівнянні з російськими, спрямовувалася на «пряму і відкриту боротьбу» з традиціями сеймикування [170, с. 85]. Саме тому 19 травня 1802 р., при вирішенні звернення дворян Волинської губернії, щодо проблем дворянського зібрання губернії, імператор видав указ, згідно якого питання самоврядування уже остаточно мало вирішуватися відповідно до загальноросійського, зафіксованого у «Установленнях для управління губерніями» 1775 р [31, с. 147]. Таким чином, російська влада намагалася зміцнити свої позиції на Волині та розпочала поступову ліквідацію польського права в західних губерніях. З приходом імператора Олександра I відбулося, на нашу думку, символічне усунення дистанції між верховною владою і її військовою опорою, що по суті знімало

перешкоди на шляху спонтанного включення військових у політичну діяльність при наступних коливаннях цієї монаршої лінії.

Перетворення у державному управлінні, як центральному, так і місцевому, за імператорства Олександра I спрямовувалися на модернізацію політичних інституцій Російської імперії, а також створення нових, яких, до речі, не було у внутрішніх російських губерніях. Так, наприклад, 11 травня 1801 р. у п'яти прикордонних губерніях (Київській, Подільській, Литовській, Малоросійській, крім Білоруської) імператор ввів посади військових губернаторів, які запроваджувалася замість генерал-губернатора. Посада військового губернатора із повноваженнями цивільного, зокрема була введена й тому, що пограничне положення краю, у якому дислокувалися значні воєнні сили, вимагало посиленої охорони західних кордонів Російської імперії. На території Волинської губернії діяв подільський військовий губернатор. Першим військовим губернатором був Розенберг Андрій Григорович 1801-1804 рр., після нього Ессен Іван Миколайович 1804-1811 рр., пізніше Тучков Микола Олексійович 1811-1814 рр., а завершив цей список Бахметьєв Олексій Миколайович 1814-1823 рр. Вони займали ці посади в важливих в військовому відношенні регіонах (інколи на зайнятій противником території, як під час війни з Наполеоном), призначались із воєнних, користувались правами командира дивізії, по військових питаннях підкорялись військовому міністру (пізніше керуючому військовим округом) [68, с. 98].

Олександр I намагався усунути «безлад в управлінні», який мав спільні риси у всіх губерніях імперії [205, с. 60]. Так указом від 16 серпня 1802 р. «Про непорушення губернатором меж влади, призначеним їм законами» передбачено губернаторам управляти в точній відповідності із законами та встановленими ними рамками, «не поширювати владу свою за межі законів», тобто не допускати беззаконня, забезпечити виконання законів всіма установами, які повинні діяти «по точній силі і словам закона», також було обмежено втручання губернатора в судочинство [161, с. 249]. Губернським прокурорам належало слідкувати за дотриманням законів. Губернаторам вказано, щоб вони

«ніяких особистих переписок у вигляді наказів не брали б і не вживали б, по усім справам губерній звертались не до особистостей, а прямо в ті місця, до якого яка справа належить»[32, с. 221-222]. Підтверджений був указ 1780 р. про відповідальність за хабарництво, завданням Сенату – контролювати його виконання. Губернаторам наказано: «щоб ніякі побори, крім узаконених роблені не були, і ті, щоб відшкодовувались без надмірностей, але скільки дійсно належить» [161, с. 249].

«Маніфестом про заснування міністерств» від 8 вересня 1802 р. Олександр I створив міністерську систему управління, суть якої полягала у встановленні загального адміністративного управління окремими галузями адміністрації в державі [100, с. 409]. У маніфесті вказано: «... всім військовим з цивільної або поліцейської частини, так само і цивільним губернаторам, як по особистих посадах своїх, в числі тих які знаходиться на посаді за наказом загального піклування, так і взагалі по всім справам, до губерньського правління стосуються, і особливому розгляду або дозволу нашому належить, відноситься відповідному Міністру нашому, тому через нього доставляти нам рапорти про звичайні, так і надзвичайні події» [33, с. 244-245]. Але, незважаючи на реальне зниження статусу губернаторів, МВС намагалось зробити їх більш ефективними. Для МВС губернатор був основною ланкою, що поєднувала його з губерніями, одним із основних джерел інформації та головним виконавцем розпоряджень. Також він був автором щорічних великих звітів, в яких висвітлювався не лише стан промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я, народної освіти й інших сфер, але і повідомлялось про конкретні дії, спрямовані на ліквідацію недоліків і упущень у вказаних галузях [75, с. 60]. Саме тому і зберігався особистісний контакт губернатора із імператором, якому він мав доносити безпосередньо у руки річний звіт про стан в губернії [58, с. 667].

Маніфест передбачав створення восьми міністерств на чолі новим органом управління – Комітетом міністрів. Місцеві державні установи розподілялися між відповідними міністерствами, що певним чином роздробило систему

місцевого управління, яке позбулося єдиноначальності губернатора. Міністерство внутрішніх справ зосередило у своїх руках самі різноманітні завдання внутрішнього управління, а саме місцеву адміністрацію, поліцію, в'язниці, станові органи [76, с. 123]. При створенні міністерств, в 1802 р., йому вказано наступне загальнодержавне завдання: «посада міністра внутрішніх справ зобов'язує його дбати про загальний добробут народу, спокій, тишу і впорядкування всієї імперії» [100, с. 488].

Міністерства стали швидко отримувати контроль над частинами губернської адміністрації та їх персоналом; міністерство фінансів стало контролювати казенні палати губерній; міністерство юстиції підпорядкувало провінційні суди; міністерство освіти розділило імперію на шість великих освітніх округів, межі яких не співпадали з кордонами губерній; міністерство оборони встановило трішки пізніше подібну систему восьми військових округів для збройних сил країни [195, с. 68]. Загалом, сформована міністерська система управління ліквідувала залишки децентралізації, а Міністерство внутрішніх справ стало чи не самим складним з усіх утворених міністерств .

У результаті міністерської реформи на зміну дволанковій вертикалі влади «Сенат – губернатор» прийшла нова система управління «Імператор – Міністерство внутрішніх справ – губернатор», що суттєво зменшувало статус губернаторів в ієрархії влади. МВС приймало участь в призначенні й усуненні від посади губернатора, його покаранні і заохоченні [195, с. 67]. Губернаторів яких МВС хотіло заохотити відправляли у кращу губернію, а покарання для нього було призначення в Сенат або Державну раду, але інколи далека від Петербурга губернія теж була покаранням.

Разом з цим, «міністерство міністерств», як тоді називали МВС, намагалось розширити деякі повноваження інституту губернаторства, щоб зробити «керівників губернії» більш ефективними локальними агентами центра. Для досягнення цієї мети МВС понизило статус губернського правління, перетворивши саму високу установу в регіоні у другу губернську канцелярію [195, с. 67]. Влада керівника губернії зростає, коли міністр

внутрішніх справ своїм указом від 28 листопада 1819 р., з метою зменшення переписки у міністерстві, заборонив поліцмейстерам, городничим та земським справникам звертатися до себе в обхід губернатора. Як наслідок про усі події в містах та повітах чиновники мали повідомляти військового та цивільного губернатора [203, с. 399].

Міністерська реформа значно посилила управління губерніями з центру і зробила його більш компетентним й конкретним, створивши легітимні противаги безмежній владі військових губернаторів та губернаторів на місцях. Після утворення міністерської системи більшість губернських установ підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ (МВС). У маніфесті царя зазначалось: «Усім військовим, по цивільній і поліцейській частині, також Цивільним Губернаторам, як по особистій посаді, так і по Приказу громадської опіки і взагалі по всіх справах, які мають відношення до Губернського правління, віднести до Міністерства внутрішніх справ» [266, с. 63]. Губернаторам залишили право звертатися безпосередньо до імператора. Збереглися також незмінними головні засади «Установлень для управління губерній Всеросійської імперії» від 7 листопада 1775 р., відповідно якого всі виконавчі справи вирішувала канцелярія губернського правління.

Зміни «Загального установлення міністерств» у червні 1811 р., які стосувалися впорядкування документообігу між губернаторами та вищими урядовими інституціями, зобов'язали губернатора листуватися із міністерством через військового губернатора, який став додатковою ланкою між центром та регіонами. Відповідно до змін міністрам було надано право напряму надсилати свої накази губернаторам, повідомляючи про них військового губернатора, який мав здійснювати контроль за виконанням наказів [40, с.709]. Таким чином обмежувались владні повноваження губернаторів, через зобов'язання здійснювати документообіг з міністерствами через військового губернатора.

Губернатори виконували завдання, які перед ними ставила влада, за допомогою губернського правління, власної канцелярії, різноманітних комітетів, комісій, присутностей, які становили адміністрацію губернії.

Штатний розпис від 14 листопада 1824 р. встановлював загальноімперський розподіл канцелярій усіх губернських правлінь на чотири функціональних відділення: 1. За оприлюдненням законів, спостереженням за виконанням розпоряджень губернатора і правління. 2. По управлінню поліцією. 3. За зв'язком місцевої адміністрації з судами. 4. За зв'язок із фінансово-господарськими органами різних відомств [161, с. 250; 74, с. 19-20].

Губернське правління поділялося на чотири експедиції (частини), які мали свої порядкові номери. Очолювали їх віце-губернатор і радники правління, які відповідали за певні ділянки процесу місцевого управління. Перша експедиція складалася із цивільного та господарського столів, друга – з карного і таємного, третя – казенного і військового, четверта експедиція виконувала допоміжні функції, до її складу входили губернський архів та друкарня [266, с. 64]. Канцелярія губернатора та губернське правління працювали злагоджено, тому столи узгоджували свої дії із відповідними підрозділами цих органів управління. Періодично запроваджувалися чи ліквідовувалися ті чи інші столи у правлінні [315, арк. 21-27]. Зміни були наслідком державного фінансування, що здійснювалось по мірі необхідності, яка визначалася в Петербурзі. Інколи губернатори просили їх відновити, мотивуючи це терміновою необхідністю, для вирішення нагальних потреб.

Також у першій половині XIX ст. під впливом соціально-економічних змін, що відбувалися в Російській імперії, збільшилася диференціація і спеціалізація державних органів, як вищих, центральних, так і місцевих. Як наслідок у губернські управлінські структури поступово ввійшли нові адміністративні інституції, поява яких засвідчила ускладнення суспільних відносин, значне розширення кола обов'язків губернської адміністрації і те, що виконувати свої завдання зусиллями лише губернатора та губернського правління вона уже неспроможна.

Адміністрацію губернії активно використовував Кам'янець-Подільський військовий губернатор, який виконання практичних завдань внутрішньо-губернського характеру покладав на державних службовців із губернських

правлінь, казенних палат головних повітових чи нижчих земських судів підпорядкованих йому через увірені йому губернії, а власну канцелярію використовував переважно для паперової роботи з вхідною та вихідною документацією [250, с. 165].

На середину XIX ст. губернатор впливав на усі сфери життя в своєму регіоні, окрім війська та митниці, що було у юрисдикції військового губернатора. Губернське правління перетворювалося до середини XIX ст. у виконавчу губернську інстанцію, хоча управляти губернією вони мали спільно і колегіально, що неодноразово підтверджувалось законодавчо.

З проведенням міністерської реформи почала створюватися чітка ієрархічна структура: міністерство – департамент – відділення – стіл. Реформа призвела до зростання бюрократичного апарату, а міністерства стали інструментом подальшої централізації влади в руках імператора та обмеження влади губернатора [207, с. 416]. Адже імператор при створенні міністерств, ставив за мету, в умовах самодержавного устрою зберегти незалежність від своїх сильних підданих. Саме тому імператори тривалий час (до 1905 р.) відмовлялись об'єднати міністерську систему з офіційним прем'єр-міністром, функцію якого виконував сам імператор. В результаті самодержець мав можливість використовувати одного міністра проти іншого і завжди був готовий покласти на одного зі своїх фаворитів чи створити спеціальне поза міністерством відомство, щоб ухилитись від влади закону чи бюрократії [195, с. 68-69]. Характерною рисою міністерської системи стало чиновницьке свавілля, хабарництво і державне розкрадання [309, арк. 2].

Для подальшого дослідження потрібно з'ясувати поняття «губернаторська влада». Суть терміну не потрібно трактувати, як владу губернатора чи як сукупний образ місцевого управління. Такий підхід наштовхне нас на думку, про те що губернатор на довіреній йому території керував усім, але це не так, адже він здійснював управління у комплексі з різноманітними державними установами. Науковець Г. Алексушін стверджує, що губернаторська влада – це реалізація комплексом посадових осіб даних йому державою владних

повноважень різного характеру (законодавчих, виконавчих, розпорядчих, судових) на ввіреній його контролю адміністративній території (губернії) [69, с. 57]. Дещо іншої позиції дотримуються російські історики Ю. Злобин та С. Любичанковський, які до губернаторської влади, у загальноімперському масштабі, відносять не тільки самого губернатора, але й місцеві органи влади, через які він здійснює свої функції, які називають органами губернаторської влади. Таким чином, губернаторська влада Російської імперії, на думку вчених, – це система установ управління Російської імперії, що складається з керівника губернії і органів влади, через які він здійснює свої функції [159, с. 4]. Зауважимо, що є слушним усі наведені вище означення. Ми лише додамо, що «губернаторська влада» це механізм досягнення центральною владою поставлених цілей і завдань, які реалізовує губернатор через безпосередньо підпорядковані губернські установи, а також через ті установи, на які поширюється його вплив.

Враховування особливостей Волині, а саме розташування губернії, національний склад і віросповідання, ставлення населення до офіційних функцій влади, розвинутої систему нормативно-правових актів, що регламентували діяльність губернської влади та врахування функцій, завдань, які ставила влада в регіон дозволить сформулювати повне і достовірне уявлення про губернаторську владу в краї. Головною рисою губернаторської влади тут був постійний її розвиток, адже у XVIII, XIX і початку XX ст. – це по суті, абсолютно різні періоди.

Губернаторської влади, на думку Г. Алексушина, відповідна харизматичному типу влади [68, с. 85]. Губернатор – особистий представник імператора, намісник, втілення влади монарха на місці, що яскраво спостерігаємо у клятвеній обітниці губернаторів перед імператором. Ця роль домінувала до проведення міністерської реформи [68, с. 85]. Перекладаючи на губернатора важливі обов'язки по представництву своєї влади, уряд старався підняти їх в очах народу і суворо вимагав належної до них поваги, нерідко навіть з порушенням прав і свобод приватних осіб [80, с. 168]. Державний

інтерес підтримки престижу губернатора завжди переважав в очах уряду над інтересами підданих. Центральна влада дбала про репутацію губернаторів і рідко допускала широкого розголосу їх протиправних дій. Так навіть відомі випадки про службову невідповідність, як правило, ховалися, а губернатори каралися «почесною» відставкою у вигляді переведення на будь-яку менш помітну посаду. Переміщення між губерніями, горизонтальна кар'єра посадовців, також були важливою складовою ротації губернаторського корпусу [208, с. 31], що на думку історика М. Бармака дозволяло самодержавству вирішувати низку кадрових питань та покращувало управління «важкими» губерніями [75, с. 124]. Підтвердженням є справа проти волинського губернатора Григорія Лашкарьова у зв'язку із негідною поведінкою його дружини, що шкодить іміджу влади і ставить під загрозу «спільну мету обрусіння краю» [294, арк. 4]. Ця справа засвідчує вірність губернатора інтересам імперії, адже «сам пан Лашкарьов все це бачить і відчуває, бо сам просив мене особисто про якнайшвидше переміщенні його з Житомира» так писав Бібіков у листі до Міністра внутрішніх справ [294, арк. 4-5].

Одним із найефективніших інструментів для надання престижу посаді губернатора є заробітня плата. Вона складалася, згідно «Установлень для управління губерніями» 1775 р., з коштів, що виділялися на: платню, столові, квартирних, поїздки по губернії та додаткових. Тому у керівників губернії вона була досить високою і переважала зарплатню звичайного чиновника більше ніж у 40 разів. Держава дбала також про матеріальний рівень і другої людини в губернії – віце-губернатора, який поступався формальним старшинством тільки предводителю дворянства, посада якого із 1831 р. була піднята з 5-го класу до 4-го (до рівня губернаторів), де і залишилася [79, с. 256]. Так, волинському віце-губернатору П.А. Більбасову в 1873 р. було надано маєток за 11000 карбованців в кредит на 20 років (на вкрай вигідних умовах) [70, с. 139]. Фінансувалися МВС і переїзди губернаторів та віце-губернаторів між губерніями при зміні місця роботи. У 1869 р. П. Більбасов на переїзд зі столиці на пост волинського віце-губернатора отримав 1500 і 700 карбованців

[70, с. 139]. Крім пристойної заробітної плати віце губернатори володіли маєтками. Так, волинський віце-губернатор Е. Капеллер володів 600 селянами в Калужській та 800 у Вітебській губерніях [132, арк. 1-2]. Як влучно зазначив П. Зайончковський, «...однією з особливостей, що відрізняє губернаторів та віце-губернаторів від інших категорій бюрократії, була їхня майнова забезпеченість» [154, с. 211]. Отже, імперський уряд спрямовував на Волинь чиновників, вихідці переважно із центральних губерній Російської імперії, що не мали взагалі нічого спільного з цим краєм та місцевою шляхтою. На переконання центральної влади саме такі чиновники могли якнайповніше і найшвидше інтегрувати губернію до складу імперії. Єдиним винятком призначення на найвищу посаду в губернії поляка В. Гіжицького, що було результатом компромісу, на який влада йшла не маючи надійної опори у краї.

В ході міністерської реформи 1802-1811 рр. губернаторів перевели підпорядкування Міністерству внутрішніх справ. Губернатор втратив частину сфери діяльності (причому, вирішальних, як фінанси, військове та управління казенним майном), які на рівні губерній центральні відомства не бажали координувати з іншими міністерствами. Губернатори не могли більше бути «господарями губернії» [68, с. 88]. Хоча у результаті в структурі губернаторської влади залишилися тільки губернське правління і канцелярія губернатора, які до середини XIX ст. в силу швидкого зростання потоку ділових паперів перетворилися на виконавчі додатки при губернаторі, в яких губернатор, як чиновник, грав важливу прогресивну роль у розвитку ввіреного йому регіону чи навпаки призупиняв розвиток краю.

Російський науковець А. Минаков вважає, що отримання губернаторського посту не завжди було бажаним і радісною подією у долі чиновника. Практика губернаторства як почесна форма відставки доказово розглядається науковцем як данина чиновницькому корпоративізму, що все більш укріплювався в досліджуваний період. Так є багато випадків перекладу, коли губернатори довели свою «непридатність», їх відправляли в Сенат або Державну раду. Чиновник, який потрапив у номенклатурну «обойму», найчастіше не опинявся

«на вулиці», навіть якщо завинив. З роками випадків реального покарання губернаторів за провину по службі ставало все менше [197, с. 58]. Яскравим підтвердженням є те, що губернаторів, які були звільнені у Волинській губернії часто призначали високопоставленими чиновниками (Д. Бібіков, М. Чертков, Ф. Трепов займали посаду Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторів та ін.), або переводили в інші губернії (В. Валь, М. Міклашевський та ін.).

Губернатори були дворянами четвертого рангу, тому начальники губерній були змушені вирішувати і представляти, крім усього, ще й інтереси дворян, вести себе «поважно», «релігійно» і т.д. [68, с. 86]. Одним із головним завдань імперського уряду, яке ставилися перед волинським губернатором налагодження співпраці із місцевим дворянством, що було запорукою довготривалого перебування губернатора на посаді у Волинській губернії до польських повстань. Проте часто губернатори відносились до підопічних, як феодал до васала (необов'язково жорстоко). Саме не виконання дворянської ролі губернаторської влади ставала причиною частих звільнень волинських губернаторів і визначало взаємовідносини влади з шляхтою (дворянством) на Волині (Додаток А). Хід дворянських зібрань та виборів у західних губерніях супроводжувався сутичками та конфліктами між виборцями, а засідання суцільним безладдям, що було характерним для дворянського зібрання Волинської губернії 1808 р. Ці виступи спровокували прийняття указу «Про дворянські вибори в губерніях, від Польщі придбаних», в якому влада вбачала причину безладів у слабкості та безсиллі місцевих правителів, які погано організували і сформували поліцію, якій дворянське зібрання непідконтрольне. Тому на керівника губернії покладалися відповідальність за прийняття мір щодо попередження та припинення безладів, а у випадку безладу під час виборів звільняли, як волинського губернатора М. Волконського [39, с. 840-841].

Яскравим прикладом надбалим ставленням губернатора до своїх обов'язків є губернаторство Михайла Комбурлея, якого, перебуваючи на Волині, граф

Е. Комаровський охарактеризував наступним чином: «Життя наше в Житомирі було досить приємне і ми зобов'язані були в тому Михайлу Івановичу Комбурлею і дружині його Ганні Андріївні, вони всі засоби вживали, щоб доставляти нам всякого роду задоволення, і ми щодня майже були разом, Комбурлей, за дружиною й по собі, був дуже багатий і вмів користуватися своїм багатством. Він жив прекрасно, поступав і діяв взагалі, як пристойно було в тодішніх обставинах, коли у ввіреній йому губернії був театр війни. Всі податки і повинності стягувалися, як слід, і буйних поляків вмів тримати в порядку. Комбурлей, нарешті, керував Волинською губернією на правах генерал-губернатора» [180]. На Волині у цей час відбувалася сильна боротьба польських поміщиків з російською адміністрацією, на чолі якої стояв губернатор сенатор Комбурлей. Протистояння було спричинене правопорушеннями з боку командування російських військових частин, розташованих у губернії, які не розраховалися за провіант, який їм постачало Волинське дворянське зібрання на суму понад один млн. карбованців, про що польська шляхта Волинської губернії неодноразово повідомляла губернатора [264, с. 439-441]. Однак губернатор не вживав ніяких заходів, не звертаючи на них уваги та потураючи військовим. Предводитель дворянства Гіжицький став на чолі польської партії і домігся ініціювання дворянством сенаторської ревізії в губернії. Результатами перевірки були звільнення з посад губернатора Комбурлея та віце-губернатора Хрущова, над якими розпочато слідство, а пізніше суд правлячого сенату, під час якого в жовтні 1821 р. помер таємний радник Комбурлей [196]. Компромісний варіант вирішення конфлікту між шляхтою та попереднім губернатором досягнуто призначенням волинського губернського маршалка польського походження В. Гижицького губернатором, пізніше і до нього було пред'явлено низку обвинувачень, а в 1815 р. його усунули з посади [323, с. 146].

З метою розмежування повноважень губернської влади у 1802 р. імператор наказав Сенату, щоб «губернатори не втручалися в жодному разі в дворянські ... вибори, ... не домагалися б за бажанням своїм обрання одних, а інших

усунення з посад», наглядаючи, щоб дотримувалися норми, визначені в «Установленні для управління губерніями» [76, с. 422]. І все ж центр не влаштувала велика чисельність місцевої шляхти, яка, скориставшись недосконалим законодавством та солідарною підтримкою магнатів, масово оформила документи про дворянське походження. Щоб не дозволити всьому масиву правобережної шляхти інтегруватися у російське дворянство, створювалися різноманітні ревізійні комісії, які перевіряли достовірність записів у метричних книгах, контролювали внесення дворян у родовідні книги, розглядали правомірність дій дворянських зібрань та дворянських депутатських зібрань, ведення документації, їхні архіви тощо. Ось чому 1828 р. департамент законів Державної ради висловив недовіру до діяльності дворянських депутатських зібрань, і його чиновники серйозно взялися за укладання правил для ревізії дворянського стану. Додатковим перевіркам не підлягали лише ті, хто набув дворянства військовою та статською службою [323, с. 146]. Наслідком їхньої діяльності стало декласування величезної кількості правобережної шляхти, яка не змогла підтвердити свій статус і втратила не тільки політичну та економічну, а й часто особисту свободу. Особливо виділяється у цьому контексті Центральна ревізійна комісія. Загалом у 1831-1853 рр. на території Київської, Волинської і Подільської губерній було декласовано майже всі родини дрібної шляхти, а точніше ті, які не володіли спадковою землею [192, с. 129]

Загалом реформи імператора Олександра I спрямовувались на удосконалення діяльності державного апарату з модернізацією структури та організації діяльності чиновництва як на центральному, так і на місцевому рівнях. Губернатори повинні були сприяти становленню професійної бюрократії. Вони брали участь у перетвореннях, які охопили організаційну, кадрову сторону апарату управління, а також ведення ділової документації. У першій чверті XIX ст. за їх участі інтенсивно формувався бюрократичний апарат, складалася нова структура взаємостосунків провінції та центру, змінювалися умови державної служби, підвищувався статус цивільної служби.

Збільшуючись кількісно, штат службовців місцевих державних установ, набував все більшої структурності з рисами окремої соціальної групи [235, с. 127].

Час перебування Правобережної України у складі Російської імперії від приєднання до початку ревізування дворянства, що стало однією з передумов Листопадового повстання 1830 р., можна вважати перехідною фазою у формуванні місцевого бюрократичного апарату Правобережної України, під час якої імперія поєднувала традиції польської та російської державності [323, с. 146].

14 грудня 1825 р. після раптової смерті Олександра I імператором Російської імперії став Микола I, який продовжує курс на укріплення могутності держави і посилення впливу в державі бюрократичного апарату [195, с. 75]. Відбулось це, на наш погляд, після придушення виступу декабристів, коли імператор виділяє серед усіх соціальних інститутів армію, яка стає найвищим ресурсом поповнення державного апарату. Армія спочатку будучи вбудованою Олександром I у систему державної влади при Миколі I стає основою держави, адже більшість губернаторів та високо посадовців були військовими, зокрема на Волині 13 губернаторів були військовими (Додаток А).

Військові дії повстанців у Володимирецькому, Овруцькому та Чуднівському повітах Волинської губернії вплинули на становище краю. Указом від 1 грудня 1830 р. на території Волинської губернії запроваджувався військовий стан, а в м. Житомирі почала діяти канцелярія подільського і волинського тимчасового військового губернатора І. І. Дібича-Забалканського, якому підпорядковувалися канцелярії цивільних губернаторів обох губерній [54, с. 449], через яких він контролював «неблагонадійне» населення та безпосередніх учасників виступів, у разі необхідності передавав їхні справи на розгляд суду. Також за потреби коригував роботу повітової поліції, формував нові поліційні підрозділи, розглядати питання будівництва складів для боєприпасів російської армії, забезпечував військові частини транспортом та провіантом. Найбільш повно відбиває його функції структура його власної канцелярії, що поділялася на

військову, військово-судову, поліційну, таємну, господарську, іноземну та казначейську [54, с. с.449]. Повстання спричинило зміну у повноваженнях волинського губернатора, який зобов'язувався оперативно відновити стабільність на цій території у зв'язку з чим йому надавалося право заміщення поліцейських посад «для спільного та ефективного управління, необхідного у таких умовах». Через губернське правління губернатор призначав земського справника (до повстання ця посада була виборною), засідателів земських судів, городничих і поліцмейстерів, переважно з внутрішніх російських губерній, із подвійною заробітною платою[204, с. 52].

До повстання поліція була погано укомплектована і не могла виконувати самостійно усі справи, тому їй допомагали регулярні війська, які придушували селянські виступи, і тд. Із моменту формування спільної регулярної поліції її комплектували із числа військовослужбовців. Поліцейських ставали відставні солдати, в городові і поліцмейстери брали відставних унтер офіцерів, що було характерним для усього Правобережжя. Для виконання поліцейських функцій в порядку повинності залучалися також всі чоловіки податкових станів, які досягли 20-річного віку. Залучення військовослужбовців до комплектування поліції було пов'язано із необхідністю зміцнення її більш підготовленими кадрами, за родом своєї діяльності знайомими зі специфікою державної служби. Але, як показала практика, масовий притік в поліцію відставних офіцерів і військових чинів не в повній мірі вирішував проблему кадрів. Інколи у поліцію прямував, за твердженням російської дослідниці С. Бойкєєвої, «непотріб армії», адже мізерність виділених на утримання поліцейських коштів не сприяв залучити до її лав достатнього числа поліцейських, що відповідають пропонованим вимогам [84].

Польське повстання 1830-1831 р. дозволило владі остаточно послабити роль опозиційного шляхетства, щодо влади у правобережних губерніях, прискорило підготовку до соціального знищення правобережної шляхти, спричинило величезні соціальні зміни. Іменний указ Сенату від 19 (31) жовтня 1831 р. «Про розбір шляхти в Західних губерніях і про влаштування цього роду

людей» визнав за шляхтичами, що довели своє дворянське походження, усі права і привілеї, даровані дворянству Російської імперії [60, с. 134]. В указі зазначалось про необхідність якнайшвидшого закінчення розбору шляхти спеціальною комісією під керівництвом губернатора. Не легітимізоване шляхетство переходило у різні оподатковувані стани залежно від місця проживання на: сільських чи міських жителів. Цей документ заборонив в офіційному мовленні вживати термін «шляхта» [76, с. 487]. В указі зазначалась причина цих кардинальних змін по відношенню до шляхти так: «Між тим останні події в повернених від Польщі губерніях довели, що ці люди, по не достатку осілості і власності і за способом життя багатьох із них, найбільш схильні були до повстання і до злочинних дій проти законної влади» [60, с. 135]. Виконання цього указу було покладено на МВС, що звичайно це здійснювало через губернаторів. У Волинській губернії це було доручено Римському-Корсакову Андрію Петровичу, який за свідченням титулярного радника Кириченка, «завжди наглядав за порядком, хоча деякі предмети підлягали удосконаленню» [293, арк. 17].

Органи дворянського самоврядування доповнили місцеве управління і допомагали краще вирішувати завдання кожного регіону. Що стосується діяльності цих інституцій на Правобережжі України, то поступово особливості у їх компетенції та суспільному значенні, пов'язані із правовим статусом шляхетських зібрань колишньої Речі Посполитої, були нівельовані; корпоративні органи дворянського самоуправління Київської, Подільської та Волинської губерній набули статусу аналогічних структур центральної частини Російської імперії; виборна служба державних чиновників та станових урядовців, що обиралися Волинським дворянським зібранням, стала не самостійним інститутом, а додатком до служби за призначенням уряду [76, с. 447]. Таким чином польська шляхта втратила свій статус провідної політичної сили на Волині, який зайняли російські чиновники на чолі із губернатором. Роль волинського губернатора постійно зростала за рахунок поступового скорочення прав Волинського дворянського зібрання, хоча

волинські дворяни користувалися ще одним із найважливіших своїх повноважень – висланням депутацій до імператора, але вони вже мали мізерний вплив на формування складу місцевої адміністрації. Микола I завершив процес нівелювання відмінностей в управлінні і цим самим збільшував роль губернатора у волинському краї.

Наступним кроком імператора було обмеження економічного впливу у краї польської еліти. Так, 22 березня 1831 р. було видано указ щодо конфіскації у державну власність нерухомого майна учасників польського повстання. Указом від 17 липня 1831 р. влада затвердила правила для губернських слідчих комісій про секвестр та конфіскацію маєтків повстанців, одна з яких утворювалася і на Волині. До її складу входили цивільний губернатор, віце-губернатор, предводитель дворянства, голови департаментів головного суду [204, с. 52]. Губернатор складав особові відомості про повстанців та їх маєтки, з конкретизацією на їхньому матеріальному становищі. І лише після ухвалення вироку губернське правління накладало на ці правління секвестр, що означало перехід цих маєтків у казенне відомство. Спочатку прибутки із цих маєтків використовувалися для нарощування інвалідного капіталу, але майже усі маєтки були борговими зобов'язаннями попередніх власників. Тому через рік, 10 травня 1832 р., їх було передано в управління місцевим Казеним палатам. Прибутки, отримані з конфіскованих маєтків, скеровувалась на погашення боргів. 5 % від прибутків з конфіскованих маєтків йшло на виплати військовим-інвалідам [305, арк. 8]. Для розгляду справ по боргових зобов'язаннях створено у жовтні 1832 р. Волинську комісію для ліквідації боргів конфіскованих маєтків, яку очолив волинський губернатор, що, звичайно, діяв в інтересах імперії використовуючи посадове становище. Розбираючи майнові претензії на маєток родини Грохольських, губернатор задовольнив лише одну із них [125, арк. 13]. Схожа ситуація відбулася з учасником повстання Ф. Зіолковським, за маєтком якого в Овруцькому повіті рахувалося сім осіб, а загальна вартість майна оцінювалася в 600 карбованців сріблом. Коли губернатору надійшло 16 прохань про повернення боргів, то він як голова

Ліквідаційної комісії повністю відхилив усі вимоги та претензії, згідно до неофіційних рекомендацій МВС [126, арк. 13-13зв]. Справи проти учасників повстання також розглядалися, при появі нових відомостей про учасників повстання. Так за поданням волинського губернського правління у 1837 р., відкрита справа проти поміщика з Острозького повіту князя А. Яблоновського, маєток якого підлягав конфіскації [138, арк.3-4]. Тим полякам, що не брали участі у повстанні, але хотіли придбати земельну власність було відмовлено [131, арк. 35-38]. Такий стан справ не влаштовував польських землевласників, які почнуть бунтувати, але уже місцева адміністрація буде мати надійну підтримку на місцях в особі губернатора та генерал-губернатора і швидко їх придушить.

Литовський Статут, Польські конституції, збірники магдебурзького права і звичаєве право залишалися чинними правовими джерелами, дієвість частини їхніх норм спеціально підтверджувала царська влада своїми указами. І лише після повстання їх дія була скасована указами імператора Миколи I, який намагався нівелювати і уніфікувати все багатоманіття в попередніх епох і територій, що відійшли до Російської імперії [195, с. 76].

Імператор висунув завдання перед адміністраторами правобережних українських губерній прискорили введення російської управлінської системи, реорганізації адміністративних установ Київської, Подільської та Волинської губерній і привести їх у відповідність до положень «Установлення для управління губерніями». Були внесені зміни в управління правобережних губерній. Ці завдання були покладені на тимчасового Подільського і Волинського військового губернатора генерал-адютант Левашова, який указом 22 січня 1834 р. був назначений Київським військовим губернатором і генерал-губернатором Подільським і Волинським [107, с. 19]. Указом Сенату засновувалося Київське генерал-губернаторство, до якого увійшли три правобережні губернії, створювалася Канцелярія київського військового губернатора та генерал-губернатора подільського та волинського [62, с. 98]. Це

був шлях, яким уряд пришвидшив темпи інтеграційних перетворень у регіоні та інкорпорацію правобережних земель до складу Російської імперії.

Діяльність генерал-губернаторів щодо впровадження урядової політики на територіях з різними соціально-політичними, економічними умовами була досить ефективною через зосередження у їхніх руках головних функцій та важелів управління в регіоні. Ліквідація залишків колишнього устрою та державницьких традицій на цих територіях, приведення адміністративно-політичної системи у відповідність до загальноімперської засвідчили, що поставлена мета була реалізована. Аналіз діяльності чільних посадовців Правобережжя України впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. показав, що генерал-губернаторами призначалися урядовці, адміністративні здібності яких дозволяли успішно реалізовувати російську державну політику в краї [48, с. 490-491].

Губернські та повітові органи правобережних губерній, зокрема судові, приводилися у відповідність з російськими, зайві інституції, не здатні до позитивної трансформації, ліквідовувалися. Наприклад, припинялася діяльність повітових міських (городських) та межових судів, перші департаменти Головних судів перейменовувалися у кримінальні палати. Імператор Микола I скасував посади підкоморіїв, коморників, возних і хорунжих «через відсутність відповідних у великоросійських губерніях». Взагалі усі присутственні місця, посадовці та чиновники державних установ і органів влади почали називатися так само, як відповідні державні інституції та їх посадові особи у великоросійських губерніях. Попередні ж назви «скасовувалися назавжди» [76, с. 490].

У 30-40-х роках XIX ст. запровадженням законодавства Російської імперії на всій території Правобережжя завершився процес ліквідації його адміністративно-судової автономії. Для приведення у відповідність до російських стандартів влади уряд у Київській, Подільській, Волинській губерніях припинив «всіляку дію Литовського Статуту і додаткових до нього Сеймових конституцій та інших постанов була припинена, і вони були замінені

російськими узаконеннями» відповідно до положень указів імператора. Усі справи в судових інстанціях провадилися у порядку та вирішувалися так, як це робиться у внутрішніх губерніях Російської імперії. Проте доречно зазначити, що судова система, запроваджувана на українських землях, через низку причин була найслабшою ланкою усєї системи російського управління на цих територіях [76, с. 490].

В період правління імператора Миколи I було вперше чітко визначено статус губернаторів і генерал-губернаторів, а також законодавчо закріплено та оформлено всі існуючі інститути місцевого управління. Точно виділені функції і повноваження губернаторів як представників вищої правлячої влади на території Російської імперії в найбільш повному вигляді містяться в Указі цивільним губернаторам від 3 червня 1837 р. [1, с. 361]. До цих пір законодавство, за висловлюванням російського юриста Андрєєвського, тільки збирало матеріали, із яких у 1837 р. створили ціле [71, с. 137]. У 14 пунктах указу були виписані обов'язки та права губернаторів, які регулювали сферу життя усього суспільства і мали доволі всеосяжний характер: 1). обов'язки по губернії загалом; 2). по справах загального управління; 3). по охороні законних прав, суспільному благоустрою та благочинію; 4). по народному продовольству та суспільному господарству; 5). справи про повинності; 6). по охороні народного здоров'я; 7). опіці та громадському піклуванню; 8). справи по казенному управлінню; 9). справи судові; 10). по відношенню до військового відомства; 11). прийом та здача управління губернією; 12). огляд губернії; 13). звітність та відповідальність; 14). взаємовідносини з іншими органами та установами [103, с. 44].

У наказі зазначалось: «цивільні губернатори, як безпосередні начальники ввірених їм волею імператора губерній, є першими в них охоронцями недоторканності верховних прав самодержавства, інтересів держави і точного виконання законів, статутів, найвищих наказів, указів Урядового Сенату та приписів керівництва. Зобов'язувались постійно і ретельно піклуватися про благо мешканців всіх станів керованого ними краю, вникати в справжній стан

справ і потреб, вони зобов'язані дією даної їм влади охороняти всюди громадський спокій, безпеку всіх і кожного із дотримання встановлених правил, порядку і благочиння» [166, с. 546]. Таким чином в системі завдань губернаторської влади переважали силові особливо правоохоронної і військові напрямів, а також одне із головних завдань губернаторів, що пролягло у забезпеченні рекрутської повинності, який вони сумлінно виконували [114, арк.1-3]. Доля жителів губернії повністю залежала від волі губернатора, оскільки «їм доручено вживати заходів для збереження народного здоров'я, забезпечення продовольства в губернії, доставлення стражденним і безпорадним належного піклування, вищий нагляд за швидким відправленням правосуддя і негайним виконанням усіх законних постанов і вимог» [166, с. 546].

Таким чином, наказ знову підтвердив, що губернатори є головними представниками імператора і центрального уряду в губерніях [195, с. 77]. Проте будучи «виконавцем та охоронцем законів», губернатор не мав права самостійно видавати нові укази або змінювати діючі, а також не міг також вводити нові податки та змінювати судові вирoki. Як «блюститель порядку» губернатор мав піклуватися про вчасне оприлюднення законів та велінь уряду, сприяти швидкому вирішенню справ у місцевих установах [103, с. 45]. Також в указі було визначено відношення генерал-губернаторів, що мали цивільні і військові повноваженнями, як до міністерств, так і до цивільних губернаторів [320, с. 48; 71, с. 136].

Здійснивши детальний аналіз документу і особливо практики його реалізації на місцях, Л. Лисенко констатує: «губернатор «загрузнув» у великій кількості дрібних справ і доручень, якими він повинен тепер займатися. Великий список спецефічних робіт, які, як очікувалось, губернатор виконає, різноманітність документів і листів, які повинен він особисто читати і схвалювати, кількість звітів, які від нього вимагались, переважили «пропускну здатність» однієї людини» [195, с. 77]. На думку В. Грицака, і ми до неї приєднуємось, що губернатор взагалі навряд чи міг самостійно стати тим

координатором місцевих урядових установ, який самостійно забезпечив єдиність управління у конкретній адміністративній практиці Російської імперії середини ХІХ ст. [103, с. 45].

Тому губернатору був наданий дієвий помічник, якого влада бачила в особі віце-губернатора, що був звільнений від справ в казенній палаті. Посаду голови казенної палати відтепер обіймав окремий чиновник, якого рекомендував міністр фінансів і затверджував імператор. Згідно з «Положенням про порядок виробництва справ у губернських правліннях» від 3 червня 1837р. віце-губернатор увійшов до складу губернського правління, як перший помічник губернатора із загального управління губернією [202, с. 122]. Віце-губернатор призначався старшим із чотирьох радників правління, якого затверджував імператор височайшим указом за поданням міністра внутрішніх справ. Під його особистим керівництвом перебувало перше відділення канцелярії губернського правління, що займалось: оприлюдненням законів і постанов і наглядом за їх виконанням; контролем за виконанням губернаторських розпоряджень, міськими і сільськими становими виборами, протоколювання загальних засідань. Перше відділення вирішувало також кадрові питання, а саме: призначення на посади, нагородження державними відзнаками, просування по службі, звільнення й надання пенсій чиновникам, як самого правління, так і підконтрольних йому губернських і повітових місць, що відповідно закону залежать від правління. Також дане відділення займалось питаннями господарськими: установленням орієнтованих цін на провіант і фураж, транспортування останніх відповідно до встановлених правил [2, с. 440-442]. Штат першого відділення також формувався лише за поданням віце-губернатора, що породжувало пряму залежність чиновників від його прихильності.

Відповідно до указу від 16 квітня 1842 р. обов'язки голови казенної палати та віце-губернатора отримали чіткий поділ. Останній із дозволу міністра фінансів приймав участь у роботі статистичного, мануфактурного комітетів та будівельній комісії, створених для побудови та приведення до ладу військових

приміщень. Проте у всіх інших комісіях і комітетах віце-губернатор засідав лише в разі відсутності губернатора, саме тоді, коли виконував його обов'язки [5, с. 321-322]. Закон «Про заснування губернських правлінь» зі штатним розписом і додатками був затверджений і підписаний імператором 2 січня 1845 р. До складу губернського правління був уведений віце-губернатор, який очолив перше відділення канцелярії губернського правління. Цей нормативно-правовий документ мав певне значення, що він частково розмежував функції всередині губернської адміністрації, дещо розвантажив губернатора. Але ці заходи були паралізовані подальшим розвитком бюрократизації державного апарату імперії з XIX ст. Уже 3 січня (9 лютого) 1846 р. імператор затвердив пропозицій Державної Ради «Про заходи до усунення повільності в доставці Цивільними Палатами Західних губерній справ, що підлягають ревізії Сенату», у якому черговий раз пропонувалися заходи щодо покращення ведення діловодства [74, с. 23]. Таким чином, віце-губернатор став головним помічником губернатора і другою людиною в губернії, а часта зміна губернатора не ставала перешкодою виконання урядової політики в краї.

Чиновник з особливих доручень Міністерства внутрішніх справ Є. Анучін звертав увагу на те, що майже кожна стаття «Наказу» зобов'язувала губернатора діяти «негайно», «зараз же», «старанно», «дбайливо», разом із цим у багатьох випадках він не мав права діяти від свого імені, а тільки через губернське правління або ж через інші підвідомчі йому установи. Є Анучін писав, що кожен документ мав більше 20 разів перейти з рук у руки та бути записаним у шести книгах, перш ніж вийти з губернського правління [277].

У 40-х роках XIX ст. губернатор повинен був підписувати в рік до ста тисяч документів чи близько 270 кожен день. Із розрахунку на один робочий день у них на це повинно було йти біля чотирьох з половиною годин на день. З офіційного звіту МВС (1843 р.) виходить, що губернатор, крім цілодобового перебування в губернському правлінні перебував ще в 17 установах [195, с. 77]. Тому дослідивши стратифікацію губернського чиновництва на основі неофіційних критеріїв, «реальної участі» в адміністративній діяльності, а також

можливостей впливати на працівників адміністрації і на здійснення функцій самої адміністрації, можна зробити висновок про те, що на вершині владної ієрархії, відразу після губернаторів та віце-губернаторів, виявилися їхні секретарі і правителі канцелярій, а також чиновники особливих доручень. Цю думку також визнає О.Н. Богатирьова, яка зазначає що «в ієрархії губернської адміністрації правитель канцелярії займав третє місце після губернатора і віце-губернатора. Він міг суттєво впливати на них і, отже, на становище в губернії» [171, с. 180].

Відповідно з «Наказом» губернатор «безпосередньо підлягав» Сенату, однак на практиці це підпорядкування не було таким однозначним. Службові відносини губернатора із Сенатом були вкрай обмеженими. Губернатори зверталися до Сенату лише за роз'ясненнями у випадках протиріч адміністративних розпоряджень законодавчим актам, або ж неясності самих цих актів. Окрім того, до Сенату губернатори подавали справи про накладання та зняття опіки з дворянських маєтків, про їх продаж та закладання, зверталися із скаргами на повільний розгляд справ в органах дворянського самоврядування. Сенат мав право направляти в губернії сенаторів для ревізії стану місцевого управління. Однак робити офіційні зауваження, оголошувати догану, віддавати губернаторів під суд за зловживання – все це залежало від волі імператора [103, с. 46].

Такий бюрократичний хаос був викланий, на нашу думку надмірною централізацією міністерської системи, яка вимагала звітності від провінційної адміністрації, невідповідністю та відсутністю кваліфікованих працівників на місцях. Вагомою причиною була низька заробітня плата чиновника, якому потрібно було опрацьовувати велику кількість інформації. Гальмівним елементом в діяльності губернських правлінь було перенаправлення великої кількості вхідних справ для розгляду в низові інстанції, де вони не вірушались досить тривалий час. Чекаючи свого рішення, прохачі подавали знову своє клопання у губернське правління і таким чином створювався паперовий кровообіг в установах.

Проте не можна стверджувати, що уряд не був зацікавлений у підвищенні оперативності діяльності місцевої адміністрації. Там йшов постійний пошук ефективних форм управління. З кінця 30-х рр., після «Наказу губернаторам» 1837 р. постійно ставилися завдання про ефективність та більшу узгодженість у діяльності місцевої адміністрації, уряд прагнув розмежувати функції губернських адміністративних органів.

Іменний рескрипт 1840 р. Микола I затвердив «Настанови київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторові», до якого ввійшли пропозиції генерал-губернатора Бібікова Д.Г., які значно посилювали його владу в регіоні [319, с. 86]. Генерал-губернатор отримав надзвичайні повноваження, відповідно до яких міг власними розпорядженнями впроваджувати й зміцнювати російську державність на її «колишніх» землях, тобто став другою владною особою в краї після імператора. Сам Бібіков сформулював своє завдання по-військовому, на новій посаді: «Намагатися злити цей край з Великоросією» [320, с. 277].

Не змінила становища на краще в губернії і інструкція генерал-губернаторам від 29 травня 1853р., що стала першим узагальнюючим нормативним документом, який затвердив їхнє становище, визначив посадові права і обов'язки. Відтепер генерал-губернатор підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ [320, с.57]. Зазначається, що генерал-губернатор є особливим органом в місцевій адміністрації, так як йому надано здійснювати контроль над губернським управлінням та виконанням законів й усувати все, що йде всупереч волі уряду, адже інтереси уряду йому відомі, як людині, яка користується повною довірою «государя імператора» [71, с. 136]. Генерал-губернатор був поза губернським управлінням, не мав дорадчих органів – у його розпорядженні була лише нечисленна канцелярія та чиновники з особливих доручень [320, с. 57].

Запровадження Київського генерал-губернаторства сформувало, на наше переконання, нову вертикаль влади, що складалась із чотирьох ланок:

«губернатор – генерал-губернатор – Міністерство внутрішніх справ – імператор».

В період правління імператора Миколи I було вперше чітко визначено статус губернаторів в Указі цивільним губернаторам від 3 червня 1837 р., відповідно до якого в обов'язки та права губернаторів входило регулювання усіх сфер життя, а з іншого боку вело – до переважання в системі завдань губернаторської влади силових (особливо правоохоронної і військової) напрямів. Губернаторів через таку політику держави місцева еліта, населення сприймали «жандармами» та місцевими деспотами. Це сильно знижувало престиж і ефективність губернаторської влади у Волинській губернії, яка до того ж не відповідала місцевим умовам. Як наслідок, сформована правлінням Миколи I система влади не була «атестована» на міцність Кримською війною 1853-1856 рр. Виявилась неефективність над централізованого державного апарату, відірваного від життя суспільства і тому держава потребувала кардинальних реформ.

2.3. Волинський губернатор в умовах реформування внутрішнього устрою держави другої половини XIX ст. – 1914 р.

Недоліки централізованої системи управління з особливою наочністю проявилася у часи Кримської війни (1853-1856 рр.), коли Росія зазнала нищівної поразки, що разом із дипломатичною ізоляцією, селянськими бунтами, економічною та фінансовою кризою підштовхнули самодержавство до реформування внутрішнього устрою держави [162, с. 589]. Уряд бачив, що губернаторам не під силу виконувати усі задачі, які перед ними поставлені, в тих умовах та за відсутності відповідних засобів, якими уряд не міг їх забезпечити [265, с.56]. Реалізація запланованих реформ мала зробити місцеву владу ефективнішою та дієвішою.

18 лютого 1855 р. на російський престол вступив Олександр II, правління якого часто називають «епохою реформ», що в значній мірі знищили феодальні пережитки і започаткували радикальні перетворення в країні. У цей час остаточно сформувалася і, як ніколи, гостро заявила про себе головна стрижнева вісь взаємовідносин всередині владної вертикалі – центр і регіони. Селянська, а надалі за нею судова і міська реформи поставили діяльність губернаторів у нові умови [208, с. 3-5].

Волинь на середину XIX ст. залишалась особливим регіоном Російської імперії. Місцева шляхта ревно оберігала свої інтереси. Влада, передбачаючи загострення на Волині від запланованих реформ вирішила усунути шляхту від впливу на майбутні події. 2 лютого 1855 р. прийняла таємне урядове розпорядження, відповідно якого передбачалося замінити місцевих чиновників російськими. На губернському рівні від такого наказу просто розгубилися. Генерал-губернатор І. Васильчиков, що мав виконувати розпорядження, переконував, що в краї немає достатньої кількості досвідчених росіян і тому дозволяв полякам служити в державних установах при посиленому за ними

контролю [320, с. 290]. Для більшого забезпечення лояльності чиновництва у західних губерніях 26 серпня 1856 р. було прийнято іменний указ Сенату, за яким поляки мали розпочинати державну службу у внутрішніх губерніях Росії, для кращого знання мови і діловодства [46, с. 802].

Селянська реформа стала приводом до відкритої конфронтації між владою та польською шляхтою. Дворянство Волинської губернії відкрито виступило проти проведення реформи, на знак протесту відмовившись утворити губернський дворянський комітет. Така реакція місцевої шляхти викликала занепокоєння не тільки у Києві, а й у Петербурзі. Тогочасний міністр внутрішніх справ І. Ланський 27 грудня 1857 р. вимагав від генерал-губернатора І. Васильчікова пояснень про затримку складання адресу царю дворянством південно-західних губерній [296, Арк. 21-22]. Під потужним тиском влади дворяни все таки погодилися утворити губернський комітет у Волинській губернії.

19 лютого 1861 р. Олександром II було підписано маніфест «Про Всемилійшому даруванні кріпосним прав стану вільних сільських обивателів, і про структуру їх побуту», який мав яскраво виражений компромісний характер, адже остаточно кріпацтво скасовувалося не відразу, а через два роки [48, с. 128]. Уряд, боячись руйнівних наслідків реформи і соціального вибуху, не пішов на вимоги поміщиків, які вимагали звільнення селян без землі. Проте не пішли реформатори і на швидку зміну поміщицького землеволодіння, боячись залишитися головної політичної опори самодержавства. Головним завданням реформи було створення конкуренції між буржуазними елементами і поміщиками, що мало сприяти розвитку прогресивних економічних відносин [195, с. 82].

У губернському м. Житомирі Маніфест було виголошено 12 березня 1861 р., що був доставлений з Петербурга, особистим представником царя флігель-ад'ютантом князем Грузинським. Наступного дня в урочистій обстановці було відкрито Волинське губернське в селянських справах присутствіє – головна установа, на яку покладалось здійснення реформи у краї.

Краєзнавець В.Г. Короленко в «Історії мого сучасника» так описує церемонію проголошення Маніфесту у Житомирі: «У день святкування у центрі міста було розставлено війська на площі квадратом. З одного боку виблискував ряд мідних гармат, навпроти вишикувались «вільні» мужики. Після читання якогось паперу пролунали холості постріли п'яти гармат, а в натовпі почулись істеричні крики, що спричинило велике замішання... Жінки подумали, що починають розстрілювати їх мужиків...» [182, с. 256]. Це свідчило, що селяни не знали про скасування кріпацтва і коли дізнались, не відчували полегшення, адже «кріпосне право скасовано назавжди» – проголошувала перша стаття цього документу, а чекати ще потрібно два роки. В ході після аграрної реформи система волосного правління була поширена на все селянство губернії. Правління обиралися волосними сходами, як правило, з представників заможних селян. До їхнього складу входили волосний старшина, що очолював правління, сільські старости та збирачі податків. До 1890 р. селянські правління підпорядковувалися мировим посередникам і присутствіям у селянських справах, а потім земським начальникам. Правління займалися реалізацією кошторису, затвердженого волосним сходом, розкладами й стягували податки з селян, наглядали за відбуванням натуральних повинностей, розглядали справи про дрібні сварки між селянами [223, с. 135].

Введення у дію маніфесту покладалося на губернські та повітові землевпорядні комісії під керівництвом губернатора. Проте за проведенням аграрної реформи на Волині, як і на всій Правобережній Україні, повністю відповідав не губернатор, а генерал-губернатор, який, на думку влади, добре знав усі особливості регіону – як природокліматичні так і етносоціальні. Губернський комітет та Загальна комісія (діяла лише у Києві) із облаштування сільського побуту підпорядковувалися генерал-губернатору І. Васильчикову, який затверджував кандидатури, запропоновані дворянством, переглядав журнали засідань Комісії у краї, вирішення місцевих питань узгоджував з Головним комітетом. Від його імені збиралась інформація про стан маєтностей, на основі якої проводилася підготовка реформи [49;50;320, с. 292]. У спірних

питаннях Комісія керувалася селянськими інтересами, такими як: збереження селянського наділу, спільних земель, дотримання розміру виплат. Перші кроки реформи супроводжувалися селянським протестом, що й викликало суттєве розширення функцій генерал-губернатора, який відтепер зосередив в одних руках вищу цивільну й військову владу в регіоні [320, с. 292].

Результатом проведення земельної реформи за рік у селах на Волині з'явилося 49091, а на Поділлі – 11597 одноосібних господарств. Цим самим було реалізовано право селян на виокремлення паю общинної землі в особисту власність єдиним массивом [223, с. 146]. Це створювало передумови для ефективнішого господарювання.

Антиросійські маніфестації змусили І. Васильчикова скасувати чинність дворянських виборів у Волинській губернії та запровадити воєнний стан у Житомирі. На період губернаторства на Волині князя М. Друцко-Соколинського припало друге польське повстання, яке спалахнуло 22 січня 1863р. з проголошення його керівниками маніфесту, який закликав нації «Польщі, Литви і Русі» до боротьби за незалежність, а головне маніфест сповіщав про наділення селян власністю, даючи їм більше ніж уряд 1861р. [143, с. 54]. Влада, щоб подолати повстання, приймала надзвичайні заходи. Так генерал-губернатор М. Анненков, посилив контроль у прикордонних губерніях, створив слідчі комісії з політичних питань, заснував військово-слідчі та військово-польові суди [221, с. 14, 44, 90]. Важливим кроком для придушення повстання було використання селян, які організовували «сільські озброєні варті», межі повноважень яких регламентувались правилами та інструкціями [51, с. 380-382]. Селяни отримали зброю, переважно списи і мали допомагати як цивільній, так і військовій владі розшукувати повстанців, їхні збройні склади та повідомляли про це російську армію, а також брати участь у придушенні дій загонів польських повстанців. Найбільш активних сільських і волосних старшин нагороджували медалями «За старання» [295, арк. 6-8]. Залучення селян мало позитивні для самодержавства результати, певною мірою цьому сприяла й розгорнута серед селян шовіністична пропаганда. У свою чергу,

озброєння селян призвело до посилення селянських виступів, активними учасниками яких були перш за все селяни з сільської варти [233, с. 125–126]. Що ж до польських поміщиків, вони діяли ситуативно, а в окремих випадках діяли спільно із російською владою проти селян навіть у період репресій проти учасників польського національно-визвольного руху, що свідчить про складність міжетнічних взаємин у регіоні [233, с. 132–133]. Дослідник селянського руху в ХІХ ст. Д.П. Пойда наголошував, що «більшість їх (поляків) вороже ставилася не тільки до української, але й до російської національної культури, дуже гордовито та зневажливо ставилася до українського селянина, вбачаючи у ньому лише робочу силу» [233, с. 98–99]. Українська дослідниця наукового доробку Д. Пойди О. Кучерук підсумовує, що селян, які виступали проти місцевої влади та духовенства, до початку ХХ ст., найчастіше проти невдоволених селян застосовувалися репресивні заходи (арешти, ув'язнення, фізичні покарання, виселення за межі губернії). Місцева влада залишала більшість скарг селян на сільських священників залишалися поза увагою церковних слідчих органів, а ті, які розглядалися, вирішувалися, у переважній більшості, на користь священників [191]. Губернатори, знаючи становище в приходах і часто одержуючи доноси й запитання з багатьох повітів, пропонували повітовій владі застосовувати по відношенню до селян різні види покарання, пояснюючи це тим, що у випадку успіху селян якогось із приходів «в їх безпідставному домаганні, прикладові їх могли б... наслідувати селяни декількох суміжних приходів, які також не цілком задоволені своїми приходськими священниками і визнавали за собою право усунення або переміщення останніх» [232, с. 26; 191]. Таким чином місцева влада демонструвала свою прихильність православному духовенству та місцевим землевласникам, які були опорою Російської імперії в правобережних губерніях, зокрема на Волині. За що українські селяни, звичайно, відповідали полякам-землевласникам заворушеннями чи виступами.

Січневе повстання поклало кінець компромісам влади з польською шляхтою західного краю. Шляхтичі, які не служили на державній службі, не

отримали рангу і не подали документів на отримання дворянства, переходили до категорії платників податку. А для того, щоб залучити російських дворян до обіймання даної посади, у листопаді 1863 р. губернським та повітовим предводителям західних губерній надавався статус чиновників із поширенням на них усіх прав та переваг державної служби, яку польська шляхта безуспішно вимагала у імператора до повстань [169, с. 98]. Проте із отриманням даних привілеїв губернатор М. Чертков вказував на відсутність, у Волинській губернії, достатньої кількості російських дворян, які змогли б обійняти вакантні посади предводителів дворянства [120]. Саме тому, після втрати у 1866 р. Волинським дворянським зібранням обирати губернських предводителів дворянства, їх почали призначати із числа російських дворян, які мали військовий вишкіл, але періодично ця посада була вакантною (Додаток В).

Після повстань повітових та губернських предводителів дворянства активно почали залучати до адміністративного управління губернією. Їх залучили до формування кошторису земських податків, включили до складу губернських дворянських комітетів для проведення селянської реформи, призначали керівниками, або членами до військових та тюремних комітетів, комісій полюбовного розмежування земель та визначення присяжних засідателів. Вони опікувалися навчальними закладами губернії і входили до губернських присутствій із селянських, земських та міських справ, губернських оціночних комісій [169, с. 97]. Як наслідок предводителі дворянства перетворилися «із представників дворянства, на орган урядового режиму, виконавців його волі і різних адміністративних розпоряджень» [79, с. 236]. Цікавим є зауваження генерал-губернатора Ф. Трепова, щодо обов'язків повітових предводителів, відповідно до яких, він називав їх «найближчими помічниками губернатора та своєрідним начальством у повіті» [169, с. 99]. Важливість, для місцевої адміністрації, цих посадовців ілюструє звернення волинського губернатора М. Черткова, у якому він запропонував, як виключення, призначити губернському предводителю дворянства заробітну

плату у розмірі трьох тисяч карбованців, що було відхилено генерал-губернатором [310, арк. 83-83-зв.].

Після поразки польського повстання 1863 р. російський уряд скорегував аграрну реформу на користь українського селянства, щоб підірвати позиції місцевих польських поміщиків. Більшість із «прирізаних» земель повернуто селянам, розмір компенсації було зменшено на дві третини й колишнім кріпакам дозволено виплачувати її негайно, без виконання інших обов'язків щодо поміщиків [104, с. 59; 251, с.155].

Здійснення аграрної реформи спонукало збільшення бюрократичної системи, адже створювалися нові інституції, а саме утворенню інституту мирових посередників, які проіснували на Правобережній Україні до 1917 р., хоча в інших губерніях – до 1874 р., коли їх замінили на повітові присутствія у селянських справах. При розгляді справ мирові посередники були на боці селян, адже за твердженням міністра внутрішніх справ Валуєва П.О., який перебував у Києві, «тільки довіра селян до влади може бути запорукою порядку в цім краї» [320, с. 297]. Такий стан речей влаштовував селян та владу, яка разом із військовою присутністю використовувала одноконфесійність і близькоетнічність селянської маси до росіян для утримування польської шляхти в покорі [322, с. 69].

Селянський поземельний банк надавав фінансову допомогу бажаючим розширити розміри свого землеволодіння. Банк, здійснюючи купівлю з наступним продажем землі селянам за пільговими цінами, сприяв швидкому розвитку фермерських господарств. Останній перед більшовицьким переворотом сільськогосподарський перепис 1916 р. засвідчив, що у Волинській губернії 290648 селянських господарств засівали 884.2 тис. десятин землі, тоді як поміщики 1200,5 тис. десятин, у Подільській 573687 селянських дворів засівали 1198,8 тис. десятин, а поміщики 1 583,3 десятини землі. На Волині площа, яку займали хутори і відруби, складала 626429 десятин [223, с. 146]. Це означало для краю повну і остаточну перемогу індивідуального селянського землеволодіння.

Ліквідація кріпосного права у Російській імперії не могло стати єдиною реформою, оскільки радикальна перебудова суспільних відносин була зумовлена тогочасними реаліями та життям народу, саме тому реформи повинні були охоплювати усі сфери життя суспільства: «...Переворот цей, за своїми наслідками порівнюваний із європейськими буржуазними революціями, здійснився згори, за ініціативою і при вирішальній ролі державної влади» [156, с. 24].

З 1861-1863 рр. комісія, яка займалась реформуванням губернських і повітових установ зайшла у глухий кут при підготовці реформи загального губернського правління, тому зайнялась розробкою проекту земської реформ. Остаточний варіант проекту «Положення про земські губернські і повітові установи» у липні 1863 р. обговорювався Державною радою, а з 1 січня 1864 р. було законно затверджено [52, с. 2].

Один із найбільш послідовних прихильників курсу на реформи М.А. Корф, надавав земській реформі виключно важливого значення, про що й писав: «Мета цієї реформи, звичайно, не тільки, щоб на місце одних присутствених місць встановити інші, хоча би в кращому і правильному складі; суть її, навпаки, - в зміні самих корінних умов нашої системи правління, в руйнуванні її старих основ і в побудові її на основі майже неприйнятної децентралізації та самоуправління» [195, с. 87]. Проте, відомо що у ліберальних колах земську реформу розглядали, як засіб, з допомогою якого самодержавство «відкуплювались від конституції».

Земська реформа не впроваджувалася у Волинській губернії, а Київському генерал-губернатору Аненкову потрібно було надати лише «міркування про час і порядок проведення реформи» в краю [53, с. 21]. У всіх трьох губерніях Південно-Західного краю діяло особливе «Положення про управління земським господарством в губерніях Вітебської, Волинської, Київської, Мінської, Могилевської, Подільської» 1903 р. Замість губернських та повітових земських зборів у земських губерніях в Південно-Західному краї були засновані губернські та повітові комітети у справах земського господарства, а замість

губернських та повітових земських Управ – губернські та повітові Управи у справах земського господарства. Ці органи складалася з коронних чиновників і земських гласних. Земські гласні, на відміну від виборних гласних в земських губерніях, також призначалися міністром внутрішніх справ.

Таким чином, земське управління хоча й існувало, але представляло собою галузь державної адміністрації, а не громадське самоврядування. Лише 14 березня 1911 р. проголошено указ «Про поширення дії Положення про земські установи на Вітебську, Волинську, Київську, Мінську, Могилевську і Подільську губернії». Відповідно з положення землевласники польського походження виділялися в окрему виборчу курію, що виключало можливість отримання поляками більшості голосів у земських гласних. Найбільш послідовною та радикальною реформою із низки «великих реформ» була судова реформа 1864 р., яка мала стати дієвим знаряддям «обрусіння» Західного краю [178, с. 10].

Після придушення Польського повстання 1863 р. імперський центр змінює до цього достатньо ліберальну політику щодо поміщиків та міщан польського походження на Правобережній Україні [201, с. 236]. Дворянські вибори у цих губерніях також були відкладені, а поляки позбавлені адміністративно-судових посад [178, с. 22]. В західних губерніях в судових установах, заборонялося вживати польську мову, судочинство почало вестись російською мовою. Планувалося, що після зосередження двох третин землеволодінь у руках осіб «не польського походження» стане можливим введення земських установ, а згодом і запровадження Судових статутів [178, с. 25]. Проте в краї був дефіцит чиновників «не польського походження», адже і у самих внутрішніх губерніях їх не вистачало.

Таким чином, влада опинилася у складному становищі, адже введення судових статутів в повному обсязі, насамперед виборних начал при обранні мирових суддів та присяжних засідателів, позастановість посад викликали загрозу проникнення «польського та єврейського елемента» в судові установи, а також до лав адвокатів. У свою чергу, запропоноване застосування в Західних

губерніях законодавства, пристосованого до місцевих умов, суперечило імперській стратегії дії «у споконвіку російських землях» виключно російського законодавства та виокремлювало губернії Правобережної України серед інших, що негативно впливало на хід русифікації. Тому імперський уряд прийняв рішення спочатку ввести в західних губерніях мирові судові установи окремо від загальних, а згодом увести Судові статuti в повному обсязі [90].

Головною відмінністю запровадження мирового суду в південно-західному краї від аналогічних змін у центральноєвропейських губерніях Російської імперії стало те, що мирові судді на Правобережжі не обиралися, а призначалися урядом в особі міністра юстиції, хоча судові статuti 1864 р. передбачали обрання мирових суддів повітовими земськими зібраннями. Оскільки на Правобережжі не були введені в дію земські установи, то, відповідно, і питання виборності суддів відпадало, адже цей інститут був запроваджений лише у 1911 р.

Подальше впровадження судової реформи на Правобережжі тривало десять років. Указом імператора від 23 червня 1871 р. у Волинській та восьми західних губерніях були введені «Тимчасові правила про устрій мирових судових установ», які повинні були діяти до заснування земських установ [61, с.913]. Спроби уряду обмежити доступ «польського елемента» до судових установ призвело до порушення головної мети судової реформи – виокремлення судової влади від адміністративної. Призначення мирових суддів та присяжних засідателів руйнувало основний принцип мирової юстиції – виборності суддів. Списки кандидатів на посади мирових суддів на Волині склалися тимчасовими повітовими комісіями та передавалися губернатору, що міг коригувати списки кандидатів у судді, оскільки він надсилав їх для затвердження міністру юстиції [200, с. 52].

Мировий суд, запроваджений у 1871 р., так і не став виборним, тому що знову на перше місце виступало польське питання. Саме поляки ставали серйозною перепоною в реформуванні. Щодо можливості участі поляків у нових судах, чиновники були однастайні: «Поляків ні в якому разі не можна

допустити до заміщення посад присяжних засідателів та адвокатів, якщо їх і незначна частина по відношенню до росіян, все одно вони належать до найбільш розвинутої частини населення як міського, так і сільського, та й останні події показали, який вплив має невелика кількість людей на маси, з цього можна зробити висновок, що такий же вплив вони будуть мати, якщо стануть адвокатами чи присяжними засідателями, і в їхніх руках буде доля багатьох людей» [300, арк. 23]. Влада переконана була, що запровадження судової реформи у краї, відбудеться, коли вплив польського елемента зменшиться.

Наступним етапом проведення судової реформи у правобережних губерніях стало введення Судових статутів у повному обсязі. Указом від 19 липня 1877 р. декларувалося впровадження Судових статутів у повному обсязі на території західних губерній, при цьому не встановлювалися терміни створення нових судових установ, проте детально регламентувалося обмеження кількості осіб «юдейського віросповідання» серед присяжних засідателів. Київська, Волинська та Чернігівська губернії утворювали округ Київської судової палати. Подільська губернія належала до округу Одеської судової палати [90]. Тільки 11 грудня 1879 р. було видано указ про терміни введення в дію Судових статутів у Київській, Волинській та Подільській губерніях, а з 14 червня 1880 р. затверджуються терміни відкриття у Правобережній Україні загальних судових установ [65, с. 385.]. Процес запровадження судової реформи на Волині закінчився лише в червні 1880 р., коли у всьому краї запрацювали нові суди [117].

Проблема впровадження земської реформи, як і проблема судової, мала спільне коріння. На переконання представників російської влади, поляки не були надійними союзниками, тому запровадження земської реформи відкладалося на невизначений час, а це, закономірно, не давало можливості говорити про повне реформування судів та їх виборність. У судових статутах 1864 р. чітко зазначено, що вибори мирових суддів повинні проводитись у повітових земських зібраннях, а списки присяжних засідателів складатись

особливими тимчасовими комісіями, які формувалися щороку повітовими земськими зібраннями. Тому, щоб отримати якісний, виборний мировий суд та присяжних засідателів, потрібно було спочатку реформувати місцеве самоврядування, а потім уже братися за судову реформу. На практиці усе відбувалося навпаки [200, с. 53].

Найбільш прогресивні на той час зміни в судовій системі – мировий суд та суд із присяжними засідателями на Правобережній Україні повною мірою (як це було передбачено судовими статутами 1864 р.) не був запроваджений. Процедура формування списків присяжних засідателів з огляду відсутності заходів щодо реформування місцевого самоврядування була відмінною від центральноєвропейських губерній Російської імперії [200, с. 55]. Списки присяжних засідателів формувалися, по кожному повіті окремо, особливими тимчасовими комісіями, склад яких був сталим: голова – повітовий предводитель дворянства/маршалок, усі місцеві мирові судді, мирові посередники, повітовий справник, поліцеймейстер, якщо були. Списки присяжних засідателів передавалися повітовими комісіями до особливих губернських комісій, які складалися з головуючого – губернатора, губернського маршала, голів місцевого окружного суду та з'їзду мирових судів і прокурора окружного суду. Губернська комісія без зазначення причин могла виключити із загальних списків присяжних засідателів осіб, яких вона не могла допустити до виконання обов'язків. Постанови комісій із цього приводу приймалися більшістю голосів і оскарженню не підлягали. Старшина присяжних повинний був обиратися з християн. [256, с. 2-3]. Обмежено було публічність судових засідань та висвітлення їх у пресі.

Судовою реформою влада домоглася на Волині своєї головної мети – узяти під контроль суд, у якому судові чиновники були поставлені у фактичну залежність від губернатора. Проте, всупереч прийнятим царським урядом заходів щодо викорінення «польського елементу» з краю, наприкінці XIX ст. серед дрібних чиновників суду залишалося багато поляків, які протидіяли русифікації управлінського апарату Волинської губернії.

Враховуючи специфіку історичних умов розвитку міст Південно-Західного краю, до якого відносилася і Волинська губернія, а також особливості їх національного складу населення, ще у 1870 р. було створено спеціальну урядову комісію для збору усіх пропозицій стосовно введення в губернії нового міського положення. Результатом її діяльності стала спеціальна постанова Державної Ради, затверджена царем 29 квітня 1875 р., і окремий указ урядового Сенату від 6 червня 1875 р., у яких стосовно впровадження тут міської реформи підкреслювалася важливість «у дотримуванні послідовності, вільної від усілякого поспіху» [63, с. 462; 298, арк. 6].

Ці укази розпочали впровадження міської реформи на Волині, першим кроком якої стало відкриття 6 березня 1876 р. органу нагляду і контролю за міським самоврядуванням у губернії – губернського у міських справах присутствія [298, арк. 5]. Містом, у якому було апробовано міську реформу, став губернський центр – Житомир, де перші вибори до міського управління відбулися на початку 1877 р., тобто лише через сім років після проголошення реформи [298, арк. 46].

Завдання міської реформи 1870 р. це ліквідація станового принципу участі у міських виборних органах влади. Тому за міським положенням 1870 р. у виборах до нових міських управлінь мали право брати участь платники міських податків не молодші 25 років: власники нерухомого майна, торгових і промислових закладів, а також купецьких і промислових свідоцтв на дрібну торгівлю. Нарівні з приватними особами і на тих же підставах, тобто за умови сплати на користь міста грошових податків, виборчим правом користувалися відомства, установи, громади, товариства, монастирі та церкви [59, с. 824]. Проте одним із суттєвих недоліків реформи став недемократичний виборчий закон, який позбавляв участі у виборах багатьох мешканців міст [239, с. 136-142].

Після введення у Житомирі нового міського положення його планувалося запровадити у Новограді-Волинському, але тоді відповідно з вищеназваним урядовим указам потрібно було б звільнити Новоград-Волинську міську думу

від обов'язку розпоряджатися господарськими справами інших поселень, зокрема чотирьох приватновласницьких міст: Острога, Рівного, Заслава, Старокостянтинова та ще 30 містечок однойменних повітів, громадські і станові справи яких були зосереджені також у цій думі [240, с. 145]. Тому у приватновласницьких містах західних губерній царської Росії (у тому числі і Волинської) відповідно до спеціального урядового указу від 29 квітня 1875 р., у якому роз'яснювалося введення спрощених міських управлінь, на чолі з міським старостою, якого могли обирати лише купці та міщани. Ці нововведення можна розцінювати, як крок назад у впровадженні міської реформи, адже вони обиралися лише представниками двох станів – купців і міщан могли діяти, власне, на тих підставах, що і попередні міські думи за «Жалуваної грамоти» [63, с. 462-463].

Окрім цього, створені спрощені міські управління підпорядковувалися напряму губернатору, у той час, коли міські думи решти міст працювали за положенням 1870 р. в межах своїх прав самостійно [299, арк. 12]. Такий стан речей задовольняв Міністерство внутрішніх справ та київського генерал-губернатора, які не вважали за доцільне щось змінювати у приватновласницьких містах доти, поки не буде ліквідований статус цих міст як вотчинних володінь їх власників. Саме тому припускалося, що «спрощене міське громадське управління у містах володільницьких (приватновласницьких - авт.) зобов'язане діяти на тих же засадах, що і міські думи (попереднього скликання) там, де не введено міське положення 1870 р.» [299, арк. 15зв.].

Губернське правління, яке безпосередньо відповідало за проведення в губернії міської реформи, лише цікавило, чи зможуть ці приватновласницькі міста, після відокремлення їх від Новоград-Волинської думи, у повному обсязі виконувати покладені на них обов'язкові загальнодержавні витрати такі як: утримання штатів поліції, тюремних приміщень, розквартирування військ тощо. Останнє для губернатора було завжди пріоритетним завданням, оскільки було опорою для російського самодержавства у волинському краї [112, арк.1; 241, с. 195-199]. Тому впровадження міського положення 1870 р. у

приватновласницьких містах було відтерміновано і в решті міст Волинської губернії, зокрема, Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Кременці та Овручі, хоча нове міське положення на той час уже було введено в Київській і майже у всіх містах Подільської губернії. У вище вказаних містах Волинської губернії міське положення почало вводитися одночасно із приватновласницькими містами - лише з 1881 р. [240, с. 147]. Саме цього року відбулася зміна волинського губернатора Подгорчані, який, знаючи про своє звільнення уповільнив, процес проведення реформи. Про що свідчить телеграма жителів Луцька від 7 травня 1881 р. надісланий на адресу Міністерства внутрішніх справ, у якій писали: «...шість місяців вводиться міське положення... у справі застій... просимо дозволити відкрити в Луцьку... міську управу» [306, арк. 43-44]. Отже, мешканці міст пов'язували на реформою надії на поліпшення економічного процвітання міст та власного добробуту.

Щодо містечок Волинської губернії вводилися тимчасові правила: у містечках, у яких налічувалося не менше десяти дворів, міщани (як християни, так і нехристияни), які постійно тут мешкали, утворювали самостійну міщанську громаду на чолі з виборним старостою та його помічником. У містечках, які охоплювали 50 дворів і менше, міщанські громади могли засновувати міщанські управи. У разі, якщо в містечках проживало набагато менше населення, тоді містечко приписувалося до міщанських громад міст чи інших містечок, де існували подібні громади, або до волостей [298, арк. 23].

Після вбивства 1 березня 1881 р. імператора Олександра II змінюється урядовий курс стосовно міських громадських управлінь з метою обмеження дії принципу самоврядування, як одного з головних, на якому базувалася їхня діяльність. Тому влада, за твердженням радянського дослідника адміністративного права П. Зайончковського, у боротьбі із революційним та ліберальним рухом забезпечила закріплення за генерал-губернаторами та губернаторами включно широких повноважень, що було кроком на шляху децентралізації влади [153, с. 405]. Дане твердження є цілком вірним, адже в

умовах «корекції законодавства» губернатори одержували значно більші можливості для адміністративних дій в губернії.

Нове міське положення 1892 р. регулювало діяльність органів міського самоврядування, яке, як і раніше, обмежувалося виключно господарськими справами. Залишався незмінним також розподіл розпорядчих (у вигляді міської думи) і виконавчих (у вигляді міської управи) функцій виборних органів влади. Проте, обов'язки як голови думи, так і голови управи поєднувала одна особа, що вкрай ускладнювало контроль міських управлінь за своїм виконавчим органом. Губернське правління не лише зберігало за собою право контролю за законністю рішень виборних органів влади, але й в односторонньому порядку вирішувала, наскільки доцільні ті чи інші їхні кроки [66, с. 462]. Дума не мала примусової влади і для виконання своїх постанов змушена була звертатись до поліції, що не підпорядковувалась їй. Таким чином, влада у місті фактично належала не міському самоврядуванню, а губернатору.

Нововведення стосувалися і самого виборчого закону. Так, відповідно з міським положенням 1892 р. встановлювався високий майновий ценз, який значно обмежив кількість міських виборців, надавши переваги найбільш заможній частині городян – дворянам і купцям. Офіційно ж прийняття нового міського положення розцінювалося царським урядом як можливість покращити діяльність міських громадських управлінь [240, с. 152].

Невдовзі після опублікування міського положення від 11 червня 1892 р. волинський губернатор Євгеній Янковський розіслав у всі повітові міста циркуляр щодо впровадження міської реформи на Волині, за яким у губернському центрі реформа мала розпочатися відразу, а в решті міст мала бути введеною поступово в наступному році [113, арк. 1]. У цей час у деяких повітових містах проводилися вибори до міських дум ще згідно з міським положенням 1870 р., однак їх було наказано призупинити. Невизначеність із діючими органами міського самоврядування спровокувала загострення ситуації у Волинській губернії, адже повітові міста залишилися на невизначений час без виборних органів влади.

Відповідно міського положення від 11 червня 1892 р. в окремих містах Російської імперії виборні управління вводилися не в повному обсязі повноважень (зокрема міських дум), а у спрощеному вигляді – так званих міських спрощених громадських управлінь [66, с. 436]. Спрощенні міські громадські управління за міським положенням 1892 р. вводились залежало від кількості жителів, а також рівня надходжень коштів до міського бюджету, роду занять самого населення і ступеня розвитку торгівлі та промисловості [242, с. 144]. Так, згідно указу Сенату від 26 листопада 1893 р. було затверджено список міських поселень Волині, у яких необхідно було обрати міські спрощені громадські управління, а саме всі п'ять приватновласницьких міст Волинської губернії (Дубно, Острог, Рівне, Заслав, Старокостянтинів), а також Овруч і Ковель. Водночас у решті волинських міст (Житомирі, Новограді-Волинському, Володимирі-Волинському, Кременці та Луцьку) розпочали вибори міських управлінь у повному обсязі їхніх повноважень [240, с. 153]. Рівне та Ковель згодом отримали дозвіл на обрання міських дум. У 1903 р. із наданням статусу позаштатного міста Здолбунову у ньому теж було введено спрощене громадське управління [260].

Новий виборчий закон передбачав, що виборцями могли бути лише ті, хто у межах міста володів нерухомим майном вартістю від трьохсот карбованців, а також ті, хто займався торгово-промисловою діяльністю, що вимагала отримання відповідного свідоцтва першого чи другого розряду [66, с. 437]. На відміну від попереднього міського положення, в новому не передбачалося обмеження кола виборців лише тими, хто сплачував грошовий збір на користь міста, але введений майновий ценз був досить високий. Через це ще значно менша, ніж раніше, кількість міських жителів змогла взяти участь у виборах. Державна адміністрація пояснювала це тим, що відтепер до виборів буде допущена більш заможна частина населення (у першу чергу дворяни), вищий рівень освіти яких дозволив би ефективніше працювати міським управлінням [240, с. 155].

У містах, де вводилося спрощене громадське управління, замість міських дум скликалися збори, які обирали міського старосту і одного чи двох його помічників. Посада міського старости поєднувала у собі як розпорядчі функції (на нього покладался обов'язок бути головою зборів уповноважених), так і виконавчі, оскільки він займався веденням поточних господарських справ, складав проекти міських бюджетів і фінансових звітів тощо [240, с. 156].

Виконавчим органом у системі муніципального самоврядування були губернські і повітові управи, які очолювали міські голови (або міські старости) [222, с. 150]. Проте в губернських та великих повітових центрах ці установи могли складатися з трьох осіб, а в містах із населенням більше ста тисяч – чотирьох [204, с. 80]. Із міського населення могли бути призначені земські гласні, які брали участь у роботі повітової управи у справах земського господарства та повітового й губернського комітетів. Двох земських гласних від кожного повіту затверджував Міністр внутрішніх справ за поданням губернатора з осіб, які постійно проживали в повіті та володіли обкладеним земським збором нерухомим майном чи торгово-промисловими закладами [222, с. 150]. Керівників управ адміністративних центрів затверджував міністр внутрішніх справ, а склад виконавчих органів інших міст – губернатор. Міського голову і членів управи вважали держаними чиновниками, що ставило їх у залежність від губернської адміністрації. Суміщаючи посади керівників як думи, так і управи, губернатор міг не передавати пропозицію гласного на обговорення, знайшовши для цього законні підстави, зупиняти виконання рішення більшості членів управи, визначивши, знову ж таки, що це суперечить законам [204, с. 80].

Щоб усунути можливість зловживання посадовим становищем, міським головам членам управ та іншим службовцям установ міського громадського управління влада забороняла брати участь у придбанні майна, у продажі якого вони були задіяні відповідно до служби (обов'язків). Проте таких обмежень для гласних не було. Недоліком стало те, що усі представники муніципальних органів могли орендувати промисли та здавати в оренду місту своє майно, що

спричиняло зловживання з їхньої сторони. На наші переконання це проблема актуальна і для сьогодення також.

Велике значення мало надання губернатору права нагляду за законністю дій міського громадського управління. У разі неправильних дій губернатора чи вищої адміністративної влади, органи міської влади могли впродовж трьох місяців направляти скарги до Урядового Сенату.

13 липня 1876 р. було видано закон «Про надання місцевим адміністративним установам право видавати обов'язкові постанови», прийняття цього законодавчого акту було викликано, на наш погляд, бажанням уряду вирішити питання, які виникали в ході губернського правління через розширення адміністративно-контролюючих функцій губернатора. Проте обов'язкові постанови волинського губернатора генерал-губернатор мав право змінювати, доповнювати чи відмінити, обов'язково повідомляючи про це МВС [64, с. 62].

Усі постанови міської думи попередньо надсилалися губернатору і могли бути введені в дію лише після їх затвердження керівником губернії. До них належали розпорядження про ціни на планові міські землі, призначені під забудову й облаштування міського поселення, про умови викупу ділянок разом із садибами, про граничні ціни на хліб, м'ясо та ін. Проте навіть ті постанови, які не підлягали затвердженню, приводилися в дію лише у тому разі, якщо губернатор у двотижневий термін не зупинить їх виконання. При цьому він міг керуватися тими фактами, що рішення органу міського самоврядування суперечили закону або виходили за межі повноважень громадського управління, йшли всупереч із загальними державними інтересами й потребами або порушували інтереси місцевого населення. Іншими словами, губернатор міг скасувати практично будь-яке рішення міських дум. Він також мав право проводити ревізії управ та інших виконавчих органів громадського управління. Деякі постанови мали затверджуватися міністром внутрішніх справ [260].

Обговорювати доречність і законність постанов органів міського самоврядування мали право губернські із земських та міських справ

присутствія (до введення земств – з міських справ). До їх складу яких входили по одному гласному від думи губернського міста. Проте, якщо губернатор не вважав за доцільне затвердити постанову думи, він передавав її на розгляд в присутствія. І лише у разі згоди цього органу з рішенням губернатора постанова думи вважалася недійсною. Присутствія були хоча й колегіальними органами, але в більшості склалися з представників центральної урядової влади [217, с. 9]. Тому, будучи під головуванням губернатора вони практично були позбавлені власної ініціативи

Таким чином, порівняно із Міським положенням 1870 р. контроль губернатора над органами міського управління став набагато більшим. Раніше керівник губернії міг лише спостерігати за законністю ведення міського господарства, а міські органи у межах наданої їм влади діяли самостійно. Нове міське положення 1892 р. значно обмежувало можливості самостійної діяльності міських дум, дозволивши запровадити контроль із боку державної адміністрації не лише за законністю рішень виборних органів міської влади, а й за їх доцільністю. Введення високого майнового цензу відчутно обмежило й до того нечисленний корпус міських виборців, віддавши перевагу найбільш заможній частині городян. Загалом нова редакція міської реформи не усунула недоліків попередньої, а створила обмежене у правах, міське самоврядування, яке ускладнювалася ще й недосконалістю муніципального законодавства.

У 1911 р. із введенням виборного земства законодавчі засади територіально – представницького співвідношення земського та міського самоврядувань зазнали суттєвих змін. Хоча міста Волині залишилися у складі повітових земств, однак значно розширилися можливості участі міських жителів у земських органах. Так, право брати участь в обранні повітових гласних на земських виборчих зібраннях чи уповноважених на з'їздах отримали особи, а також благодійні, навчальні заклади та торгові й промислові товариства, які володіли у повіті нерухомим майном, вартістю не менше, ніж 15 десятин чи 1,5 тис. карбованців. Представництво міських інтересів у губернському земському зібранні повністю залежало від повітових земських

зібрань, адже саме вони обирали зі свого складу губернських гласних [222, с. 152].

Дані нововведення відкривали можливість для самостійної діяльності органів земського та міського громадських управлінь, проте Міністр внутрішніх справ І. Дурново неодноразово наказував губернатору не допускати попереднього узгодження між земствами та містами спільних дій для подання клопотань, що виходять за межі місцевих потреб та мають загальнодержавне значення [301, арк. 35]. Це свідчить про важливість краю і суворий контроль з боку влади за діяльністю виборних установ. Коли між цими установами виникали конфлікти, підгрунття для виникнення яких закладалося, на нашу думку, самою владою, то потрібно було звернутися до губернатора або градоначальника, що передавав справу на розгляд Присутствія у земських та міських справах, де головував губернатор. Таким чином, губернатор продовжував відігравати роль головного чиновника самодержавства в губернії, головним помічником якого була поліція. Про роль якої в губернії, юрист початку ХХ ст. В. Грибовський, пише, що: «губернатор в якості органа міністерства внутрішніх справ є вище керівником усіх місцевих установ даного міністерства, в тому числі поліції перш за все. Тому місцева поліція служить виконавчим органом всіх місцевих установ, якому би вони міністерству не належали, губернатор слідкує за належним виконанням нею законних вимог цих установ» [102, с. 134]. Необхідність взаємодії поліції з іншими державними органами була обумовлена тим, що поліція була невід'ємною частиною єдиного державного механізму Росії, нормальне функціонування якого припускало взаємозв'язок і взаємодію його складових частин. Отже губернатор міг здійснювати своє управління губернією через підпорядкування відомчих установ, маючи дієвий механізм для цього.

На думку російського історика С. Любичанковського, підпорядкування в губернії могло відбуватися трьома шляхами: 1) через законодавче закріплення обов'язку відповідного місцевого органу влади виконувати вказівки губернатора; 2) через законодавче закріплення права губернатора

затверджувати або не затверджувати рішення органу влади з певного кола питань, без чого рішення не набуває законної сили; 3) через законодавче закріплення місця губернатора як керівника конкретного місцевого органу влади, з усіма наслідками, що з цього випливають [198, с. 85].

На переконання С. Любичанковського не відповідали жодному з трьох указаних вище критеріїв, які характеризують механізми підпорядкування губернаторові, а, отже, не входили в систему губернаторської влади, такі органи управління: контрольна палата, губернське жандармське управління, управління землеробства і державних маєтностей, установи місцевого удільного управління, губернське акцизне управління, губернське податне присутствіє, повітовий з'їзд, межова контора, комітет у справах друку, губернська й повітові ради училищ, повітовий розпорядчий комітет, повітова землевпорядна комісія, органи волосного й сільського управління та ін. [198, с. 85-86].

Порівнявши місцеві органи управління Волинської губернії відповідно до цих трьох критеріїв та врахувавши повноваження губернатора після реформ в губернії, можна зробити висновок, що в сфері повноважень губернатора чи цілком підпорядковані йому були: губернське правління, казенна палата, повітові й міські поліцейські управління, губернське в земських і міських справах присутствіє, земські збори й управи, міські дума й управа, земські дільничні начальники, губернське присутствіє, губернське у фабричних справах присутствіє, фабрична інспекція, губернське з військової повинності присутствіє, губернський розпорядчий комітет, губернська землевпорядна комісія, губернський лісоохоронний комітет, губернське у справах товариств присутствіє (Додаток Б.). Спільно із губернатором ці установи склали систему губернаторської влади Російської імперії на початку ХХ ст.

Певні корективи щодо розуміння сфер впливу губернатора зробив професор Київського університету св. Володимира Єлізаров С.А., який наголошує, що «нема таких губернських установ, які не залежали б від губернатора, окрім контрольної палати, яка підпорядковувалась тільки

державному контролю. ... Він є органом міністерства внутрішніх справ і тому має мати зв'язок з місцевими відомствами усіх всіх відомств, за виключенням державного контролю. Подвійність посади губернатора пояснюється тим, що центральні органи інших відомств не мають своїх місцевих органів для примусового виконання їх розпоряджень. Так як в губернії таким органом являється поліція, яка підпорядковується МВС і його місцевому органу – губернатору, то інші відомства по питанням примусового виконання розпоряджень зіштовхуються з губернатором» [146, с. 51-52]. Також губернатор, як представник вищої урядової влади в губернії, який здійснює контроль над адміністративними установами та посадовими особами, відповідно до закону 22 липня 1866 р. отримав право проводити в будь-який час загальну і раптову ревізію адміністративних установ та отримав право припиняти діяльність різних приватних організацій, клубів і артилей [55, с. 953-954]. Вище зазначене дає підстави стверджувати, що волинський губернатор і після реформ залишився головним чиновником губернії, оскільки від нього залежали майже усі відомчі установи міністерств. Хоча розпочався загальноімперський процес трансформації посад губернаторів від функцій адміністративного управління до перетворення їх на звичайний орган нагляду.

У зв'язку із початком Першої світової війни 3 серпня 1914 р. в Волинській губернії введено військовий стан, а «населенню Волинської губернії, що проживає в місцях оголошених на військовому положенні по всім справам про життя в районі театру військових дій і по майнових питаннях слід звертатися до місцевих губернаторів, що ж стосується скарг, заяв з прохань по справам, виникнувим із взаємовідносин військ і населення, то такі повинні бути направлені головному керівнику Південно-західного фронту» [134, арк. 68].

Терміни «відлига» і «гласність» вперше були вжиті саме у епоху реформування Олександра II, оскільки зміни сприяли загальному пом'якшенню і лібералізації царського режиму. Внаслідок проведених реформ посада губернатора в державі втратила риси «начальника губернії», бо цілий ряд сфер життєдіяльності населення, на пряму, був йому непідконтрольний, а доступ «до

вуха» самодержця був мінімальний. Під контролем губернатора здійснювались усі реформи, швидкість впровадження і якість яких залежала від особистості губернатора. Проте після проведення реформ на Волині губернатор залишався першим чиновником в губернії, адже реформи проведені в південно-західному краї мали суттєві відмінності від тих, які були проведені в внутрішніх губерніях імперії. За збігом обставин, в умовах зміцнення реакційної політики царату «тимчасові» перехідні положення в правобережних губерніях виявилися достатньо «прогресивнішими» та «зручними» і були використані при проведенні контрреформ в імперії, адже губернатор зберігав вплив завдяки головуванню в різних присутствіях чи надаючи дозволи на діяльність. Реформи, які спрямовувалися на ліквідацію станового устрою у всіх сферах суспільно-політичного життя Російської імперії, на наші переконання, навпаки ще сильніше укріпили губернатора за допомогою адміністративно-поліційських методів управління.

Зміцненню влади волинського губернатора посприяли польські повстання, які зменшили до мінімуму самостійність та вплив Волинського дворянського зібрання у губернії. У такий спосіб становлення російської адміністративної системи спочатку відбувалося за підтримки поляків, оскільки Волинське дворянське зібрання, до повстань, самостійно утримувало усіх чиновників місцевої адміністрації за власний рахунок. Лише після двох невдалих польських повстань російська адміністрація остаточно утвердилась на Волині, а губернатор перетворив губернських та повітових предводителів на свої помічників у реалізації урядової політики на Волині.

На початку ХХ ст. на губернатора, крім його звичних обов'язків зобов'язали слідкувати за: незаконним зібранням людей; збиранням коштів чи речей, які суперечать державному порядку і суспільному спокою; поширенням статей, які провокують вороже ставлення до влади; контролем обігу вогнепальної зброї; прибуттям без дозволу адміністрації релігійних процесій із однієї губернії в іншу; з різноманітними публічними виступами; поширенням холодної та вогнепальної зброї; по дворовими книгами; відкриттям навчальних

закладів без дозволу адміністрації [134, арк. 93-93зв.]. Як наслідок, охоронна функція, тобто збереження за будь-яких умов самодержавства імперії стає головною у період правління Олександра II. Загалом коло обов'язків губернатора на початку ХХ ст. було досить великим і не сприяло успішному керівництву губернією, тому підключення військових чинів до питань організації та управління було особливим способом освоєння Російською імперією своїх національних окраїн. Така практика, на наше переконання, за відсутності інших потужних джерел і чинників формування імперського суспільства (насамперед в особі торговельного, промислового та фінансового капіталу), на які спиралися високорозвинені країни західного світу у встановленні свого домінування було досить дієвим. Військове адміністрування, було не тільки щитом і мечем імперії, а й генератором ідей, розрахованим на стійке існування імперської влади на національних окраїнах, де накопичувалися розбіжності між порядком, який підтримувався на околицях правлячим режимом, і перспективою імперської перебудови. Особливо успішними, у впровадженні імперської політики, виявилися волинські губернатори Д. Бібіков, М. Чертков, Ф. Трепов, які пізніше ставали київськими генерал-губернаторами. Такі призначення зумовлювалися тим, що відповідні військовопосадовці уже були добре знайомі з потребами краю, мали досвід співпраці з польською шляхтою і логічно влада залучала управлінців, які найкраще були ознайомлені для того, щоб здійснювати ефективне керівництво. Загалом військове адміністрування дало «хороші плоди» для імперії, адже у 1914 р. було ліквідоване Київське генерал-губернаторство, що означало фактичне визнання того, що ці території не володіють будь-яким особливостями і не можуть розглядатися в якості особливих адміністративних одиниць.

РОЗДІЛ 3

МІСЦЕ ГУБЕРНАТОРА В ЕКОНОМІЧНІЙ, РЕЛІГІЙНІЙ І НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ІМПЕРІЇ НА ВОЛИНІ 1796 – 1914 рр.

3.1. Губернатор в системі управління державними фінансами та економічною політикою у Волинській губернії

Інкorporація Волині до складу Російської імперії здійснювалася в органічній єдності з економічними перетвореннями в губернії, адже прикордонне розташування губернії вимагало від влади швидких заходів. Тому маніфест, у якому оголошувалося приєднання українських земель до імперії від 27 березня 1793 р. одночасно визначав офіційне ставлення російського царизму до торгівлі в Правобережній Україні: «сама політика правління не перешкоджатиме нікому в спокійному і безпечному домобудівництві, торгах і промислах» [9, с. 412]. Самодержавство визнавало існуючу торгівлю, що здійснювалась раніше на Правобережжі і гарантувала її існування, що було в інтересах держави та російських власників, які приїхали на Волинь після 1793 р., купців, іноземних держав, а головне польських магнатів, які були опорою самодержавства в регіоні. Тому першочерговим завданням для влади було формування прикордонної митної лінії, для забезпечення захисту кордонів від проникнення незаконних емігрантів та контрабандних товарів. Митниці були зобов'язані митним статутом, обкладати митом як імпорتنі, так і експортні товари, відповідно двома відсотками з кожного імпортованого карбованця, і одним відсотком – з експортного [287, с. 98]. Загалом митні платежі впродовж ХІХ ст. складали від 6% до 18% бюджетних надходжень Російської імперії [225, с. 169].

Влада намагалася максимально використати як і вигідне географічне розташування волинського краю так і економічний потенціал, тому у формулу

формування адміністративно-територіальних одиниць влада враховувала чисельність населення, яке платило подушний податок.

Управління митницями здійснювали генерал-губернатори, а отримані з митниць прибутки зосереджувалися у Казенних Палатах прикордонних губерній. На будівництво усіх нових митниць на Правобережній Україні виділялося 192 582 карбованців і 50 коп., що вираховувалися з доходів зазначених губерній впродовж трьох років [224, с. 67]. Їх штат комплектувався чиновниками з ліквідованих митниць і митних застав. На фінансування митної системи у Волинській губернії в рік на початку ХІХ ст. витрачалося 16 262 карбованців [225, с. 179].

Розташування митниць між Австрійською і Російською імперіями було здійснено на шляхах сполучення. Дві волинські митниці розташовувалися навпроти австрійських, так Радзивилівська – навпроти Бродівської, а Волочиська – навпроти Підволочиської, що сприяло ефективному їх використанню.

Нормативно-правову базу розвитку торговельно-економічних відносин на Волині склали загальноросійський тарифний та митний режим, цінова, конкурентна й акцизна політика царизму. Передусім торгівля регіону регулювалась списками експортних і імпорتنих товарних потоків, які затверджувались царськими указами, що містили корективи залежно від політичної ситуації у Європі, насиченості внутрішнього ринку товарами, врожайності тощо. З метою зацікавленості митних працівників та прикордонної варті у боротьбі з контрабандою, а також попередження підкупу, була розроблена ціла система матеріального заохочення, за якою затримана контрабанда спрямовувалася безпосередньо в митниці, які потім продавалася різним торговим організаціям та приватним особам. З одержаної після продажу суми (виручки) близько 45 % виділялося учасникам затримання [272, с. 235].

Для боротьби з контрабандою створювалася Волинська бригада прикордонної сторожі, яка складалася з двох паралельних ліній сторожі військової довжиною біля 502 верств та митної біля 366 верств [292, арк.

175зв]. Військова сторожа складалася з козаків, яка були підзвітні військовому губернатору. Митна сторожа складалася із цивільних осіб найманих за контрактом, підконтрольні цивільному губернатору, що мали доглядати за військовою сторожею. Проте ці заходи не були перешкодою контрабанді. Очевидець стверджував, що на Волині стільки контрабанди, що купці сидять у крамницях без всякої торгівлі [287, с. 126].

Надмірна регламентація торгівельно-економічної діяльності та збільшення контролю з боку влади стали однією з причин контрабанди в прикордонних губерніях. Контрабанда була хорошим джерелом прибутків, а особливо для «бідних» чиновників, про яких сенатор Сіверс, ревізуючи губернію в 1814 р., пише «зв'язок багатьох чиновників губернії з контрабандистами не встановлений, але дуже можливий» [264, с. 339]. Він не помилявся і його ревізія закінчилась розкриттям фактів контрабанди на Радзивіловській митниці, до якої були причетні губернські чиновники разом з губернатором М. Комбурлеєм та віце-губернатором Хрущовим [264, с. 440-442].

У 1822 р. міністерство фінансів провело чергову реформу, відповідно до якої в митну сторожу стали набирати з числа нижчих військових чинів. Кордон козаків розміщувався за 3-5 верств позаду сторожі і уже вони мали наглядати за митною сторожею. В м. Радзивілові розміщувався 12-й Донський козачий полк, який стояв на неподалік міста, біля села Крупець. Окрім цього митну сторожу змінювали кожні шість місяців для уникнення зловживань. Для уникнення зловживань з боку митних чиновників їм було заборонено займатись торгівлею, мати будь-які стосунки з купцями чи оформляти на себе торгівельні доручення [287, с. 126-127].

Цікаві нотатки про особливості митного контролю на Радзивілівській митниці з середини червня 1829 року виявив бродівський краєзнавець В. Стрільчук. Записи залишив англійський мандрівник, лікар Едвард Мортон під назвою «Подорож у Росію та перебування у Санкт-Петербурзі і Одесі в 1827 – 1829 роках». У спогадах мандрівник описує жалюгідний стан Радзивілівської митниці, яка була воротами Російської імперії в Європу та зловживання

митниками своїм службовим становищем [333, с. 93-94]. І тому далекими від правди є спогади Ф. Глінки, який про Радивилівську митницю та Волинь, в січні 1813 р., писав: «Ми вже за кордоном. Впорядковані дороги через болота, камінні паркани у полях, добротні селянські будинки з чудовими садами та інші заклади уподібнюють сторону цю німецьким краям» [97].

Самодержавство намагалося посилити торгівельні зв'язки Волинської губернії з внутрішніми губерніями шляхом покращення сполучення, ярмарків, а також переорієнтацією торгівельних шляхів на південь до чорноморських портів. Саме тому у 1822 р. урядом прийнято протекціоністський митний тариф, що закрити волинський ринок для іноземної конкуренції, а місцеві купці, в свою чергу були змушені імпортувати російські готові товари, насамперед текстильні [174, с. 97].

Перевіркою митниць та ревізією товарів, що перевозились через кордон, займалось Контрольне митне управління і відкриті три контрольні митниці та 15 застав, що створювались відповідно до імперського указу 17 червня 1812 р. [41, с. 357]. Проте уже через три роки контрольне митне управління ліквідується, а контролюючі функції отримує губернатор, якого також зобов'язали разом з губернським правлінням та чиновниками поліції надавати всіляку допомогу працівникам митних служб [42, с. 243]. Донські козаки, які охороняли державний кордон на митницях, зокрема Радивилівській, регулярно звітувалися перед військовим губернатором Кам'янця – Подільського. Землевласники отримували дозвіл на вивіз чи ввіз товарів через митницю шляхом звернення до місцевого військового губернатора [250, с. 160]. Отже, сформувалася прикордонна митна система на Волині, яка проіснувала до початку ХХ ст., у якій цивільні і військові губернатори, на наше переконання, контролювали один одного. Лише деякі поправки пізніше посилювали контроль за діяльністю її структур, в залежності від урядової політики та політичної ситуації у країні.

Однією із головних статей прибутків імперії була торгівля, яка сприяла розвитку економіки держави в цілому і перебувала під контролем влади.

Торгівлі губернатори сприяли перш за все тим, що самі не мали права займатися торгівлею. Дана заборона губернаторам була прийнята Петром I і підтверджено його наступниками. Губернатори повинні були стежити, щоб при здійсненні торгівлі не було порушень, щоб «ходова» монета не була підроблена. Губернаторам надавалися повноваження по реагуванню відносно покращення шляхів сполучення як сухопутних доріг, так і водяних шляхів, через Головне управління шляхів сполучень громадських будівель [71, с. 125-126].

Каталізатором торгівельно-економічних зв'язків у регіоні був чумацький промисел (чумакування), а також ярмарки, які виконували функцію розподілу мануфактурних і сільськогосподарських товарів, збільшення купецьких капіталів й зумовлювали зародження української кредитної та банківської справи [287, с. 142]. На ярмарках купці скуповували невеликі об'єми збіжжя у власників і формували великі об'єми товарів, які зазвичай продавали державі чи вивозили в інші регіони імперії, а рідше продавали за кордон. Дозвіл на відкриття нового ярмарку отримували в Петербурзі іменним указом імператора, контроль і управління за діяльністю уже діючих ярмарків здійснював губернатор [122, арк. 1]. Губернатор Й. Дунін–Борковський наказував «начальникам поліції Волинської губернії слідкувати, щоб під час ярмарків і базарних днів селяни не пиякували, якщо поліція не в змозі контролювати, то він буде порушувати клопотання про припинення торгівлі в державних лавках і місцях продажу міцними алкогольними напоями на період ярмарків та базарів» [291, арк. 87-87зв]. Отже, завдяки поданню клопотання губернатор міг впливати на торгівлю у Волинській губернії.

У першій чверті XIX ст. у Волинській губернії функціонувала близько тисячі ярмарків, але більше третини із них були звичайними базарами з оборотом, що не перевищував 15 тисяч карбованців [287, с. 150]. У майже всіх повітових центрах були щорічні ярмарки, які мали сезонний характер та проводились спеціально для певної події (зазвичай приурочувалися до церковних свят) маючи певну спеціалізацію з переважанням певного товару

(виробництва). У Староконстантиновському повіті ярмарки бували вісім раз у році: 1 січня, в четвер на масляницю, 7 квітня, 20 травня, 12 липня, 15 серпня, 1 жовтня і 30 листопада [274, с. 70]. Потреби міського та сільського населення у мануфактурних товарах стали головним чинником, який посилював розвиток ярмарків, що стали місцем збуту для мануфактур великих промислових центрів України, Росії та із-за кордону [88, с. 141]. З 20-30х років XIX ст. урядова політика була спрямована на об'єднання ярмаркових осередків та збільшення їх тривалості, що в комплексі з перенесенням їх до великих повітових міст сприяло зростанню гуртового продажу, тобто їхнього торгового обороту. До середини XIX ст. кількість ярмарків на Волині зменшилась у 4,8 рази [218, с. 86]. Весною 1827 р. за клопотанням князя Любомирського відбулося відкриття Дубенського ярмарку. Вагомою причиною укрупнення та збільшення тривалості ярмарків було те, що короткотривалі торги до двох тижнів звільнялися від податків, а довготривалі ярмарки підлягали оподаткуванню в розмірі від 10 до 100 карбованців, залежно від характеру торгу і тривалості [109, с. 5]. На нашу думку політика щодо укрупнення і одночасне зменшення ярмарків було спричинено тим, що велику кількість торгів влада не могла контролювати, за відсутності належної кількості відповідних чиновників казенної палати та бажанням збільшити прибутки губернії.

Відповіддю на таку державну політику було зростання постійної стаціонарної торгівлі, яка найбільше розвивалася (було крамниць) у повітових містах Дубно (194), Острог (147) та Кременець, власники яких мали торгівельні зв'язки всередині та за межами імперії [287, с. 154]. М. Москалюк зауважує, що важливу роль у зміцненні економічних зв'язків Правобережної України з всеросійським ринком відігравала стаціонарна, магазинно-крамнична та базарна торгівля, яка особливо почала швидко розвиватись з 60-х років XIX ст. [213, с. 17].

На ярмарках і базарах губернії формувалися великі товарні маси, що вивозилися в інші губернії та закордон [121, арк.2-3]. За повідомленням Волинського губернатора з Новоград-Волинського і Луцького повітів вивозили

хміль та картоплю, з Житомирського і Заславського повітів цукор, а також з Волині – до Петербурга, Москви, Риги, Варшави, Одеси, Німеччини, Австро-Угорщини везли яйця, вершкове масло, вовну [211, с. 27].

Торговими хлібними центрами на Волині були Житомир, Луцьк, Острог, Корець, Устилуг, з яких уже на початку ХХ ст. щороку вивозилося 1 504 пуди хліба. Наприкінці ХІХ ст. торгово-промислового характеру набуло хмелярство, збір якого у 1895р. був 125 000 пудів, що становило 47% загальноросійського обсягу [227, с. 106-107]. Саме для цього було відкрито ярмарку хмелю у м. Житомирі 1908 р. торговий оборот якого становив 100 000 карбованців [109, с. 51].

Самодержавство намагалося посилити торгівельні зв'язки Волинської губернії з внутрішніми губерніями шляхом покращення сполучення, ярмарків, а також переорієнтацією торгівельних шляхів на південь до чорноморських портів. Таким чином, Волинь змінила свої геополітичні координати, економіка губернії все більше залежала від капіталу росіян, а економічна інтеграція краю здійснювалась завдяки митному протекціонізму, який став засобом для підкорення російською промисловістю ринку Волинської губернії.

В економіці імперії сільському господарству Правобережної України владою відводилась роль головного джерела поповнення держави продовольством, основного донора фінансових надходжень у державну казну та людських ресурсів для комплектування російської армії. Як і польські магнати, росіяни не були носіями культур, які вкладали свої капітали, знання, навички та вміння більш високої землеробської культури, а виступали, навпаки, за визначенням радянського історика Є. Сташевського, експлуататорами з ненаситною жадобою до наживи, які прагнули її висмоктати з мізерними затратами [286, с. 222]. Ріст промислового виробництва в Росії на межі ХVІІІ-ХІХ ст. не вплинув на підвищення ефективності ведення сільського господарства на Волині. Владою не бралась до уваги об'єктивна необхідність переходу від екстенсивної до інтенсивної форми обробітку землі, а звичною була практика збільшення ріллі та посилення експлуатації селян для

отримування надприбутків. Це підтверджується тим що, у Волинській губернії, в районі Полісся, для збільшення кількості земельного фонду наприкінці ХІХ ст., в рамках урядової програми, проводилося осушення боліт, що відбувалося за безпосередньої підтримки губернатора [130, арк. 9]. Важливою перепорою для впровадження нових агротехнологій було малоземелля переважної кількості дрібних селянських господарств, які продовжували на початку ХХ ст. працювати за старою трипільною системою [223, с. 146].

З 90-х років ХІХ ст. волинський губернатор, для кращого використання економічного та сировинного ресурсів Волині, запроваджує сільськогосподарські і промислові виставки, які поділялися на декілька категорій: на одних експонувалася лише промислова продукція, на інших – продукти землеробства і тваринництва, на третіх – промислові вироби і продукти сільського господарства. Волинська маґнатурія в основному тяжіла до Бердичівської виставки, яка була однією із найбільших на Правобережжі. Філіали цієї виставки діяли на Волині – в Луцьку і Житомирі [227, с. 107].

Поступово виставки перетворилися на місце укладення угод, служили ринком збуту різних машин, удосконалених порід худоби, птиці тощо. Торгівля набувала дедалі вужчої спеціалізації. У м. Кременці Волинської губернії експонувалася продукція садівництва і бджільництва, у Житомирі – фрукти, мед, квіти [227, с. 107]. Вище зазначене дає підстави стверджувати, що волинський губернатор сприяв розвитку ринкових відносин та сільського господарства краю, але усі його зусилля спрямовувалася на якнайкраще використання сировинного потенціалу Волині, яка була багата на природні ресурси.

Ще одним джерелом отримання коштів для імперії була банківська сфера. Центром банківської справи на Волині стало м. Бердичів, де зосередилась у 1846 р. вісім найбільших банків, що прямо пропорційно відповідало розмірами торгових операцій, що здійснювались в місті. Бердичів і Житомир відігравали провідну роль у торговельних зв'язках Волині, тому що розташовувалися на чотирьох магістральних шляхах: на Київ пролягав так званий «московський

шлях»; на Овруч – до Санкт-Петербурга; через Новоград-Волинський – на Галичину; на Красилів – у Кам'янець-Подільський [88, с. 141]. Проте у другій половині XIX ст. роль м. Бердичева як банківського центру регіону почала занепадати із-за побудови залізниць Київ – Одеса у 1871р., Київ – Брест у 1873 р. та інших, що мали залізничне сполучення з центральною Росією. Нові торговельні шляхи позбавили Бердичів ролі перевалочної бази, що сприяло переміщенню банківської діяльності у м. Одеса.

Для кращого використання економічного потенціалу в імперії відбувалося удосконалення шляхів сполучення. В другій половині XIX ст. цьому сприяло запровадження залізничного транспорту. Як слушно підкреслювала дослідниця історії підприємництва XIX ст. Т. Лазанська «при розгляді доцільності будівництва залізниць держава враховувала необхідність доступу на ринки збуту сільськогосподарської продукції, яка вироблялася в поміщицьких маєтках» [237]. У губернському звіті С. Суходольський наголошував, що «прикордонне положення Волинської губернії, багаті природними багатствами, ставить на перший план питання про шляхи сполучення, як стратегічних в інтересах імперії, так і доріг державного значення, які сприяють промислому розвитку губернії та підняттю економічного становища населення» [304, арк. 6] На Правобережній Україні ці зміни диктувалися, також, необхідністю економії земельних площ під чумацькі шляхи, які подекуди були шириною 200 метрів.

На початку XX ст. у Волинській губернії діяли три ширококоліїні залізниці, а саме: Київ – Коростень – Сарни, Козятин – Бердичів – Шепетівка і лише одна вузькоколіїнка Бердичів – Житомир, яка поєднувала два найбільші економічні центри губернії. Сукупна довжина залізничної колії не сягала 1100 верств. Мало було шосейних і поліпшених ґрунтових доріг, довжина яких на початку XX ст. становила 1158 верст [308, арк. 74]. Губернатор сприяючи будівництву розгалуженої мережі залізниць у Волинській губернії, намагався інтенсивніше використати сировинний потенціал краю для потреб Російської імперії, хоча і це також сприяло економічному росту в губернії теж.

Вплив губернатора на економічний розвиток губернії визначав § 107 Наказу, де йшла мова про те, що губернатори не мають права втручатися у «приватні господарські справи фабрик та заводів» [1, с. 387]. У той же час, підприємці давали запит у губернське правління, на Волині у церковно-будівельне присутствіє, про дозвіл на будівництво підприємства (від млину до заводу), присутствіє визначало, чи можливо в принципі зведення даного об'єкта в цьому місці, після чого документи передавалися в губернську канцелярію, і вже сам губернатор вирішував дозволити будівництво чи ні. Також високопосадовець слідкував і за процесом продажу заводів та фабрик [203, с. 44]. Таким чином, губернатор отримав можливість впливати та контролювати економічний розвиток у Волинській губернії, шляхом надання чи не надання дозволів на введення економічної діяльності.

Уже в 60-х роках XIX ст. (після зростання міського населення в губернії) на Волині спостерігаємо недоліки в торгівлі, а саме спекулятивний характер торгівлі, фальсифікація товарів, постійне зростання цін, що в комплексі з іншими чинниками перешкоджали задоволенню споживачами наявних потреб. Тому мешканці губернії виявилися об'єктивно зацікавленими в появі споживчих кооперативів. В основному це були міські кооперативи, до складу яких входили переважно представники середнього прошарку міської буржуазії [93, с. 65]. У селах переважало натуральне домашнє виробництво, яке майже повністю задовольняло потреби селянина.

Господарську діяльність та управління кооперативом здійснювалася на основі статуту, який починаючи з 3 січня 1869 р., вивчався та затверджувався у МВС, як і усі статuti громадських та приватних добродієвних закладів імперії [57, с. 53]. Статут повинен був пройти через ряд місцевих інстанцій, що значно затримувало або унеможлиблювало відкриття кооперативів. Так, надсилаючи до генерал-губернатора краю поданий на розгляд міністерства статут споживчого товариства мешканців м. Рівне, волинський губернатор Л. Томара зазначав про «недоцільність та небажаність його заснування» внаслідок присутності серед організаторів значної кількості «осіб польського

походження» [302, арк. 1]. Не важко передбачити рішення відносно цього статуту, адже міністерство, як правило, прислухалося до думки губернатора.

Залежність товариств від міністерства зберігалася і після затвердження статутів. Споживчі кооперативи щорічно звітували про господарську діяльність та фінансовий стан товариства начальнику Головного управління в справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ із «призначення статутів» [93, с. 66]. Контроль на місцях за споживчими кооперативами здійснювали губернатори, у взаємодії з поліцією, яка повинна була стежити, щоб не створювались протизаконні товариства. Указами від 27 березня 1867 р. та 22 червня 1886 р. їм надавалося право закривати всі товариства, діяльність яких загрожує «державному порядку та громадській безпеці і моралі» та «які без дозволу, відхилились від мети, проголошеної у статутах», а також усі таємні товариства незалежно від поставленої мети їхньої діяльності [56, с. 329-330]. Законодавець закріпив за губернатором право вирішувати і припиняти їх діяльність на власний розсуд, що робило губернію залежною від професійності та світогляду губернатора, який керував краєм. Діюча система обмежень щодо товариств після вбивства Олександра II, ще більше посилилась, адже влада у всіх цих об'єднаннях бачила потенційну загрозу для існування правлячого режиму. Досить прогресивною була думка тогочасного відомого російського громадського діяча кн. Васильчикова, який у виступі 14 березня 1872 р. на засіданні Імператорського Вільного Економічного товариства зауважував, що кооперативи навпаки можуть зупинити і попередити збіднення робітників, селян і взагалі «запобігти появі пролетаріату, що зароджував в Росії і особливо загрожував їй у майбутньому» [181, с. 181]. Проте влада діяла всупереч таким рекомендаціям.

Політика імперії у землеволодінні, у другій половині XIX ст., мала обмежувальний характер на Волині відносно поляків, влада мотивувала її тим, що «польське населення, більшість якого становлять поміщики та міщани, дають усьому краю характер польський заважаючи іншому, не польському населенню, правильно розвиватись і користуватися на рівні з усіма підданими

багатьма прийнятими Його Величністю реформами» [327]. Тому влада намагалася зменшити впливи поляків на економічну та політичну сфери життя краю. У реалізації цього завдання влада опиралася на приїжджих поміщиків-дворян, а також державних чиновників, яким дозволялося брати участь у набутті майна, займатися підрядами. Хоча у внутрішніх губерніях чиновникам адміністративних установ це заборонялося відповідно до указу Олександра III від 1884 р. «Про порядок суміщення державної служби з участю в торговельних та промислових товариствах та компаніях» [321, с. 100]. Активне втручання влади у внутрішнє життя Волинської губернії, на наші переконання, є свідченням того, що царат мав уже нових лояльних владі власників, які були «фундаментом» на якому міцно стояло самодержавство. Впроваджувати дану політику в краї належало губернатору, який також забезпечував захист інтересів нових власників, якими були особи російського походження, православної і протестантської віри. Про досить високу дієвість губернаторів свідчить досягнуте вперше у 1896 р. переважання приватних земельних володінь росіян у Волинській губернії 50,35 % проти польських – 49,65 % [81, с. 70-71]. Проте влада ще не наважувалась впроваджувати на Волині реформи загальноімперського зразка до 1911 р., що свідчило про незадоволення результатами, хоча земельна русифікація краю уже була значною.

Захист внутрішньої і зовнішньої безпеки є головним завданням діяльності кожної держави, яка повинна мати кошти для забезпечення цих цілей, що вимагають ефективного керування державними фінансами, а особливо в формуванні дохідної частини. Тому фіскальна функція, яка займається дохідною частиною бюджету, а саме забезпеченням збору податків, стає найважливішим завданням, які виконує місцева адміністрація.

Після приєднання Волинської губернії до Російської імперії, безпосереднє керівництво державними фінансами здійснювали генерал-губернатори, а з 1796 р. новоутворена Волинська казенна палата на чолі з віце-губернатором [21, с. 940]. Проте у внутрішніх губерніях цивільні губернатори продовжували у своїх канцеляріях «зосереджувати і управління казенними доходами, і рахівництво, і

поліцію, і суд» [99, с. 30]. І лише після проведення міністерської реформи 1802 р., коли замість колегій були засновані міністерства з розподілом державних справ імперії між ними, на місцевому рівні створювалися губернські фінансові органи за принципом колективного прийняття рішень. Так, губернатор очолював бюджетний комітет (з 1851 р. – комітет губернських повинностей), який визначав основні напрями економічного розвитку регіону, що було підставою для складання місцевих бюджетів.

Фінансове управління губернією належало Волинській казенній палаті, що звітувало Експедиції про державні доходи. З 1802 р. утворено Міністерство фінансів, що бере під своє підпорядкування казенні палати, перед якими ставить завдання вирішення справ по збору податків, розподілу фондів, контролю видатків, управління державним майном, перепис населення та ін. [194, с. 65]. Палата поділялася на 6 відділень: 1) господарське; 2) лісове; 3) питних зборів; 4) казначейства; 5) соляне і 6) контрольне [101]. Відзначимо, що казенні палати кожної губернії відрізнялися між собою наявністю чи відсутністю у їх структурі підрозділів, утворення яких було недоцільним для певного краю. Так, у казенній палаті Волинської губернії був підрозділ, який контролював державне лісове господарство, але соляний відсутній, тому справи, пов'язані з продажем солі, вирішувалися у відділі питійних зборів.

Окрім того, у губерніях з особливим статусом Павло I запровадив посаду фіскалів, яка з'явилася спершу у Курляндській і Лифляндській губерніях, а на початку 1799 р. – у Подільській, Волинській, Мінській, Литовській та Київській губерніях. На кінець року та на початок 1800 р. фіскали з'явилися у правобережних та білоруських губерніях, де вони не лише збереглися, а й протрималися впродовж усього правління Олександра I. До повноважень фіскалів, як і в петровські часи, належав контроль термінів виконання державних справ, забезпечення державних фінансових інтересів, стеження, аби владні посадовці не зловживали своїм становищем та не пригнічували населення, для чого останні оглядали губернські установи щонайменше двічі на рік [317].

Маніфестами від 25 липня 1810 р. і 25 червня 1811 р. управління державними доходами й видатками було розподілено на 3 частини, перша із яких була ввірена Міністру фінансів, друга – Державному скарбнику, третя – Державному контролеру (очолив Головне управління ревізії державних рахунків). Остання теза, на переконання науковця Б. Шевчука, свідчить про те, що казенна палата мала частково виконувати функції місцевого органу Державного контролю [325, с. 133].

У сферу підзвітних казенній палаті місць входили всі губернські та повітові установи, які вчасно повинні подавати звіти про стан фінансових справ. Казенна палата мала контролювати, щоб усі «зобов'язані звітами» місця виконували це своєчасно (за винятком казначей, яким термін подання звітності продовжено з 2 січня до 10 лютого), адже результати звітності використовувалися для формування звіту по губернії до Державного контролю. У випадках, коли звіти подавалися не вчасно, казенна палата повідомляла про це губернатора, який зобов'язувався у найкоротші терміни доставити їх, здійснюючи для цього відповідні заходи, а саме: штрафи, по мірі відтермінування; затримку заробітної плати до виконання; накладання пені передбаченої законом. У випадку, якщо звіт все таки не був поданий у надані терміни винуватець притягувався до відповідальності [37, с. 312-313]. Тогочасний міністр фінансів Є. Канкрін, відзначав, що губернаторам нерідко доводиться розв'язувати конфліктні ситуації у казенних палатах між віце-губернаторами і радниками, виступати у ролі своєрідного вищого арбітра [99, с. 42]. Проте губернатор не мав права вводити нові податки і змінювати судові вироки [103, с. 45]. Згідно з § 199 Наказу на губернатора покладалося головування в казенній палаті при усіх торгах, здаванні відкупів (якщо сума не перевищувала 25 тисяч карбованців). § 211 зобов'язував губернатора стежити за своєчасним збором різних податей, недопущенням недоїмок і терміновою доставкою коштів. Губернатор також головував у комітеті з формування щорічних кошторисів земських зборів. Наказ 1837 р. зобов'язував губернатора забезпечувати цілісність казенних сум, запобігати їх розтраті [99, с. 44]. Вище

зазначене дає підстави стверджувати, що у першій половині XIX ст. губернатор мав найбільшу владу над казенною палатою, якої пізніше не було.

Загальноімперське управління фінансами здійснював генерал-прокурор під керівництвом імператора, який затверджував місцеві бюджети, видавав укази з метою регулювання окремих поточних питань у галузі бюджетних відносин та затверджував законопроекти про зміни в бюджетному процесі [177, с. 21]. Правовими підставами для створення губернських фінансів у XIX ст. були «Попереднє положення про справляння губернських грошових повинностей» 1805 р., «Статут про губернські повинності» 1842 р. та «Статут про губернські повинності» 1851 р., положення якого були чинними до 1911 р. [177, с. 22]. Цікавим є зауваження Козак Л., про те що генерал-губернатор юридично вважався найвищою ланкою місцевого управління, хоча насправді лише контролював фінансове управління, фінансові органи губернією і митниці [99, с. 30].

Утворення у 1838 р. особливого управління державних маєтностей на місцях, мало завданням встановити особливе управління державними маєтками і землями (в тому числі лісами, які стояли на держ. землі), а також піклуватися про державних селян та їх найблище управління. Для виконання поставлених завдань у кожній палаті державних маєтностей створювалося три відділення: господарське, яке займалось питаннями управління державними селянами та платежами (податками); лісове, що здійснювало управління губернські лісовими угіддями та контрольне, яке займалося перевіркою рахунків про обіг коштів у підрозділах палати, складанням генеральних звітів до Міністерства державного майна. Управління державних маєтностей розв'язувало справи особливої ваги, а саме про віднесення однодворців до товариств державних селян і запис їх у ревізькі казки; про будівництво нових хлібних магазинів і перевірки старих; ремонт церков; закупівлю зерна для державних селян, земельні ділянки під господарські заклади, розмежування земель та земельні суперечки. Господарське управління опікувалося питаннями управління державними селянами та оброчними статтями. У фінансових питаннях

керувало збиранням податків і натуральних повинностей з державних селян, забезпечувало волосні правління бланками документів [266, с. 74-75].

Виокремлення та утворення окремого лісового відділення було актуальним, тому що торгівля лісом була досить прибутковою. Адже ліс використовувався для потреб та галузей промисловості: гуральництва, винокуріння, броварництва, залізничних шпал, виготовлення паперу, господарського споживання населення, експорту за кордон, а також у вигляді дров для цукрових заводів. Так, подекуди лісові дачі коштували дорожче самих маєтків [282, с. 24]. У жителів Полісся, як зазначає краєзнавець А. Братчіков, уже в 1868 р. головним джерелом прибутків місцевих мешканців стала торгівля/спекуляція лісом, тому сільське господарство там помітно відстає у розвитку від інших повітів [86, с. 10]. Таким чином, утворена чотирьохрівнева вертикальна система управління на чолі з палатою державних маєтностей, якій підпорядковувалось окружне (повітове), а далі волосне і на місцях сільські управління, дозволяло губернатору якнайкраще використовувати економічний потенціал краю для збагачення імперії та одночасно здійснювати контроль за торгівлею лісом на Волині.

Звичайно, такі зміни позначилося на компетенції казенної палати. Віце-губернатор був введений до складу губернського правління у якості старшого члена цієї установи та помічника губернатора по загальному управлінню губернією, а казенна палата отримала особливого голову. Справи казенної палати велись у 5 відділеннях: 1) ревізькому, 2) питних зборів, 3) казначейства, 4) соляному і 5) контрольному. Казенна палата складалася з голови, радників, губернського скарбника, губернського контролера і одного або більше асесорів. З цих осіб складалося загальний склад казенної палати. Крім того, при палаті були: канцелярія, чиновники особливих доручень і різні наглядачі і ревізори по акцизній частині [101].

Під час правління імператора Олександра II утворенно особливе акцизне управління (1863 р.) та контрольную палату (1864 р.), що ще більше скоротило компетенцію казенної палати. Так, керівник губернського акцизного

управління, який здійснював керівництво акцизними зборами губернії, підкорявся напряду директорів Департаментів неокладних зборів Міністерства фінансів. Для того, щоб установа мала певний імунітет щодо губернатора, її керівник разом з помічником та ревізорами призначався на посаду міністром за поданням директора Департаменту неокладних зборів, а головне губернатор не міг віддати цих урядовців до суду [148, с. 80]. Хоча головний керівник губернії не мав права ревізувати акцизні установи, проте міг вимагати відомості про надходження у губернії акцизних зборів, передусім питного доходу. Губернатор отримав право сам, або через відряджених ним чиновників, ревізувати винокурні й броварні заводи на території підвідомчої губернії, а також склади алкогольних напоїв [99, с. 51]. Це свідчить про те, що дана галузь була бюджетоутворюючою і потребувала додаткового контролю з боку влади. Законодавцем ця правова плутанина породжувала дублювання повноважень акцизних управлінь губернатором, чим імперська влада намагалася «створити можливості для перевірки службової діяльності не тільки акцизних чиновників, але й дій губернаторів перевіряючими чиновниками. Що і повинно було сприяти «запровадженню чесності» серед місцевої адміністрації» [99, с. 51].

Єдиною установою, на яку губернатор не мав впливу була контрольна палата, що підкорялась напряду відомству Державного контролю. Державний контролер особисто вирішував питання призначення чи звільнення посадових осіб контрольної палати, а саме керуючого, його помічника та ревізорів [103, с. 102]. Завданням контрольної палати було здійснення періодичних фінансових ревізій губернських установ, контроль за розподілом земських податків, облік договорів, контрактів, доручень та закладних листів. Губернатору надавалося лише право, у випадку помічених зловживань, негайно довести цей факт до відома палати й повідомити контролера. Створення незалежного контролюючого органу у 80-х рр. XIX ст. завершило сформування нову організацію фінансового управління в губернії, де повноваження казенної

палати були розподілені між новоствореними установами, що виходили із під безмежного контролю волинського губернатора.

Головним фінансовим документом губернії був бюджет губернії, який формувався комісією, що складалась з губернатора, віце-губернатора та губернського предводителя дворянства на основі прибутків та видатків губернії перед початком дворянських виборів терміном на три роки. Комісія визначала основні статті видатків губернського бюджету і подавала його для розгляду депутатам від дворянства і міст [38, с. 1012].

Дохідна частина губернського бюджету формувалася з подушного податку, що сплачували усі, окрім дворянства; оподаткування капіталу, задекларованого купцем станом на початок нового бюджетного періоду; податку з нерухомості та промисловості; акцизних зборів; грошових залишків доходів попередніх бюджетних періодів і допоміжного капіталу з 1833 р., який отримувався шляхом збільшення подушного податку та додаткового оподаткування торгових патентів на 2-4% від їх вартості.

Видаткова частина губернського бюджету, який фінансувався за рахунок оподаткування місцевого населення, поділялися на щорічні та тимчасові. За «Попереднім положенням про справляння губернських грошових повинностей» 1805 р. до постійних видатків належало фінансування утримання, опалення й освітлення пошт, поштових будинків, казарм; до тимчасових – будівництво та ремонт приміщень, проте з часом перелік повинностей постійно поповнювався [38, с. 1012].

Суттєві зміни у формуванні губернського бюджету відбулися у кінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст. Склад комісії для формування поповнювався управляючим казенною палатою та управляючим палатою державного майна. Згідно «Положення про земські повинності» у структурі губернських видатків з 1851 р. почали розрізняти державні, власне губернські та станові видатки, які задовольняли загальнодержавні, місцеві та станові потреби населення. Досить ускладнилося і планування бюджету губернії, який мав бути бездефіцитний. Під час розгляду проекту бюджету в частині державних повинностей комісія

губернських повинностей визначала лише статті видатків, а обсяги бюджетних призначень – Міністерство фінансів. Складання проекту бюджету в частині станових губернських повинностей вимагало розширеного представництва дворян у складі обмеженого комітету губернських повинностей [177, с. 23-24].

Виконання губернського бюджету покладалося на губернатора, губернське правління та казенну палату. Фінансова звітність про виконання бюджету губернії подавалася щорічно на розгляд губернатора. Генеральна відомість складалася до початку засідання бюджетних комітетів, яка була підставою для аналізу ефективності розпорядження грошовими коштами губернії та визначення планових показників на наступний бюджетний період. У такий спосіб до середини 50-х рр. XIX ст. були визначені основні етапи бюджетного процесу щодо губернського бюджету, які залишалися майже без змін до 1911 р., коли були створені органи місцевого самоврядування у повітах.

Справедливим є твердження Головка О.М., що апарат управління державними фінансами Російської імперії використовував українські землі, як «полігон» нововведень у будові та регламентації діяльності органів управління державними фінансами [98, с. 29-32].

Інкорпорація Волині до складу Російської імперії здійснювалася в органічній єдності з економічними перетвореннями в губернії. Влада намагалася максимально використати вигідне географічне розташування волинського краю та економічний потенціал, саме тому на волинського губернатора було покладено обов'язок про якнайшвидше залучення регіону у загальноімперську економіку.

Самодержавство намагалось посилити торгівельні зв'язки Волинської губернії з внутрішніми губерніями покращуючи шляхи сполучення, організовуючи ярмарки, а також переорієнтовуючи торгівельні шляхи на південь до чорноморських портів. Для реалізації цих завдань уряд використовував високі митні тарифи для іноземних товарів, що закривало волинський ринок для іноземної конкуренції та сприяло, за підтримки волинського губернатора, ввезенню російських товарів та появи російських

купців, що мали привілейоване становище і були економічною опорою держави в краї. Наслідком цієї політики стало перетворення Волині на сировинний придаток, доказом є протяжність залізниці губернії на початку ХХ ст. яка була однією із найбільших в імперії, хоча економічним розвитком губернія відставала.

Фіскальна функція, яка займається дохідною частиною бюджету, а саме забезпеченням збору податків, стає найважливішим завданням, які виконує губернатор у Волинській губернії. Губернатор зобов'язувався стежити за своєчасним збором різних податей, недопущенням недоїмок і терміною доставкою коштів. Волинський губернатор впливав на економічний розвиток очолюючи бюджетний комітет (з 1851 р. – комітет губернських повинностей), який визначав основні напрями економічного розвитку регіону, що було підставою для складання місцевих бюджетів та надаючи дозволи на здійснення економічної діяльності.

Підводячи підсумок аналізу урядової економічної політики та діяльності губернатора, можна стверджувати, що регламентування різних сфер економіки Волинської губернії та розчленування функцій між різними установами мали на меті якнайкраще використати сировинний потенціал Волині. Реалізація економічної політики самодержавства відбувалась за умов забезпечення волинським губернатором надійного контролю на місцях та його безпосередньої участі в економічному житті краю.

3.2. Волинський губернатор у релігійній політиці імперії

Особливістю XVIII ст. є те, що етнічна приналежність підданих на той час не мала особливого політичного значення [193, с. 413]. Саме тому законодавство Російської імперії не допускало можливості бути атеїстом і піддані обов'язково належали до якогось віросповідання, що було найважливішою ознакою етнокультурної ідентичності громадян, яке і визначало групову (етнічну) приналежність більшою мірою, ніж мова. В імперії законом передбачалося, що кожна приватна особа залишається у вірі, в якій вона народжена та яку сповідували його предки [150, с. 15].

Із приєднанням українських земель до Російської імперії, які належали раніше Речі Посполитій, вона зіштовхнулася з великим релігійним і етнокультурним розмаїттям, що особливо яскраво проявились на землях Волині. Тому завданням місцевої влади було здійснення політичного управління з урахування регіональних відмінностей та державним протекціонізмом РПЦ, верховенство якої було закріплене законодавчо в твердженні, що російський імператор «не може сповідувати ніякої іншої віри, окрім Православної». Закон покладав на імператора обов'язок «бути верховним захисником і хранителем догматів пануючої віри і охоронцем правдивості та всякого в Церкві святій благочинності» [102, с. 67]. Органом, через який монарх здійснював церковне управління був Святіший Правлячий Синод, який заснував Петро I. Крім охорони православ'я і чистоти віри імператор призначав на вищі церковні посади та володів правом контролю за діяльністю вищих церковних установ. Усіх тих, хто сповідував не православну віру називали «іновірцями», а їхні релігійні організації перебували в підпорядкуванні загальноадміністративних цивільних установ – спочатку Міністерства духовних справ і народної освіти, а потім Департаменту духовних справ іноземних сповідань в складі Міністерства внутрішніх справ [247, с. 8]. Цим імперська

влада підкреслювала загальноадміністративний характер управління іншими конфесіями та малозначимість їхньої релігії.

Єдиного документа, що визначав конфесійну політику держави, не існувало. Кожен імператор проводив її відповідно до власних міркувань (які ґрунтувалися на їх і вихованні, і світогляді, і ступеню впливу наставників та оточення), а також внутрішньополітичною та зовнішньополітичною ситуацією [247, с. 9].

Особливістю конфесійної політики імперії щодо іновірців у ХІХ ст. була у тому, що держава втручалася в сферу релігійних почуттів віруючих, напряду підпорядковувала собі усі релігійні організації, встановлювала правову градацію конфесій, втручалася у процедуру релігійних обрядів.

Цивільна російська влада на початку свого правління поблажливо дивились на протидію православ'ю і безчинства польських поміщиків в Волинській губернії. Поміщики вважали, що православ'я підриває їхню владу над селянами, що в майбутньому, на їх думку, стане причиною позбавлення їх кріпосних селян. Боязнь за владу поміщицьку була тоді на Волині так велика, що навіть російські власті почали ускладнювати «возз'єднання» в тих місцях, у яких не приєднувалися священики і не виявляли згоди поміщики [187, с. 359]. Сам волинський губернатор В. Шереметєв наказував повітовим керівникам, щоб, «якщо і всі прихожани побажають приєднатися до православ'я, а їх священики відмовляться, – утриматися від виконання» радив не поспішати із приєднанням, щоб поміщиків не спонукати до рішучих дії. Такий порядок зберігався до кінця 1794 р., поки не було придушено повстання Т. Костюшка і доки не прийшло суворе нагадування Катерини ІІ про виконання указу від 22 квітня 1794 р., стосовно «возз'єднання» і відбирання маєтків, за протидію цій справі, з наказом передати суду винних у цьому поміщиків Гіжицьких стримали на час панські ревності [77, с. 244]. За указом благочинним пропонувалося приєднувати уніатів за допомогою та в присутності місцевої влади і поліції, про що не раз нагадували єпископу Варлааму губернатор Шереметєв, який просив не робити самочинства, а найбільшими порушникам

цієї інструкції – благочинним Луцького та Ковельського округу були зроблені губернатором застереження [118, арк. 3]. Після приєднання громади священники обов'язково брали з її членів письмові «прохання» про приєднання. Священиків, які відмовлялися переходити у православ'я, виганяли із парафій.

Щоб не приймати православ'я уніати чинили опір різними способами. Так, уніатське духовенство переходило в католицизм або реєструвало церкву як костел. Були випадки, коли уніатські священники, дізнавшись попередньо про приїзд благочинного з метою приєднання, зачиняли церкву і з вигаданої причини покидали село, їхали до свого архієрея чи по хліб. Коли церкву все таки забирали, парафіяни виносили з храму всі найцінніші речі й переховували їх у костелах і поміщицьких маєтках. Бувало таке, що православний священник отримував храм з голими стінами, не маючи змоги здійснювати богослужіння. Також з приєднаних церков вилучали уніатські антиминоси і святе миро, а замість них постачали храми православними. Тому тимчасово дозволялося відправляти богослужіння без іконостасів [151, с. 41-44]. Нерідко благочинні також брали в уніатів хабарі, за неофіційний дозвіл, на збереження в уніатстві [118, арк. 2]. Таким чином громада намагалась дотримуватись свого віросповідання, яке, як слушно зауважує дослідник церкви М. Гуменний було захищено в умовах латинізації [108, с. 86-87].

Коли влада не змогла добровільно приєднати уніатів до православної церкви, тоді уряд почав залучати в каральні загони, результати їх діяльності не забарились. Уже 27 жовтня архієпископ Віктор доповідав, що в його єпархії за серпень-жовтень було приєднано 333093 осіб уніатського віросповідання та 721 парафію (258 священників відмовилися перейти у православ'я). У цілому на всій території, що відійшла до Російської імперії внаслідок поділів Польщі, за серпень 1794 р. - березень 1795 р. в уніатів було забрано 2603 церкви, приєднано 1483111 парафіян і 1552 священники [151, с. 41]. Наприкінці 1796 р. в межах Ізяславської губернії (без Кременецького і Дубнівського повітів) в уніатів відібрали 815 церков і 32 приписних, приєднали до православ'я 145762 парафіян та 767 священників і 9 протоієреїв [152, с. 80]. Завершенню процесу

приєднання унії до православної церкви завадила смерть Катерини II 6 листопада 1796 р. і проведення більш поміркованого релігійно-політичного курсу її наступників Павла I і Олександра I.

На початку правління Павло I у релігійній політиці притримувався декларованого Катериною II принципу свободи віросповідання. Іменними указами Сенату 1798 р. на приєднаних до Росії областях створювалося Полоцьке архієпископство для уніатів та шість діоцезій для католиків: Могильовське, Віленське, Самогітське, Луцьке, Кам'янське, Мінське. Навернення уніатів у православ'я впродовж 1794-1896 рр. викликало протест Святого престолу, і імператор Павло I згорнув роботу в цьому напрямку [317]. Павло I підтримував папство і католицтво оскільки вважав, що «ніби надійде нова доба для католицької церкви», хоча «це були сни без майбутнього» [94, с. 238]. Врегулювавши відносини Католицької церкви і держави, імператор не позбавив унію його опіки.

18 березня 1797 р. Павло I видав маніфест, у якому висловив свої погляди на справи віри в Західній Росії. Його обурювала протидія польських поміщиків і духовенства запровадженню православ'я. Самодержець заборонив землевласникам перешкоджати возз'єднанню уніатів чи захоплювати селян, які перейшли у православ'я, але в той же час його обурювало і насильство по відношенню до іновірців і він наказував нікого не переслідувати за віру. Видаючи укази, в яких імператор закликав до віротерпимості, він керувався, як сам говорив, піднесеним початком свободи совісті [187, с. 366]. У своїй централізаторській політиці Павло I вперше прямо говорить, що є «російський государ – глава церкви», а православне духовенство за його переконаннями це лише одна з «державних служб» імперії [270, с. 50-51].

16 жовтня 1799 р. імператор Павло I затвердив доповідь Синоду «Про приведення єпархіальних кордонів згідно кордонів губерній і про заснування нових єпархій» згідно якого утворилась самостійна Волинська єпархія з центром у м. Острог [27, с. 812]. Волинська духовна консисторія як вища судова інстанція для священнослужителів і їх діяльності в області моральних

норм в серед духовенства займалась контролем за дотриманням указів імператора, щодо віротерпимості в краї. У випадках, якщо консисторія не могла вирішити конфлікт чи проблему самостійно, зверталася до волинського губернатора, який забезпечував негайне вирішення справи.

Правління імператора Павла I характеризується посиленням державного курсу на зміцнення Православної Церкви як частини державно-бюрократичної системи, адже вона є гарантом соціальної стабільності в імперії. Тому за досить короткий час було значно підвищено заробітну плату православному духовенству, а також у декілька разів збільшені земельні наділи монастирів, архієрейських домів. У кілька разів збільшувалися державні субсидії на утримання духовних семінарій та академій, хоча частина коштів направлялась і на неправославні церкви [270, с. 51].

Наступник Пала I Олександр I також заборонив застосовувати будь-які протиправні заходи і закликав духовенство додержуватися людинолюбства та зразкового життя. Новий імператор видав серію указів для підняття авторитету православного духовенства серед народу. Так, з 1801 р. заборонялись тілесні покарання священників та дияконів, а з 1810 р. звільнялись від панщини церковні старости та члени їх сімей. Належна увага приділялась зміцненню дисципліни серед духовенства: велася боротьба проти пияцтва, архієреям наказувалось дотримуватись лагідного відношення до своїх підлеглих (священиків, інших членів кліру), заборонялося брати хабарі [151, с. 49].

Спроби повернути парафіян-уніатів до православ'я через підняття морального рівня духовенства були практично безрезультатними і навпаки вони часто вертались до своїх уніацьких церков. На наше переконання Російська православна церква позбавлена адміністративно-поліцейського ресурсу, не могла «навернути» уніатів у православ'я.

Олександр I, не дивлячись на загальну лояльність до римо-католиків, ще більше контролював всі сфери діяльності священників. Із цією метою 13 листопада 1803 р. Римо-католицька духовна колегія стала вищим органом управління римо-католицьким духовенством в Російській імперії, а місцевими

органами управління у кожній єпархії ставали духовні консисторії, проте фактично всі органи управління ставали підзвітними і підконтрольними владі [289]

Створення передумов майбутнього приєднання уніатів до православ'я зроблено 1805 р., коли римо-католицька духовна колегія поділилася на два самостійних департаменти: католицький і уніатський, що дозволило їм управляти своєю церквою. Очолив новий департамент архієпископ Іраклій Лісовський.

За часів правління Олександра I положення православ'я та православних українців, що повернулись недавно з унії, ще більше погіршилось. На Волині польські поміщики займали посади губернаторів (В. Гіжицький, М.Ф. Бутовт-Андржейкович, віце-губернатор граф. Ф. Плятер та ін.) і, спираючись на панське право, поляки-католики маючи багатство, владу, освіту – усіма способами старались понизити православ'я і українську та білоруську народності, а піднести католицизм і польську народність. Православні мали в Волинській губернії кількісну перевагу 1580 православних церков, а уніатських 154, однак розюча вбогість старих дерев'яних православних святинь кріпаків супроти розкішних мурованих католицьких костелів свідчила, що становище православних після приєднання до Росії не змінилось. У одному із звітів волинського губернатора за 1806 р. становище православних селян на Волині, а заодно і церков, керівник губернії описував: «Вони старі та бідні до неподобства; парафіяни також бідні і, відповідно не в силах чимось допомогти церкві, а поміщики – іншого віросповідання займаються власними костелами» [312, арк. 35]. М. Комбурлей наголошував, що без матеріальної допомоги уряду старі церкви в краї можуть розвалитися.

Вдало характеризує становище українців на початку XIX ст. історик М. Грушевський: «В землях, які відійшли з-під Польщі до Росії, нічим не стало легше українському народові» [105, с. 476-477]. Саме тому під дією організованого й доволі ефективного католицького прозелітизму на Волині і за підтримки місцевих чиновників значна частина віруючих уніатів почала

переходити в римо-католицизм. Цьому також посприяло поширення в народі поголосу стосовно планів російського уряду розв'язати «уніатське питання» адміністративним шляхом [270, с. 75].

У відповідь на масовий перехід з уніатства у католицизм та скарги уніатського кліру був проголошений імперський указ про основні засади віротерпимості в Російській імперії, у якому зазначалось: «та ж сама терпимість, котра змушує уряд не торкатися переконання совісті у справах віри, повинна була слугувати правилом духовним католицьким властям у їх поведінці з уніатами та заборонити їм будь-яке переведення з унії в обряд римо-католицький. Якщо віра панівна не дозволяє собі ніяких примусових засобів, то тим більше віра терпима не може їх використовувати» [34, с. 584].

Імператор давав військовим і цивільним губернаторам чіткі інструкції щодо виправлення ситуації в приєднаних від колишньої Речі Посполитої губерніях. По-перше, дані губернатори зобов'язані були повернути під уніатське духовне правління парафіян та священників, які перейшли з унії у латинський обряд. По-друге, влада мала сприяти й допомагати усім бажаючим прийняти православ'я. По-третє, губернаторів зобов'язували ретельно наглядати за тим, щоб перехід з уніатства в католицизм не був насильницьким або ж відбувався під дією вмовлянь і, навіть добровільно бажаючих це зробити уніатських священників і парафіян, не приймати до складу римо-католицьких парафій під загрозою покарання. Губернська влада мала попередити відповідні установи та окремих осіб про заборону переходів, щоб латинське духовенство бажаючих не приймало, а уніатське – не давало дозволу на перехід, а якщо хтось проти цих правил піде то як злочинець не уникне покарання [140, арк. 371]. Про кожен випадок зловживань католицького духовенства імператор мав бути проінформований особисто.

Обов'язком губернської влади стало «всіма засобами захищати уніатів в утисках, судах і розслідуваннях, які місцеві католицькі консисторії проти них можуть здійснювати», адже, як наголошувалося в наказі, «зближення унії з православним грецьким сповіданням дає їй право на таке покровительство».

Тому губернатори мали суворо наглядати за всіма «спокусами, котрі з боку духовного католицького керівництва до утисків совісті народної призвести можуть» [270, с. 76].

Знаковою подією у релігійній політиці імперії стало створення 24 жовтня 1817 р. Міністерства духовних справ і народної освіти, мета створення якої полягала у тому, щоб «християнське плагочестя було завжди основою істинної освіти» [44, с. 814]. Новоутворена установа складалася із двох департаментів. Перший займався духовними справами і мав чотири відділи: 1) у справах православного віросповідання; 2) римо-католицького, уніатського та вірменського; 3) протестантських віросповідань; 4) нехристиянських віросповідань і народної освіти. Відбулось вперше і востаннє офіційне зрівняння православ'я з іншими віросповіданнями, хоча Синод працював без зміни повноважень і структури, а управління єпархіями і консисторіями здійснював через обер-прокурора. Другий департамент народної освіти займався освітньою сферою, з наданням їй релігійно-богословського духу. Проте 15 травня 1824 р. дане міністерство було скасоване, а Синод набув колишнього суверенітету, остаточно закріпивши за собою привілейоване становище в імперії.

Отже, за період правління імператорів Павла I (1796-1801 рр.) і Олександра I (1801-1824 рр.) положення православ'я на Волині зовсім не свідчило, що ці землі опинились в православній державі. У 1798 р. Павло I визначив шість католицьких єпархій на українсько-білоруських землях

Лише прихід до влади імператора Миколи I та національно-визвольне польське повстання 1830-1831 рр. прискорили заходи уряду щодо остаточної приєднання уніатської церкви до православ'я. Не дивно, що наступ самодержавства на римо-католицьке духівництво спонукала їх до активної участі в польському повстанні 1830-1831 рр. та пізніше 1863-1864 рр. на захист власних інтересів і за відновлення високого суспільного статусу, який вона мала за часів існування Речі Посполитої. Однак, опозиційність католицького кліру російській владі і підтримка та участь у повстаннях ще більше

налаштовували проти нього самодержавство, яке лише збільшувало кількість репресивних та дискримінаційних заходів, спрямованих на послаблення значення католицизму в державі. Зокрема, було секуляризовано землі католицьких монастирів, які підтримували повстанців, в поміщиків-поляків ліквідовано маєтки, а також заборонено набувати землі на Волині римо-католикам у будь-який спосіб, окрім успадкування.

У проведенні владою каральних акцій проти польських повстанців-поміщиків військовий губернатор І. Левашов 20 травня 1831 р. звернувся до волинського єпископа Арсенія з вимогою обнародувати через парафіяльне духовенство урядове розпорядження, у якому закликав селян викривати і видавати владі поміщиків причетних до повстання. Винагородою за допомогу обіцяне переведення селян до розряду державних.

Не обійшлося і без курйозів, коли селяни, які не розібравшись у чому справа, під впливом різних чуток про волю, взагалі відмовлялася від панщини, а переконання священників, дотримуватись покори поміщикам, тільки викликали серед селян невдоволення, які переростали у виступи. Так, у серпні 1831 р. поміщик І. Франбінг звертався до волинського губернатора А. Римського-Корсикова з проханням відрядити військову команду в с. Глубочок Житомирського повіту у зв'язку з відмовою селян виконувати панщину сплачувати державні податки, ходити до церкви [262, с. 78]. Але основна маса селян під час повстання залишалась в невизначеному стані. З одного боку, їх примушували до присяги повстанці, заволодівши тим чи іншим селом або містом. А коли повертались російські війська, селян знову приводили до присяги на вірність царю. У розгубленому стані перебувала й основна маса православного духовенства. Інколи, під страхом помсти з боку поміщиків чи повсталих, православні священники у церквах смиренно приводили селян до присяги на вірність польській справі. 18-20 травня це робили священники Овруцького повіту Яків Луцкевич, Йосип Шубович, Єфримій Єпіфанович та ін. Пізніше всі вони, звичайно, були позбавлені священного сану [151, с. 54]. Повстання продемонструвало те, що духовенство беззаперечно виконувало ті

завдання які їм ставила влада, адже кожную кандидатуру священника призначали за погодженням з казенною палатою, губернатором і після цього затверджувався в Сенаті.

Цікавим є те, що Рим не підтримав поляків у цій акції, більше того, папа Григорій XVI засудив польське повстання 1831 р., написавши польським єпископам у лютому 1831 р.: «Церква ненавидить шум зброї і заколоти; все, що порушує спокій держави, суворо заборонено Божим слугам, бо ж Бог – Творець світу і з'явився, щоб принести на землю мир» [94, с. 240]. Після придушення польського повстання 1831 р. конституційна хартія 1815 р. для царства польського скасована, окреме польське військо також. Польські університети у Варшаві й Вільні були закриті, а також Кременецький ліцей та польські парафіяльні школи в Україні; більше 200 монастирів різних католицьких монастирів було ліквідовано і передано православним, адже польське католицьке духовенство брало участь і допомагало повстанцям. Ліквідовані польські навчальні заклади та монастирі почали використовувати в інтересах російської влади. Так, приміщення Кременецького ліцею, що були отримані від міністерства народної освіти Синодом Російської церкви, використовувалися з 1835 р. для Волинської духовної семінарії і Кременецької духовної школи.

Головною перепоною по приєднанню уніатів до православ'я, на думку влади, становили василіанські монастирі, деякі з яких підтримували польське повстання. Василіани Почаївського монастиря з почесними зустрічали польського генерала Ю. Дверницького, а декілька ченців навіть приєднались до його війська. Василіани Овруцького монастиря приводили до присяги на вірність уніатів м. Овруча [189, с. 94]. Підтримка василіанськими монастирями польських повстанців стали для влади причиною закриття десятків василіанських монастирів, проте не безпосередньо світською владою, а колегією Греко-Уніатської Церкви, на чолі з Йосипом Семашко, який діяв в інтересах Синоду. У 1831 р. православній церкві передано Почаївський монастир разом з його друкарнею, закрито Овруцький, Городищенський монастир, монастирську школу у Любарі та ін., закриття монастирів

супроводжувалося конфіскацією їхньої усієї власності, що здійснювалося під керівництвом губернатора [133, арк. 1-2]. У 1832 р. Василіанський орден остаточно ліквідовувався, а так званих «базиліан, що упираються» репресували і ув'язнили. 12 ченців Почаївського монастиря 1831 р. як «державні зрадники» утримувалися у Київській військовій в'язниці-фортеці [216, с. 274-278]. Впродовж 1831-1833 рр. самодержавство силою приєднувало до православної церкви уніатів та католиків [115, арк. 6].

У січні 1833 р. Київський генерал-губернатор В. Левашов отримав таємне розпорядження від Миколи I не наvertати на православ'я усі католицькі костели, щоб не піднімати ще одну хвилю протистояння як із духовенством так із шляхтою – католиками. Як зазначають науковці О. Крижанівський та С. Плохій, з того часу спостерігалась певна стабілізація становища римо-католицького духовенства на Правобережній Україні [188, с. 226].

Після закриття монастирів влада розпочала ліквідацію церковного землекористування на Волині. Указом 17 грудня 1841 р. католицькі церковні й монастирські маєтки було взято в державне управління, мотивуючи це тим, що маєтки заселені переважно православними, а тому не можуть знаходитись в управлінні ксьондзів і католицьких монахів [94, с. 242]. Усі розпорядження про передачу маєтків належало зробити під керівництвом генерал-губернатора, а нагляд і контроль покладался на губернатора. Як наслідок влада отримала великий земельний ресурс, який використали для земельної «русифікації» краю та збільшення числа лояльних владі землевласників.

Ліквідація ордену василіан дозволило розпочати наступний етап ліквідації уніатства, а саме скасування самої Церкви, існування якої суперечило духовно-культурній політиці російського царату часу правління Миколи I, адже він керувався уварівською формулою «Православ'я – Самодержавство – Народність» без яких держава «не може благоденствувати, посилюватися, жити». Саме тому губернатори стежили за загальними настроями місцевого чиновництва, його «моральністю», аж до розпаду імперії. Типовим у цьому плані є звернення херсонського губернатора до управляючого місцевою

казенною палатою С.О. Соколова восени 1912 р.: «При відвіданні церкви ... мною ... помічено, що чиновники присутствених місць міста у дуже обмеженій кількості відвідують Храм Божий ... Маю честь просити, чи не визнаєте за можливе зробити таке ж розпорядження і по підвідомчих Вам установах» [99, с. 57-58].

На початку 1837 р. керування справами греко-уніатської церкви передали з Міністрства внутрішніх справ на пряму обер-прокуророві Синоду, що прискорило «просування справи возз'єднання вперед рішучими кроками». До 1838 р. кількість уніатів, які перейшли у православ'я становила півтора мільйона чоловік і включно більше ста тисяч на Волині, при чому близько двох тисяч стали католиками [78, с. 279-280].

12 лютого 1839 р. у Полоцьку, в Софійському соборі, відбувся собор уніатського духовенства, на якому було підписано «Соборний акт» про приєднання Греко-Уніатської Церкви до Російської Православної. Відповідно з яким до Російської Православної Церкви з унії три уніатських єпископи, 1300 духовних осіб і півтора мільйони вірних, посеред яких українців з Волинської (переважно), Подільської й Київської єпархій було до 120 тисяч [94, с. 242]. 25 березня Микола I, після узгодження з Російською Православною Церквою підписав цей акт і поставив на ньому резолюцію: «Дякую Господу і приймаю» [270, с. 96]. На честь цієї події була виготовлена медаль, на якій викарбовано було принцип возз'єднання церков – «Відторгнуті насильством – 1596 – воззєднані любов'ю 1839» (Додаток 3).

Ще до ліквідації унії сакральна культура Волині була піддана інтенсивній культурно-політичній русифікації, а храми та їх внутрішнє оформлення, зокрема іконостаси, – архітектурно-стилістичній орієнтації, використовуючи російські мистецькі традиції [246, с. 352; 276, с. 99]. Синодальний указ, запроваджений на Волині 1830 р., забороняв будівництво церков у національних традиціях, які зберігала церковна архітектура краю, характерною особливістю якої були одно та три купольні храми з дзвіницею та

притвором, що було притаманно будівництву церков за волинсько-підільськими традиціями [273, с. 47;89].

Синодальний указ передбачав, що всі старі церкви повинні були бути приведені до відповідного вигляду: зняті піддашся та опасання, влаштовані дзвіниці над бабинцем, або прибудовані до нього, змінена форма бані і, що особливо впливало на зовнішній вигляд храму, – маківки замінені на «главки». Запроваджувалося також нехарактерне і технологічно не виправдане шалювання стін горизонтально, замість вертикальної шалівки, та обов'язкове пофарбування стін олійною фарбою. Тому навіть збережені давні церкви отримали новий вигляд, а первісний зберегли лише одиниці – у тих селах, в яких просто не було коштів на перебудову храму [110]. Для забезпечення контролю за виконанням указу дозвіл на будівництво потрібно було отримувати в місцевих органів влади, під контролем губернатора.

В новітніх російських дослідженнях головна мета будівництва нових церков сформульована наступним чином: «... вони (церкви) мали стати наочним свідченням найвищої влади і панівної релігії. Застосовуючи владу і репресії відносно католиків (повстанців), держава одночасно відновлювала справедливість відносно православного населення, що залишалось в меншості і як нація, і як конфесія» [176, с. 235]. Ясна річ, католицько-православні архітектурні трансморфізми були одним з інструментів провадження такої політики, яка в ХІХ ст. знищила 50 % мурованої архітектури католицьких костелів. За наказом генерал-губернатора Д. Бібікова спилювались «фігури», хрести які ставили православні при дорозі, що було запозичено останніми в період їхнього перебування у лоні католицької церкви. Однак дії влади викликали рішучий супротив і Д. Бібіков вирішив припинити дію наказу [274]. Пізніше після польського повстання 1863 р. буде заборонено ставити «фігури», а тому і ставитимуть їх рідше [273, с. 406]. Російський імператор Олександр ІІІ, на основі губернських звітів із правобережних губерній, зобов'язував волинського губернатора краще працювати «в ділі збереження в народі віри і викоріненню лжевчень для покращення церковно-суспільного життя приходів

краю» [290, арк. 7зв]. На наші переконання імперська політика «реправославізації» на Волині ставила завданням знищити національні особливості регіону, а православ'ю відводилась роль засобу «обрусіння» краю.

Після ліквідації самостійності католицької церкви та зменшення її впливовості влада на Волині почала реалізовувати державно-православну місію. Діяльність якої спрямовувалася на повну нейтралізацію католицького прозелітизму і залишків унії шляхом великомасштабної пропагандистської та місіонерської роботи, яку дозволено було лише православним, так і засобами силової регламентації. Остання здійснювалася у тісному союзі держави з церквою, оскільки в місії «войовничої» католицької конфесії вбачалася небезпека посилення національного, зокрема польського, сепаратизму [89, с. 21].

Влада дбала про покращення матеріального становища духовенства Правобережної України. У 1862 р. було створено Особливу канцелярію по вишукуванню засобів поліпшення побуту дворянства під головуванням петербурзького митрополита. Місцевими органами цього закладу ставали губернські канцелярії, до складу яких входили єпархіальний архієрей, губернатор і керуючий Палатою державного майна. У західних губерніях канцелярії переорганізовувалися з губернських комітетів по забезпеченню духовенства, які існували тут ще з 1842 р. [119, арк. 11]. Гроші, за розпорядженням Державної ради, надходили з особливого поземельного збору із земель, обкладених губернськими земськими повинностями, що у Волинській губернії становили 118 тисяч карбованців [123, арк. 33]. Постанова набирала чинності з 1 січня 1868 р., яка відміняла одночасно усі натуральні податки парафіян на користь священників і фактично означало перехід духовенства на державне забезпечення.

У результаті таких заходів у 80-х роках річний заробіток сільських священників становив 400, а псаломщиків – до 100 карбованців. Цікаво, що такі заробітні плати одержувало духовенство західних губерній, на яке покладалися додаткові обов'язки місіонерсько-русифікаторської діяльності. В центральних

російських губерніях священники отримували заробітної плати у розмірі від 144 до 240 карбованців [151, с. 167].

Будучи повністю на державному утриманні, священники виконували волю губернатора на місцях і діяли в інтересах імперії. Так, наприклад, 15 квітня 1861 р. волинський губернатор М.В. Друцький-Соколинський доповідав єпископу Антонію про відмову селян миропільського маєтку графа Чапського в Новоград-Волинському повіті виконувати повинності відповідно «Положення» 19 лютого 1861 р. та просив посилити вплив духовенства при приведенні селян до покори. Місцевого священника Луцкевича, який начебто невірно розтлумачив селянам царський маніфест, губернатор пропонував викликати з парафії і для повчання іншим суворо покарати [262, с. 259-260].

Після проведення міської реформи, окремим пунктом в обов'язках муніципальних органів зазначалося, що міське громадське управління має турбуватися про облаштування православних храмів та про заклади, які займаються «зміцненням релігійних почуттів і моральних переконань міського населення». Міським положенням 1892 р. обмежувалась кількість гласних із нехристиян і не могло перевищувати одну п'яту частину всієї кількості гласних, а раніше третина гласних могла складатися із представників інших релігій. Щоправда у законі зазначалося, що на території єврейської осілости, за умови недостатньої кількості осіб християнського віросповідання, для обрання гласних вільні вакансії можна було заповнювати нехристиянами. Це було актуальним для Волинської та Подільської губерній, оскільки у губернських містах більше половини населення складали євреї [317].

Таким чином влада у своєму протекціонізмі православ'я породжувала зловживання, що добре проілюстровано на прикладі звернення Міністра Міністерства внутрішніх справ до генерал-губернатора Київського Волинського і Подільського: «не рідко ми бачимо випадки порушення місцевими головними і губернськими керівниками адміністративні переслідування проти римо-католицьких духовних осіб, без представлення

достатніх доказів, які підтверджують вину даного римо-католицького священика в пред'явленому йому звинуваченні» [127, арк. 35].

Для піднесення й охорони православ'я в цих українських губерніях у 1832 р. вийшов закон про те, щоб при мішаних шлюбах діти були хрещені в православній вірі. В 1836 р. указом заборонено було католицькому духовенству мати православну обслугу в себе в домах, також в костелах і в монастирях. Дискримінація католиків виявлялася не лише в укладанні змішаних шлюбів, а в релігійно-правових обмеженнях в сфері громадянських відносин. Лише з квітня 1906 р. католикам було дозволено викладати у земських школах [215, с. 93]. Особам католицького віросповідання суворо заборонялося займати будь-які посади у поліції, (з 1864 р.). Так, наприклад, ще 1868 р. Волинський губернатор І. Галлер у своєму рескрипті до Ровенського земського справника категорично наказував: «негайно відсторонити католиків від займання будь-яких посад у канцеляріях і прийняти заходи до викорінення їх із поліції взагалі, про розпорядження цього донесення мені повідомити» [139, арк. 2-2зв.].

Після повстання усі справи римо-католицької церкви опинились під контролем Київського генерал-губернатора. Лише з його дозволу могли відкриватись нові костели та каплиці, за його згодою призначались ксьондзи на парафіяльні посади. Лише з 1905 р. ця справа разом із переміщенням вікаріїв та ксьондзів була віддана на розсуд місцевим єпископам, які повідомляли про кадрові зміни своїх губернаторів та Департамент духовних справ іноземних віросповідань [288, с. 30]. Існування католицького духовенства повністю обмежувалось на законодавчому рівні і одночасно постійно підлягало постійному нагляду з боку поліції, яку контролював на місцях губернатор.

Після «возз'єднання» уніатів з православ'ям та взявши під контроль католицизм місцева влада разом із духовенством Київської, Поділької та Волинської губернії зіткнулась з новою проблемою, а саме поширенням «раціональних сект штундизму та баптизму» у зв'язку з чим праовбережні губернії виробили концепцію «зменшення різновірського фактору» на даних територіях [207, с. 107]. На основі цієї концепції вищою державною владою

було прийнято корективи до чотирьох принципів національно-конфесійної політики імперії – переглянуто все законодавство, що стосувалося питань протестантських церков. Дані зміни проводилися у чотирьох напрямках: позбавлення привілеїв протестантських церков та секуляризація їхнього майна; посилене втручання держави в «*circa sacra*» (в священне); втручання влади та православного духовенства в «*in sacris*» [180, с. 171-172].

Доречно зауважити, що це все робилось для того щоб перехід у православ'я відбувався добровільно, адже абсолютну більшість протестантів становили німецькі і чеські колоністи, які прибули в імперію задля отримання економічної вигоди. Відповідно до нових законів на протестантів накладались податки та повинності, а в другій половині XIX ст. було прийнято закон, за яким вони втрачали можливість розширювати своє господарство шляхом придбання нових земель, що примусило їх до швидшого прийняття православ'я. Це спричинило масовий перехід чехів у православ'я, який продовжувався до кінця 90-х років XIX ст., цим вони прагнули зберегти пільги надані, їм при поселенні, а також продемонструвати лояльність до російської влади в губернії.

Першочергово ці зміни зачепили російський протестантизм раціонального напрямку, а саме розкольників. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ за 1830-1838 рр. заборонили розкольникам та сектантам проповідувати своє вчення, займати посади в органах місцевої влади та займатися громадською роботою взагалі, встановили суворий контроль за їх старійшинами. До непокірливих застосовувалися адміністративні заходи, зокрема арешти та висилка, за що відповідав губернатор [211, арк. 295-299]. Менонітам було заборонено «вступати в розмови» з православними, що у них працювали чи були їм знайомі, з релігійних питань. За протестантський прозелітизм проступки передбачалося виселення з губернії. Спочатку зроблено попередження, а пізніше встановлені заборони підтримувати тих пасторів, що займалися місіонерською діяльністю серед православного та католицького населення губернії [228, с. 108].

Місцева влада завжди займала активну позицію у вирішенні питань, що були пов'язані з іновірською проблемою, адже Волинь була поліконфесійним краєм і збереження порядку та релігійного миру було одним із обов'язків губернатора. Збільшення кількості протестантів в губернії було пов'язано з новою хвилею переселення німців-баптистів до губернії з Польщі.

Дослідивши їх догматико-інституційні характеристики, а також релігійну та суспільну активність, волинський губернатор зробив висновок: «Баптисти, що живуть у Волинській губернії [...] відрізняються моральністю і тверезістю життя» [228, с. 108]. На основі даного звіту влада вважала їх не шкідливим, а головне баптизм не передбачав прозелітизму і віруючі були повністю лояльні владі.

Проте місцеве чиновництво не завжди добре відносилося до протестантів. Покликане бути наглядачем за спокоєм в краї, місцева влада не могла не враховувати настрої, що панували серед населення, а також думку православного духовенства. Крім того, багато урядників були хоч і не активними прихожанами православної церкви, проте в питаннях віри обстоювали саме її інтереси.

Прийняття рішень Державної Ради про духовні справи баптистів (німців) 1879 р. та 1883 р. про дарування іновірцям права на вільне віросповідання та надання інших релігійних та громадянських прав не зняли тієї гостроти, яка почала виникати в міжконфесійних відносинах у Волинській губернії. Одним із незадоволених владою прохань було право на відкриття баптистських навчальних прав. Тому нова ситуація змушувала і губернську владу до вироблення інших підходів у регулюванні становища пізньопротестантських громад. Законодавство покладало на губернаторів та Міністерство внутрішніх справ вирішення справ з дозволом на перехід з однієї конфесії в другу, а також питань, пов'язаних з дозволами на будівництво молитовних будинків, проведення публічних богослужінь, церковних з'їздів і т. д. [228, с. 110-111].

Проте поширення «штунд-баптизму» у 1894 р. на Правобрежній Україні змусило МВС прийняти циркуляр про визнання «штунди» найбільш шкідливою

сектою, а уже в 1896р. Міністерством внутрішніх справ було прийнято закон про застосування православним духовенством будь-яких заходів щодо повернення навернених в штундизм до православ'я. Саме тому поліцейський нагляд став обов'язковою умовою проведення зібрань наприкінці ХІХ ст., а лібералізація релігійного життя в імперії на початку ХХ ст. майже не змінила становище протестантів Волинської губернії.

Після приєднання українських земель, що належали Речі Посполитій, самодержавство отримало «в спадок» велику кількість людей іудейського віросповідання, які були організовані в кагали. Політика уряду щодо єврейського населення Волині було не чим іншим, як римською практикою в нових умовах [214, с. 33]. У віданні кагалу знаходився контроль релігійного життя, він відповідав за синагогу, кладовище, ритуальне вбивство тварин, мокву, слідкував, щоб життя членів общини відповідала законам Галаги. Кагал слідкував за кваліфікацією вчителів в хедерах, платив за дітей бідняків, утримував Талмуд–Тори [155, с. 311]. Влада зберегла кагальну організацію до 1844 р., керуючись перш за все фіскальними міркуваннями, адже в Положенні про євреїв 1804 р., зберігався принцип кругової поруки і «бездоїмочний» збір податків покладался на кагали. Судові справи, членів кагалу, розглядались казенними судами, а не кагалами, де вони давали клятву, що враховувала їхнє віросповідання. У 1827 р. на кагали покладалось введення рекрутської повинності серед євреїв і відповідальність за своєчасну поставку рекрутів.

У своїй релігійній політиці, щодо іудейського віросповідання, влада вела відкриту дискримінаційну політику, шляхом введення обмежень у правах, втручанням у релігійні обряди тощо. Яскравим прикладом дискримінаційної політики, щодо євреїв є циркуляр Волинського губернатора П. Грессера, який «забороняє єврейському населенню Волинської губернії звичаї, що існують по теперішній час: а) проводити в синагогу і назад додому, людей які приймають шлюб з особливими зовнішньою обрядовістю, а саме з музикою, запаленими свічами і з натовпом народу, не зважаючи на стан погоди, ні на нічний час; б)

перечіплювати в містах, містечках і поселеннях в суботні дні вулиці дротовими нитями, для дотримання талмудистського вчення відомого під назвою Єрув.

Признаючи обидва ці звичаї несучасними і невідповідаючими умовам благоустрою в містах і поселеннях. Адже перший із них небезпечний для жителів, особливо в літній час, від пожарів, а другий, по висновку особливої равинської комісії, взагалі не відповідає основній нормі єврейського закону, тому прошу повітових справників і поліцмейстерів поставити в обов'язок поліцейським чиновникам і місцевим равинам не допускати на майбутнє цих звичаїв» [316, с. 1].

Переломним в історії російського єврейства став 1881 р. Погроми, які розпочались на Півдні і Південному-Заході імперії у квітні, продовжувались з переривами, в окремих місцевостях до 1884 р. Уряд з однієї сторони, приймав ряд мір для припинення погромів, з іншої сторони – поклав відповідальність за них на самих євреїв, рахуючи їх наслідком «ненормального відношення між корінним населенням деяких губерній і євреями», іншими словами, результатом пресловутої «експлуатації» євреями корінного населення [155, с. 330].

На початку 80-х років XIX ст. (після перших погромів, що спалахнули на економічному ґрунті) позиція царської адміністрації, щодо євреїв зводилася в основному до наступного: на думку київського, подільського і волинського генерал-губернатора Дрентельна, завданням уряду було «вишукувати такі заходи, які нині б захищали християнське населення від настільки гордовитого племені, як єврейське, релігією своєю заперечує зближення з християнами, як щось таке, що принижує їх » [150, с. 17]. Страх від погромів, розчарування у позиції російського суспільства, зумовив появу ідеї переселення євреїв в Палестину. Повернення в Ерец-Ізраїль, що підтримувалось імперським керівництвом.

Еміграція стала важливим фактором в житті євреїв Російської імперії. У 1881-1914 рр. країну покинули 1 мільйон 557 тисяч (78,6 %), емігрували в США і лише незначна частина їхала в Палестину. Другими напрямками еміграції

стали: Аргентина, європейські країни, Південна Африка. Євреям, які покинули імперію, було заборонено повертатись на попереднє місце проживання [155, с. 331].

Правлячий Сенат 1889 р. визнав, що єдиною підставою обмеження прав євреїв є їх віросповідання. Небажання влади допускати євреїв до політичного і культурного життя держави спричинили активну політичну діяльність єврейського населення та створення партії захисниці їх інтересів Бунд (на ідиш означає «союз»).

Наприкінці XIX – початку XX ст. швидкими темпами відбувалися зміни традиційного єврейського суспільства: еміграція, бажання все більшої кількості молодих людей отримати світську освіту, пролетаризація значної кількості єврейського населення підірвали систему цінностей, які раніше рахувались незаперечними.

Міжконфесійна ситуація на Волині кардинально змінилась після указу від 17 квітня 1905 р. «Про укріплення віротерпимості», який значно розширив права іновірців, а також дозволив православним вільний перехід в будь-яке християнське віросповідання і секту [43, с. 257]. Прийняття цього закону викликало лавину звернень – про перехід десятків тисяч номінально православних в західних губерніях в католицизм. Це було результатом жорстоких управлінських мір, які намагалися ліквідувати етноконфесійну самостійність українців, а перехід в католицизм був перешкодою русифікації населення. Однією із причин переходу в католицизм був високий матеріальний рівень духовенства, яке стало місцевою аристократією і віддалилось від селян. Польська преса повідомляла, що тільки в 1910 р. римо-католицьке віросповідання визнало 15556 православних осіб [89, с. 21]. В Австро-Угорській імперії ж навпаки унійне віросповідання слугувало головним етномаркуючим атрибутом, а конфесійне визначення «греко-католик» відтепер стало в Галичині і на Закарпатті синонімом для етнонімів «русин» і «українець» [236, с. 103-104].

На початку ХХ ст. православ'я на Волині переважало всі інші віросповідання. За даними загального перепису населення 1897 р. кількість православних Волинської губернії становила 2,1 млн. осіб, що становила 70,4% (іудеїв – 13,2%, римо-католиків – 9,9%, протестантів – 5,5%) [230, с. 10].

Криза православної церкви на Волині проявлялась у відносинах священника та парафіянами, адже священник обстоював інтереси влади і панів. Яскраво виразилась криза у церкві, після «кривавої неділі» 9 січня 1905 р., в чорносотенних організаціях «Союзі руського народу», що мали антиреволюційний характер і стояли на яскраво вираженій шовіністичній платформі. У Волинській губернії, за два роки, за повідомленням архієпископа Антонія на початок 1907 р. діяло вже понад 1000 «союзних» осередків, 300 із яких очолювали священники. Центром чорносотенного руху на Волині стала Почаївська Лавра, архімандрит якої Віталій (Марченко) був лідером місцевих чорносотенців [151, с. 120-122].

Із приєднанням українських земель до Російської імперії, які належали раніше Речі Посполитій, вона зіштовхнулась з великим релігійним і етнокультурним розмаїттям, що яскраво було відображено на землях Волині. Завданням волинського губернатора було здійснення політичного управління з урахуванням регіональних відмінностей та державним протекціонізмом Православної Церкви. Губернатор працював в умовах відсутності єдиного документа, що визначав конфесійну політику держави, оскільки кожен імператор проводив її відповідно до власних міркувань, а також із врахуванням внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації.

Релігійна політика Російської імперії на Волині у досліджуваний період піддавалася постійним змінам, які залежали від імператора, а пізніше польських повстань. Результатом повстань, на Волині, стало укріплення позицій Російської православної церкви, внаслідок: ліквідації Греко-католицької церкви, обмеженню римо-католиків у правах та державному протекціонізмі щодо православного кліру. Реалізація релігійної політики на Волині мала стратегічне значення для імперії, оскільки це була прикордонна губернія. За

губернаторської та урядової підтримки православне духовенство стало місцевою аристократією і відмежувалось від селян, що спричинило перехід селян до католицизму та поширенню «штундизму», що потрапили під поліцейський контроль з боку губернатора.

Існування католицького духовенства повністю обмежувалось на законодавчому рівні і одночасно постійно підлягало постійному нагляду з боку поліції, яку контролював на місцях губернатор. У своїй релігійній політиці, щодо юдейського віросповідання, уряд через губернаторів проводив відкриту дискримінаційну політику, шляхом введення обмежень у правах, втручанням у релігійні обряди тощо. По відношенню до протестантських конфесій, представниками яких були колоністи, у середині XIX ст. державною владою було переглянуто все законодавство, а прийняття нового спрямовувалось на те, щоб перехід у православ'я відбувався добровільно. Вище зазначене дає підстави стверджувати, що релігійна політика Російської імперії на Волині впродовж XIX ст. була успішною лише з використанням поліцейсько-адміністративного ресурсу з особистим губернаторським протекціонізмом.

3.3. Роль і місце губернатора Волині у національній політиці імперії

У кінці XVIII – на початку XIX ст. Російська імперія офіційно не здійснювала і не мала національної політики чи національної доктрини, хоча російський історик А. Міллер зауважує, що бажання до збереження і навіть розширення імперії могло поєднуватися із націоналізмом, тобто розглядатися як таке, що відповідало інтересам росіян [206, с. 35]. Із даним твердженням важко не погодитися, адже прихід нової влади на Волині почався з «адміністративної русифікації», яка передбачала приїзд російських чиновників найвищого рангу і зростанням кількості росіян в краї, які мали привілейоване становище. Конкретніше основи національної політики в Південно-західному краї були викладені у таємній інструкції генерал-прокуророві кн. Вяземському, де зазначалося: «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, що правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитись з ними як із чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали виглядати, як вовки в лісі» [275, с. 253-254].

Прихід самодержавства на Правобережну Україну, великий український історик М. Грушевський охарактеризував наступним чином: «російська політика національна приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними краями й попхнути її до Великоросії, ослабити або й до щенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинути там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладених в Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм

орудувати в сім напрямі «і лисячим хвостом і вовчим зубом», пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете – і дійсно результат був осягнений. Україна в ХІХ ст. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення» [106, с. 144]. На наші переконання ці твердження є частково доцільними до використання при описі національної політики на Волині початку ХІХ ст., адже в Російській імперії до цього краю не вживались такі терміни, як «Україна» і «українці», а офіційна політика щодо «южанів»-українців не була дискримінаційною. Так, наприклад, австрійський історик Каппелер становище українців в імперії описує наступним чином: «Українцям і білорусам офіційно прирахованих до росіян, в принципі була відкрита люба кар'єра – при умові, що вони володіють російською мовою. Не було перепон і у дітей змішаних шлюбів росіян і українців (Такі шлюби, власне і не рахувались змішаними. – А.М.). Українці не виокремлювались і не принижувались ні по конфесійним, ні по расовим міркуванням» [206, с. 37]. Таким чином, ми бачимо, що урядова політика спрямовувалася на покращення становища українців, які мали стати опорою самодержавства в краї, проте проведені зміни не покращували становища українців.

На Волині влада стикнулася із ще одним із слов'янських народів – поляками, які були магнітерією краю та представляли в абсолютній більшості шляхту, тобто дворянством краю, з інтересами якої влада змушена була рахуватися аж до Листопадового повстання 1830 р. Науковці по-різному пишуть про причини такого «поблажливого» ставлення самодержавства до шляхетства. Так, наприклад, Валентина Шандра називає цей час «перехідним періодом», який був вимушеним відступом, після якого одразу мав розпочатися процес освоєння цих земель, а польське повстання було лише його каталізатором. Даніель Бовуа, аналізуючи призначення відомого польського патріота Філіпа Плятера на посаду віце-губернатора, наголошує на «милості»

влади до верхівки волинської шляхти [202, с. 125]. Дореволюційний волинський краєзнавець Л. Рафальський, вивчаючи етнічний склад найвищих губернських установ Волинської губернії на початку XIX ст. дослідив, що майже всі важливі губернські посади, починаючи від губернатора й закінчуючи канцелярськими службовцями, займали поляки. Такий стан речей він назвав «волинською революцією». А вже з 1816 до 1828 рр. губернією управляли губернатори В. Гіжицький, М. Бутовт-Андржейкович та віце-губернатори К. Снарський, П. Плятер, Ф. Любомирський, що були поляками. Цей період в історії Волині відзначався престижем польської мови, культури, традицій у цьому краї, що в комплексі автор назвав «польським режимом» [243].

Усі неслов'янські народи влада відокремлювала в окремий адміністративно-юридичний стан – іногородців, що обумовлювалося низьким рівнем їх громадянськості, внаслідок якого державні тягарі можуть бути до них застосовані лише з найбільшою поступовістю, через своєрідний лад їх побуту. До числа іногородців на праві виключення увійшли і євреї [160].

Політика щодо євреїв у Російській імперії мала обмежувальний характер і спрямовувалася на запобігання проникненню їх у великоросійські губернії, зосередивши їх переважно в західних регіонах імперії [73, с. 121]. Так, указом від 23 грудня 1791 р. Катерина II уточнила, території, де можуть проживати нові піддані (білоруських губерній, Катеринославського намісництва і Таврійської області) із зауваженням про те, що «євреї не мають ніякого права записуватись у купецтво у внутрішніх російських містах і портах», були встановлені також територіальні межі постійного проживання євреїв [6, с. 287]. Відповідно до цього указу та інших нормативно-правових актів, які приймались до 1835 р. Волинська губернія увійшла до списку незмінних губерній, що формували «смугу єврейської осілості», хоча термін цей ще не використовувався. Смуга була скасована лише в 1917 р. після Лютневої революції за законом «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» від 2 квітня 1917 р.

Для здійснення конкретних заходів щодо євреїв в листопаді 1802 р. в Петербурзі був створений державний комітет для складання положення про євреїв – «Комітет про благоустрій євреїв», на основі висновків якого Олександр I 9 грудня 1804 р. затвердив «Положення про євреїв» [36, с. 731]. «Положення» мало за мету взяти під контроль господарську і економічну діяльність євреїв, а також інтегрувати їх до традицій і культури тогочасної імперської Росії. Відповідно до положення одним із головних зобов'язань євреїв визначався обов'язок приписатися в місці постійного проживання. Для виїзду за межі чи в межах лінії осілості іудеї повинні були отримати дозвіл місцевої поліції чи губернського начальства, який давався для вирішення торгівельних, судових чи пов'язаних зі спадком справ. Якщо єврей був обраний до магістрату то повинен «для одноманітності і загального порядку носити польський або руський одяг, якщо носити німецького не побажають», а з 1808 р. ніхто із євреїв не може бути обраний до магістрату, якщо не буде писати і читати на одній із таких мов, як російська, німецька чи польська. Позитивом для нових підданих було зменшення податкового тягарю вдвічі, а саме для ремісників, фабрикантів і землеробів [36, с. 731-738].

Участь євреїв в органах самоврядування і перебування їх на державній службі пов'язувались з питанням про віросповідання. Дискримінація за національною ознакою чітко простежується в царських указах від 11 грудня 1800 р. і 15 липня 1801 р., які закріпили положення про те, що на державній службі можуть перебувати лише ті євреї, які прийняли християнську віру [73, с. 121].

Головна мета, яку ставив імператор Микола I при прийнятті у 20-50-х рр. численних законодавчих актів, щодо регламентації життя євреїв, це «отримання користі держави», «виправлення та перевиховання малонадійних та безкорисливих підданих» [278, с. 14]. Найдієвішим механізмом трансформації світогляду євреїв та навернення їх у православ'я, окрім надання різноманітних прав та привілеій, самодержець вважав військо, у якому із 1827 р. запроваджується «Статут рекрутської повинності та військової служби євреїв»

[4]. Відповідальність за виконання статуту лягла на єврейські громади, а саме кагали, які місцева адміністрація використовувала, як урядовий орган по збору податків і забезпеченню виконання різних повинностей. Урядовими рішеннями в губерніях були створені повітові та губернські кагали, які стали виконавцями постанов владних структур. У правобережних губерніях кількість кагалів було 280, до складу яких у Волинській губернії належало 162140 осіб, в середньому на один кагал припадало на Волині 3770 осіб. Проте, кагальна організація не охоплювала близько 17% єврейського населення (колоністи-землероби та ін.) [73, с. 124-125].

Найважчою серед усіх повинностей для єврейської громади була рекрутська, яка суперечила їх світогляду, традиціям та релігійним переконанням. Губернатори звітували про «неймовірні труднощі у виконанні рекрутської повинності євреями»: «Багаточисленні спроби самокаліцтва та ухилення всіх без винятку придатних до військової служби євреїв стало звичною справою. У деяких громадах після оголошення закону не можна знайти ні одного придатного до військової служби рекрута, окрім осіб, що не здатні виконувати військовий обов'язок через недостатню кількість років або ж тілесні вади: частина переховується у сусідніх губерніях, а інші тікають за кордон» [145, с. 36]. Їх опір спонукав владу до прийняття жорстких правових заходів, один із яких у 1844 р. ліквідував кагали, як органи самоуправління, а їхні функції передавалися до компетенції міських управ та ратуш і підпорядкування євреїв міським управам. Вище зазначене дає підстави стверджувати, що політика щодо євреїв формувалася не без участі губернатора, який постійно інформував центр щодо ситуації в губернії та контролював їх діяльність. Акцентування уваги влади на окремому етносі є проявом національної політики в краї.

Німецькі колоністи з'явилися на Волині ще у XVIII ст., проте масового і організованого характеру переселення набуло після встановлення самодержавства в краї на початку XIX ст. 25 серпня 1817 р. російський імператор Олександр I для «...всебічного сприяння поширенню в Росії

землеробства і промисловості...» видав указ про поселення колоністів на землевласницьких землях. 30 жовтня 1817 р. Міністр внутрішніх справ у листі до Волинського цивільного губернатора В. Гіжицького просив сприяння в оприлюдненні в губернії цього царського указу, а для того, щоб зацікавлені землевласники ознайомилися з умовами, прислав 15 екземплярів оголошення [128, арк. 1]. В одному із багатьох листів до волинського цивільного губернатора В. Гіжицького, від 17 вересня 1818 р. відзначено, що «ці іноземці відрізняються чесністю, добродушністю і працьовитістю» [128, арк. 2]. Міністр внутрішніх справ запевняв, що власники земель незабаром побачать, яку велику вигоду вони зможуть отримувати від поселення колоністів на своїх землях, і при настільки очевидній користі від цього просив сприяння губернських властей [128, арк. 2зв].

У губерніях, в яких були колонії іноземців, цивільних губернаторів зобов'язували у своїх щорічних оглядах зазначати стан колоній, а саме: стан церков, молитовних будинків, пасторатів і шкіл, сільських магазинів, господарства та будинків колоністів, щорічний обмін запасного хлібу на свіжий, бережливість використання лісів і насадження нових [58, с. 670]. Посилений інтерес влади, щодо приїзду на Волинь іноземних колоністів, мав на меті не тільки сприяти економічному піднесенню краю, а й отриманню у майбутньому лояльних владі землевласників на національних окраїнах імперії.

Прихід до влади імператора Миколи I, розпочався повстанням декабристів 14 грудня 1825 р., що продемонструвало необхідність проведення у Російській імперії перетворень для збереження та укріплення існуючого політичного ладу. Уряд зрозумів, що немає всеосяжного контролю над розвитком громадської думки в імперії. Першочерговим завданням влади стає підпорядкування основних сфер, що впливають на формування громадської думки, для її використання в інтересах уряду.

Громадську думку можна сформулювати чи змінити у сфері освіти, тому влада поставила її на перший план політичного виховання суспільства. Ще 8 вересня 1802 р. царським маніфестом було створено Міністерство Народної

освіти. Цей орган управління вперше був виділений як особлива частина державної структури, уряд вперше взяв на себе піклування розвитком освіти в країні. Як наслідок складається система більш ефективного державного контролю над діяльністю освітніх закладів усіх рівнів. 4 грудня 1832 р. товариш міністра народної освіти (міністр з 1834 р.) С. Уваров у звіті про огляд Московського університету писав, що «правильна і ґрунтовна освіта, необхідна в нашому столітті із глибокими переконаннями та теплою вірою в істинно російські охоронні початки православ'я, самодержавства, народності, які склали останній якір нашого спасіння і найважливішу запоруку сили і величі нашої вітчизни» [281, с. 73]. Це було одне із перших офіційних згадок про тріаду, на основних засадах якої повинна була формуватися загальноросійська національна ідея.

Доктрина Уварова на початку мала структуру національно-державної ідеології включаючи у себе, відповідно, дві однаково значимі та взаємозалежні ідеї: національну і державну. Однак така постановка питання найбільш ефективною була лише у центральній частині Росії, в межах так званої Великоросії, вступаючи, при цьому в протиріччя з поліетнічністю Російської імперії. Концепція «офіційного націоналізму», що створюється у рамках зміцнення імперського абсолютизму, змушувала уряд реалізовувати ідеологічну програму багато в чому через уніфікацію імперії і культурну інтеграцію населяючих її неросійських народів.

Своєрідним опорним пунктом цієї політики ставали західні губернії. Об'єднання слов'янських народів цього краю з великоросами у єдину російську націю повинно було в значній мірі сприяти розширенню бази ідеологічного впливу в межах імперії. Діяльність уряду в цьому регіоні розпадається на три окремих, але взаємопов'язаних напрямки, умовно співпадаючих із уварівською тріадою: зміцнення позицій православної церкви, посилення державного контролю шляхом повної інтеграції адміністративної та освітньої систем краю в загальноімперських і розширення впливу російської освіти. Діяльність міністерства освіти в Західному краї зводилася головним чином до

протистояння російського впливу польському та римо-католицькому, які, на думку уряду, виступали не тільки джерелом ідей сепаратизму, а й активно брали участь у репрезентації західноєвропейських політичних учень [280, с. 16]. Для запобігання проникненню та розповсюдженню в підданих «шкідливих» ідей і понять, Уваров на перше місце ставив, перш за все, пропаганду урядової думки, офіційної ідеології.

Із 1833 р. у внутрішніх губерніях розпочалося закриття усіх приватних навчальних закладів, які не мають письмового дозволу на свою діяльність від Міністерства народної освіти. На противагу приватним навчальним закладам створювалися державні Благородні пансіони при гімназіях. Наступним кроком влади був указ Сенату від 25 червня 1835 р., в якому університети звільнялися від керування гімназіями і училищами навчальних округів. Останні передавалися в управління піклувальників та їх помічників.

Нарешті новим статутом 1835 р. скасовувалася автономія університетів. У першому розділі Статуту, присвяченому загальним положенням, сказано, що «кожен університет, під головним веденням міністра народної освіти, довіряється особливому начальству піклувальника» [281, с.74]. Рада університету повиненна була, відповідно Статуту, у кінці кожного місяця надавати піклувальнику виписку з протоколу засідань, а в кінці року – повний звіт. Окрім усього іншого піклувальник мав право на власний розсуд головувати в Раді, а також прибирати неблагонадійних, на його думку, викладачів.

Таким чином, у міністерстві народної освіти, під головуванням С. Уварова, чітко простежується прагнення уряду встановити повний контроль над освітою з нижчих його ступенів до самих вищих. Подібний контроль повинен був стати одним з найважливіших засобів пропаганди, доктрини, проголошеної С. Уваровим. Викладачі, на думку міністра, повинні «стати гідним знаряддям уряду», читаючи російську науку, засновану на російських початках, і впроваджуючи у свідомість студіюючої молоді теорії, вигідні уряду.

Інша ситуація склалася в сфері освіти Волинської губернії, що займала особливе місце серед інших губерній Південно-Західного будучи поліетнічним регіоном. На Волині мешкали представники кількох десятків націй та народностей, серед яких найчисельнішими були корінні жителі – українці, а також євреї, росіяни, поляки, німці та чехи.

Найкраще становище на початку ХІХ ст. мали поляки, адже попечителем Віленського округу був поляк А. Чарторийський, який, за власним зізнанням, вступив на російську службу з метою відновлення самобутньої Польщі і найвірнішим засобом для цього вважав освіту у польському розумінні [67, с.187]. У справі розбудови мережі польських шкіл А. Чарторийський активно співпрацював із визначним польським інспектором навчання у трьох губерніях графом Тадеушем Чацьким. Завдяки їх спільним зусиллям та політичним, культурним реформам в імперії на початку ХІХ ст. виникла сприятлива ситуація для розвитку польського шкільництва на Волині. Це співпадало з інтересами тогочасного польського суспільства, що ставило собі за мету, не зважаючи на відсутність польської держави, зберегти національну культуру та її вплив у регіоні.

Російське самодержавство не фінансувало відкриття нових початкових і середніх шкіл у південно-захадних губерніях, вони могли існувати лише на кошти фундаторів. Поняття «едукатійний фондуш» означав у ХІХ ст. кошти, що виділялися поміщиками, католицькою церквою або заможними представниками польської громади, зокрема шляхти, для створення навчальних закладів [261, с. 55]. Католицьке духовенство зобов'язувалося утримувати школу при костелах чи монастирях.

Найбільші едукатійні фондуші, що збиралися Т. Чацьким спрямовувалися на Кременецький (Волинський) ліцей, при створенні якого використав афінську систему навчання й виховання, яка для нього була ідеалом для створення вищого навчального закладу. Про що Д. Бовуа пише: «коли приміщення академічних шкіл у центрах губерній, Кам'янці та Житомирі стояли майже руїною, – виділені на них кошти пішли у Кременець» [82, с. 240]. Для збирання

коштів на устрій гімназії у Кременці Т. Чацький особисто звертався до місцевих губернаторів, предводителів дворянства з рекомендаційними листами від міністра освіти та попечителя А. Чарторийського [261, с. 55]. Завдяки старанням попечителя і візитатора Віленського округу Кременецький ліцей на початку ХІХ ст. став «найвищим освітнім центром для всіх інших учбових закладів на Волині» [179, с. 29].

Ситуація кардинально змінилася після листопадового 1831-1833 рр. та січневого 1863 р. польських повстань, які співпали з часом появи національно-державної ідеології у Російській імперії. Поразка повстань дозволила владі ліквідувати здобутки культурно-освітньої діяльності поляків на території Волині, розпочався процес згортання польського шкільництва, що збереглося лише на приватному рівні. Частина польських навчальних закладів піддали «одержавленню», в губернії влада розпочала витісняти польську мову із сфери освіти, під пильним наглядом губернатора та контролем генерал-губернатора. Д. Бібіков проводив політику переслідування й закриття польських та впровадження російських початкових шкіл, які мали стати опорою русифікації [329, с. 239].

Російський історик М. Полієвтков, у біографічній праці про імператора Миколу І, порівняв його ставлення до Царства Польського та Західного краю, зауваживши, що він більше приділяє уваги останньому, саме тому цей край було обрано, як місце для апробації різних прийомів і методів щодо русифікації місцевої шляхти, що опиралося перш за все на селян [234, с. 141].

Другою по величині національною групою Волинській губернії була єврейська, яка у 1797 р. у губернії налічувала лише 14 265 душ, у 1847 їх було 174 457, а у 1866 – 194 803 чоловік, в 1886 р. – 300862 і в 1897 р. – 394774 душі [185, с. 157]. Високі темпи зростання чисельності євреїв можна пояснити рядом причин, зокрема тим, що іудейська релігія освячувала багатодітні родини, що євреї менше потерпали від голоду, воєн та епідемій, до того ж серед єврейства була значно менша дитяча смертність завдяки самодопомозі їхніх громад, наявності своїх лікарів [185, с. 157]. За статистичними даними впродовж

століття з 1797 р. по 1897 р. чисельність єврейського населення у Волинській губернії зросла більш як у 27 разів і становила – 13,2% від загальної кількості жителів в краю, що було найвищим показником серед восьми українських губерній [263, с. 13-23].

У кінці XVIII – першій половині XIX ст. на Волині головним завданням єврейської освіти було збереження національно-релігійної самобутності народу. Фінансування власних закладів освіти здійснювалося за рахунок громади, що влаштовувало державу і тому в цей час була поза увагою місцевих органів управління. Навчальні заклади, до яких ходили діти, і в яких заняття проводили меламеди, називалися хедерами або хадарімами. Навчання в хедері розпочиналося приблизно з п'яти років (іноді раніше), а закінчувало повний курс навчання у віці 13-15 років. У хедерах не було місця ні світським предметам, ні професійному навчанню, а освіта полягала у вивченні молитов, читанні катехізису та великої кількості єврейських богословських книжок, тому учням не ставились оцінки за їхні знання і не присвоювалась кваліфікація [85, с. 63].

У 30-х роках XIX ст. з появою «національної ідеології» влада запроваджує контроль з боку місцевої адміністрації за єврейськими освітніми програмами, які уряд планує проводити за рахунок коробкового збору, який збирав Кагал. Із 1844 р. розміри коробкового збору та методи його отримання встановлювала міська влада (міська управа), яка консультувалася з єврейською громадою. У 40-х роках уряд розпочинає відкриття перших єврейських державних шкіл, а в другій половині XIX ст. створює мережу державних початкових училищ, Житомирське ремісниче єврейське училище (1862-1884 рр.), Житомирське рабинське училище (1847-1873 рр.), Житомирський єврейський учительський університет (1873-1885 рр.). У 1846 р. уряд запровадив обов'язкове вивчення в єврейських закладах освіти російської мови. Особливу увагу влада приділяла талмуд-торам, у яких із 1859 р. запроваджувались загальноосвітні предмети, з вчителями, що отримали педагогічну освіту. Як наслідок, на початку XX ст. ці навчальні заклади поступово перетворюються із традиційних єврейських шкіл

на звичайну елементарну школу. Окрім традиційних предметів єврейської національної освіти (Тора, молитви, давньоєврейська мова, ідиш), там вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія, малювання, правопис, співи, гімнастика [85, с.64].

Проаналізувавши діяльність навчальних закладів можна стверджувати, що навчання здійснювалось у російському дусі на гроші єврейської громади та за рахунок неочікуваних джерел, які відшуковували місцеві урядовці. Так, у 1897 р. Міністерство внутрішніх справ на прохання волинського губернатора видало із залишків коробкового збору 1200 карбованців на одяг учням Житомирської талмуд-тори [186, с. 219]. Проте як правило залишки коробочного збору використовувалися місцевою владою не на потреби єврейської громади, а на муніципальні потреби міст (благоустрій доріг, утримання поліції та на санітарні потреби тощо).

Іншим типом навчальних закладів були бет-мідраші/бесмідраші (будинки навчання або молитовні школи), де учні не тільки навчалися та вивчали релігійну літературу, а й молилися. Популярність бет-мідрашів була великою, оскільки були відсутніми класно-урочі заняття, екзамени, плата за навчання, а всебічна підтримка учнів членами єврейської громади стимулювали інтерес до навчання. Головне, що учні за відсутності помешкання могли ночувати на лавах у шкільному приміщені. Також община за свої кошти закуповувала книги, паливо, свічки. Харчувалися діти у членів єврейської общини, по черзі щодня в іншій сім'ї. При школах, у більшості випадків, працювали бібліотеки. Значна частина бет-мідрашів будувалась й утримувалась на кошти кагалів і частково – за рахунок багатих приватних осіб. Такі єврейські школи діяли практично в усіх містах і містечках на Волині, де була єврейська громада [164, с. 119-120]. На початку XIX ст. у Волинській губернії діяло 53 бет-мідрашів, а у 1899 р. лише в місті Житомирі учні уже відвідували 51 молитовну школу [124, арк. 23-29]. Таким чином, єврейське населення губернії паралельно офіційній державній сформувало власну приватну систему освіти, в якій зберігалася релігійна складова, що забезпечувала збереження їхньої національно-релігійної

самобутності. Проте утримання закладів освіти для євреїв Волинської губернії було непосильним тягарем.

У 30-50 х роках XIX ст. у Волинській губернії почали оселятися німці і чехи. Поява колоністів була зумовлена царськими указами Єлизавети Петрівни і Катерини II. Причиною до масового переїзду німців в губернію стало Польське повстання 1830-1831 рр., в якому вони зайняли проімперську позицію, що викликало пізніше неприязнь серед поляків не тільки проти російського панування, але й проти німецьких поселенців. Після переїзду в Російську імперію, німецьким громадам надавалося право власності на землю під поселення, дозволялося будувати для потреб колоній водяні та вітряні млини, купувати у власність державну і приватну землю для обробітку. Значні пільги мали поселенці при сплаті податків і виконанні різних повинностей [73, с. 24]. У Волинській губернії після повстань з'явилася можливість дешево купити землю або отримати її у тимчасове користування на вигідних умовах, тому колоністи ставали власниками конфіскованих польських маєтків, а волинський край став досить привабливим для переселення. Права кожній групі іноземних колоністів надавалися окремими законодавчими актами, а забезпеченням прав й пільг іноземних колоністів покладався на цивільних губернаторів [1, с. 373]. Із 1837 р. іноземні поселенці були передані під управління міністерства державного майна. Лише з 1842 р. усі положення маніфестів та указів стосовно іноземних колоністів були систематизовані й сконцентровані в окремому документі – «Статуті про колонії іноземців в імперії», який пізніше ввійшов до Зводу законів 1857 р.

Таким чином, до середини XIX ст. було сформовано нормативну-правову базу, що регулювала процес колонізації на Волині, який після польських повстань мав «зменшувати польський вплив» в краї.

Прихід до влади імператора Олександра II, який за скасуванням кріпацтва відмінив усі обмеження для колонізації, поклав початок швидкій колонізації західних губерній імперії, про яку міністр фінансів Бунге писав: «З появою вільної незаселеної поміщицької власності, купівля земель колоністами значно

посилилась, переважно німцями, південної степової Росії, а потім Царства Польського і Волинської губернії; в останню прибуло багато переселенців, німців із Польщі і чехів, яким відведені були місця для поселення на казенних землях. Ці нові переселенці, не приймали навіть російського підданства, засновували цілі поселення на російській землі і залишались членами іншої держави, яка призивала їх до виконання військової повинності. Широкі пільги відносно податків, повинностей, самоуправління, шкіл і церкви і ін., надані усім колоністам взагалі, виконувались іноді під покровительством іноземного посла. Колоністи благоденствували і багатіли, але знаходились в повному відчуженні від російського населення, не мали майже ніякого впливу на сільське господарство російських селян» [279, с. 166-167]. Тому 1881 р. уряд зупиняє наплив іноземців у західні губернії імперії. Цим рішенням влада намагається зменшити малоземелля в губерніях і збільшити вплив росіян в краї. Для ефективності іноземна колонізація забороняється у межах всієї імперії.

У Волинській губернії станом на 1882 р. нараховувалось 87,731 чол. іноземних вихідців (15,747 дворів), а по переписі 1890 р. уже 199,708 чол. (за межами міст) і 33,600 дворів. Тобто за вісім років кількість поселенців збільшилась на 227%, число дворів – 213%. Число окремих поселень за чотири роки зросло з 926 до 1,573. Із 200 тисяч поселенців більше 78% становили німці, 11% – чехи і до 11% інші слов'яни – вихідці із Австрії і Пруссії [279, с. 177]. Попри обмеження кількість переселенців зростала, адже вони переїздили з території Польщі, яка була складовою Російської імперії.

У 80-х р. XIX ст. 5,93% території в Волинській губернії уже займали переселенці – колоністи, для яких «чужими були інтереси держави яка їх прихистила». Для влади переселенці були загрозою на західних кордонах, адже не усі вони мали російське підданство, проживали відокремлено і не контактували з селянами. У одному із звітів волинський губернатор Фон-Валь Виктор Вильгельмович наполягав на зміні положення німецьких колоній. Губернатор пропонував переселити колоністів в внутрішні губернії і змінити закон про прийняття підданства неповнолітніми дітьми іноземців [279, с. 177].

В умовах перебування за межами свого етнічного середовища школи допомагали волинським колоністам зберігати мову, звичаї і традиції, ментальність і культуру, а головне національну самобутність. Тому першочерговим завданням кожної переселенської общини було будівництво школи, які зводили швидше за кірхи та молитовні будинки. Існували випадки коли дві колонії об'єднували свої зусилля для швидшого вирішення цього питання.

Кількість шкіл зростало відповідно до потреб громади. Якщо у 1865 р. їх було 34 то у 1885 р на Волині було 30 німецьких шкіл, в яких навчалося 12625 учнів (6862 хлопчики і 5763 дівчинки). На територіях, де проживали німці, були поширені однокласні приватні, так звані народні школи, де батьки оплачували навчання дітей. Така форма шкіл найкраще підходила для великих населених пунктів. Навчання велось в одну або дві зміни і здійснювалось, як правило, одним вчителем. Оскільки навчання велось переважно по Біблії, Євангелії та інших церковних книгах, то поряд з навичками читання і письма німецька школа виховувала учнів у моральному та духовному плані, знайомила їх з основними положеннями протестантського віровчення. На відміну від єврейських приватних навчальних закладів, протестантські заклади освіти відвідували майже нарівні хлопчики і дівчатка [67, с. 187-188]. Саме завдяки цій особливості, рівень грамотності німців та чехів вище, ніж у євреїв. У Волинській губернії, наприклад, вміли читати і писати 38,17% німців і 59 % чехів, 32,84% євреїв і лише 9,4% українців [329, с. 268]. Незважаючи на жалюгідний стан освіти українських дітей їм було заборонено здобувати освіту у сектантів [144, с.796]. Представники місцевої адміністрації неодноразово доводили до відома уряду про жалюгідний стан народної освіти в краї (Додаток К). Так, волинський губернатор І. Дунін-Борковський у грудні 1896 повідомляв царю в «Особливій записці»: «В той час як у німецьких і чеських поселеннях мережа народних шкіл дуже густа, коли тут самими товариствами влаштовані читальні, бібліотеки, одна народна школа для

корінного руського (тобто – українського) селянського населення доводиться на 1500 чол. і на 40 верст в середньому.» [329, с. 268]

Проблема колоністів на Волині розглядалась і найвищим керівництвом. Так, міністр внутрішніх справ І. Дурнов, пропонував заборонити переселенцям на Волині будь-яку купівлю нерухомості поза містом, з тим, щоб особи, які порушили цю заборону після її оприлюднення, підлягали адміністративному виселенню із Волинської губернії, по розпорядженню губернатора. Ця пропозиція мала на меті зменшити кількість дрібного землеволодіння в губернії, яке переважало велике землеволодіння 1:0,8. [279, с. 178]. Тому ця пропозиція щодо обмежень була прийнята у вигляді обмежувальних правил 1887 р. і 1889 р. в Волинській губернії, дію яких планували поширити на усі правобережні губернії.

У законі було ряд застережень: зворотної сили обмеження не мають, а обмеження колоністів в набутті прав на нерухоме майно не застосовуються по закону. Правила не поширюються на поселенців, які сповідують православну віру і прийняли російське підданство. Більшість таких православних вихідців (21, 579) становили, по заяві обер-прокурора Синоду Победоносцева, з чехів, які давно поселилися в Волинській губернії, які уже входили в склад російських повітів і становили з корінним «руським населенням» православні приходи. Таким чином влада призупинила німецьку колонізацію в краї і зобов'язала губернатора здійснювати контроль за переселенцями, які піддавалися активному обрусінню [279, с. 179].

Отже, всупереч намаганням царського уряду перетворити усе населення Волині в одну єдину російську націю із однією для всіх мешкаючих тут народів культурою, освітою, мовою, це зробити не вдалося. І великою мірою, саме завдяки існуванню у багатьох національних меншин Волині власної приватної освіти, що була убережені від зовнішніх впливів. Завдяки ним в тяжкі часи різних етнічних протистоянь та утисків була збережена своя, притаманна лише певній спільноті культура, освіта, духовність, мова. Національна приватна освіта на Волині середини XIX – початку XX ст. зіграла роль останнього

захисного бар'єру у справі збереження недоторканих, самобутніх рис національних меншин [67, с. 188].

Після приєднання Волині до Росії встановилося освітянське «двовладдя», оскільки поряд почали співіснувати польська та російська освітні системи, які в результаті конкуренції між собою загальмували хід шкільних реформ у краї, що зумовило зменшення кількості учнів у початкових школах. Зокрема, у звіті волинського губернатора від 1805 р. зазначається, що лише один учень припадав на 228 жителів Волинської губернії [312, арк. 7]. Держава виділяла недостатньо коштів на утримання навчальних закладів, а тому основний фінансовий тягар мали нести батьки та місцеві громади.

Становище українців, які становили більшість населення Волинської губернії, частково покращилося після першого польського повстання, коли влада почала більше «дбати» про місцевого населення, прагнучи поширити в селянських масах ідеї офіційної ідеології, що ґрунтувалася на тріаді С. Уварова. Закриттям польських початкових шкіл та відкриттям церковно-парафіяльних шкіл, губернська влада, до початку 60-х років XIX ст., зосередила майже всю початкову освіту в руках духовенства, яке прагнуло «не стільки навчати, скільки виховувати дітей в душі православної віри як істинної релігії» [152, с. 42]. Представники місцевої влади були переконані в необхідності провадження навчання серед місцевих селян лише російською. В 40 – 60-х роках XIX ст. розгорталась боротьба на Волині між поляками і місцевою адміністрацією за прихильність українських селян, щодо яких у ворогуючих сторін було лише спільне те, про що слушно зауважує французький історик Д. Бовуа, що «Ні в поляків, ні в росіян не виникає навіть гадки ... про те, що українському народові було б логічно молитися рідною мовою. Обмінюючись аргументами, обидва гегемони прагнуть довести лише те, що українська мова – це діалект його власної.» [83, с. 123]. Архівні документи демонструють, що корінне населення Волинської губернії бажало навчатися рідною мовою, а не російською. Наприклад, селяни с. Городка Рівненського повіту зверталися до волинського губернатора, що більше користі їм було б від навчання, що здійснювалося б їх

рідною мовою, а у церковноприходських школах воно ведеться переважно російською [116, арк. 190]. Такі звернення залишалися поза увагою волинського губернатора, який зазвичай їх ігнорував. Як наслідок українці у будь-якому випадку мали навчатися чужою для них мовою і були лише об'єктом боротьби для влади, яка в особі губернатора прикладала усі зусилля для виховання відданого царському дому та російському православ'ю населення краю. Під час повстань, результати урядової освітньої політики, яскраво продемонстрували селяни, які стали на захист Російської імперії.

Наприкінці ХІХ ст. українці були найменш грамотними серед усіх національних груп Волині. Губернатор С. Суходольский про ситуацію в освіті українців писав, що «на Волині є 2075 шкіл, де навчається 72307 учнів... 3, 5 % населення краю мають можливість навчатися, саме тому такий поганий показник залишає місію школи недосяжною» [304, арк. 9-9зв].

Найбільше значення у поширенні серед молоді урядової ідеології набували гуманітарні науки. Саме тому міністр С. Уваров говорив, що потрібно «вселити молодим людям бажання ближче займатися історією вітчизняною, звернувши більше уваги на дослідження нашої народності у всіх її різних видах... Не підлягає сумніву, що такий напрямок до праць постійним, ґрунтовним, нешкідливим служило б деякою опорою проти впливу так званих європейських ідей» [281, с.75]. У руслі урядової політики генерал-губернатор Д. Бібіков просив волинських урядовців на місцях вести розшук історичних документів. З таким листом він звернувся до кременецького повітового стряпчого В. Сивицького, який рапортував генерал-губернатору про результати обстеження криниці Кременецького замку від 1844 р. [314, арк. 233-234 зв]. З листопада 1843 по серпень 1844 року той надіслав до Д. Бібікова 6 рапортів, 5 доповідних записок про виявлені важливі історичні документи. Серед його знахідок – люстрації Луцького, Кременецького замків ХVІ ст. [331, с. 33].

Восени 1846 р. за завданням Київської археографічної комісії, на Волинь проїздив Т.Шевченко, який робив замальовки її видів [141, арк. 2]. До вивчення історії краю активно долучалися і волинські губернатори. Так, губернатор

Чертков в одному із указів зазначив, що історичні пам'ятки Волинської губернії «мають особливу цінність і можуть бути корисними для роз'яснення різних сторін минулого політичного, релігійного чи суспільного життя цього краю» [129, арк. 46]. Тому губернатор зобов'язав повітових справників і поліцмейстерів про будь-які знайдені предмети повідомляти його. Однак урядова політика, що сприяла зростанню національної самосвідомості, мала і протилежну сторону. При вивченні наших історичних коренів почав активізуватися інтерес і до споріднених слов'янських народів, який переріс у свідомості багатьох в ідеї панславізму, які яскраво проявились у Кирило-Мефодіївському братстві.

У 1847 р. під враженням розкриття у програмних документах провин Кирило-Мефодіївського братства, що поєднували панславістські ідеї з яскраво вираженим українофільством, який братчики перетворили в український націоналізм чи ідеологію, для уряду постала проблема протистояння ідеї загальноімперської єдності чисто національному патріотизму, який за межами центральних губерній набував загрозового характеру [280, с. 17]. Починає більш чітко пропагуватися ідея власне імперського патріотизму, в якій поняття батьківщини тісно перегукувалась з імперією. Такий підхід дещо розмивав значення тріади Уварова, проте сприяв оформленню на її фоні дійсно загальноімперської ідеології, яка мала визначальний вплив на формування нової урядової національної та освітньої політики. Український історик С. Стельмах підкреслював, що «...шкільна політика переплелася з національною, головне завдання якої полягала у поступовому злитті національних окраїн в єдину державу за допомогою денационалізації і насильницької політики русифікації» [269, с.12]. План реалізації національної політики було викладено на сторінках донесення Міністерства внутрішніх справ П. Валуєва «Про засоби обрусіння західного краю» (1862 р.). Даний документ, на Волині, викликав різкий супротив польських поміщиків та католицького духовенства, що намагалися боротися за незалежність Польщі. Українська інтелігенція краю виступила проти денационалізації, русифікації та

загрози полонізації, об'єднавшись у громади вона очолила рух за розвиток національної культури, навчання селян українською мовою [184, с. 40].

Політичного значення набуло питання про мову навчання, оскільки головним підручником слугувала Біблія, то її хотіли перекласти на українську мову, що розглядалось як можливе Синодом. Рішуче проти цього виступав Київський генерал-губернатор Анненков попереджаючи: «Домігшись перекладу на малоросійське наріччя Святого Письма, прихильники малоросійської партії досягнуть, так би мовити, визнання самостійності малоросійської мови, і тоді, звичайно, на цьому не зупиняться і, спираючись на відокремленість мови, стануть заявляти про визнання автономії Малоросії» [155, с. 221]. Під впливом цього та багатьох інших подібних донесень центральній владі міністр внутрішніх справ Валуєв підписав циркуляр 18 липня 1863 р., яким писемній українській мові було відмовлено у праві на існування. У Волинській губернії циркуляр своєю заборонаю друку на українській мові Святого Письма, мав на меті також завадити поширенню штундо-баптизму на Волині, який, за свідченням православного духовенства Волині, набирив загрозливого характеру [231, с.176]. Хоча Валуєвський циркуляр запроваджувався як тимчасовий захід, але пізніше був підтверджений Емським указом 1876 р. і зберігав свою силу аж до революції 1905 р.

Успішний замах на імператора та зростання загроз державі спонукали нового імператора Олександр III до рішучих дій. Так, 14 серпня 1881 р. імператор підписав «Положення про заходи до збереження державної безпеки і громадського спокою», дія якого поширилися у 1886 р. на правобережні губернії. Він давав губернаторам право забороняти будь-які зібрання, робити розпорядження про закриття торгових та промислових об'єктів, друкованих органів; висилати до віддалених північних губерній без суду і слідства підозрілих та неблагонадійних; звільняти з посад в земських та судово-мирових установах чиновників, що проявили себе як ненадійні. Жандармські офіцери одержали право провадити розслідування без прокурорського нагляду [47,

с. 261-266]. Положення приймалося як надзвичайний захід лише на три роки, але термін його дії кожного разу продовжувався, і воно діяло до 1917 р.

Вище зазначене дає підстави стверджувати, що національне питання займало важливе місце у внутрішній політиці російського уряду. Своєрідним опорним пунктом цієї політики ставали західні губернії. Об'єднання слов'янських народів цього краю з великоросами у єдину націю і повинно було в значній мірі сприяти розширенню бази ідеологічного впливу в межах імперії. Діяльність уряду в цьому регіоні розпадається на три окремих, але взаємопов'язаних напрямки, умовно співпадаючих із уварівською тріадою: зміцнення позицій православної церкви, посилення державного контролю шляхом повної інтеграції адміністративної та освітньої систем краю в загальноімперських і розширення впливу російської освіти, спрямованої на створення єдиної російської народності. Уряд за допомогою волинського губернатора, реалізовував головну стратегічну мету, якою було забезпечення лояльного ставлення до правлячої династії. Волинський губернатор С. Суходольський у одному із своїх звітів писав, що «у школах в повній мірі задовільна виховна та учбова ситуація, в сенсі розвитку вихованців в дусі відданості Вірі Государю і Батьківщині» [304, арк. 9 зв].

Після Листопадового та Січневого польських повстань губернатори реалізовували нові завдання імперії на Волині, що були спрямовані проти польської еліти, яка репрезентувала політичний сепаратизм. Православні жителі Волині, переважно українці, мали стати і тому опорою підлягали посиленому впливу російської культури і православ'я. Саме в цей час розпочинається активне вивчення історії краю, за підтримки волинських губернаторів, та обґрунтовуються «возз'єднання» братніх народів.

Після нейтралізації загрози з боку поляків волинський губернатор реалізовував ряд заходів, щодо будь-яких проявів національної чи культурно-релігійної окремішності націй, які проживали на Волині, а саме проти окремішності чехів, німців та євреїв. Проте всупереч намаганням царського уряду перетворити усе населення Волині в одну єдину російську націю із

однією для всіх культурою, освітою, мовою не вдалося. І великою мірою, саме завдяки існуванню у багатьох меншостей Волині своїх самостійно сформованих, самодостатніх приватних освітніх систем, які були ізольовані від зовнішніх впливів. Українці Волинської губернії були найменш грамотними, що і стало перешкодою, для суцільної русифікації, здійснення якої здійснювалося переважно за допомогою системи освітніх закладів (Додаток К). Пізніше волинських губернаторів, які найкраще виконували урядові завдання пізніше призначали Київськими генерал-губернаторами, що свідчить про важливість краю для імперії та результативність керівництва краєм губернатора, оскільки уже 1914 р. скасовувалося Київське генерал-губернаторство.

ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз історіографії, обраної теми свідчить, проте що досі вона не стала предметом спеціального наукового вивчення. Проведений аналіз джерел щодо наявності інформації у спеціальній науковій літературі, законодавчих актах, архівних матеріалах дозволяє стверджувати, що використаний інформаційний ресурс цілком достатній для розв'язання поставлених завдань і досягнення, сформульованої у дослідженні мети.

Реалізація форсованої інкорпораційної політики російського самодержавства та налагодження дієвого адміністративного управління у Волинській губернії потребували передислокації та подальшого розквартирування на території краю значної кількості військових формувань. Таким чином, губернська система управління на Волині встановлювалася під безпосереднім керівництвом генерал-губернатора. Саме тому першочерговим завданням діяльності адміністративних установ волинського губернатора В. Шереметева було вирішення питань щодо облаштування та постачання усім необхідним розташованих на Волині військових, а також запобігання їх можливим конфліктам із місцевим населенням.

Отже, перший етап формування територіального устрою та адміністративного управління Волинської губернії мав забезпечувати зміцнення позицій імперії в регіоні. Проте зроблено було це не шаблонно, а на основі донесень і пропозицій генерал-губернаторів і губернаторів, що, з одного боку, забезпечувало необхідний державний контроль над реалізацією надзвичайно важливого завдання, а з іншого, дозволяло врахувати інтереси місцевих землевласників і запобігти прояву їх невдоволення.

У 1802 р. міністерська реформа змінила територіальний принцип губернського управління на галузевий, який перетворив губернатора на чиновника міністерства внутрішніх справ. Це зумовило виділення трьох основних завдань губернаторської

влади, які було піддано аналітичному осмисленню на прикладі діяльності волинських губернаторів і представлено на сторінках цього дослідження.

Подільський військовий губернатор, здійснюючи загальне керівництво довіреними йому губерніями, був додатковою адміністративною ланкою між імперським центром та регіоном, що за умов невизначеності його повноважень ускладнювало управління краєм волинськими губернаторами.

Незважаючи на реальне зниження статусу губернаторів, МВС намагалось зробити їх більш ефективними. Для МВС губернатор був основною ланкою, що поєднувала його з губерніями, одним із основних джерел інформації та головним виконавцем розпоряджень. Губернатори виконували завдання, які перед ними ставила влада, за допомогою губернського правління, власної канцелярії, різноманітних комітетів, комісій, «присутностей», тобто адміністрації губернії.

На середину ХІХ ст. волинський губернатор впливав на усі сфери життя у своєму регіоні, окрім війська та митниці, що було в юрисдикції генерал-губернатора. Губернське правління перетворилося до середини ХІХ ст. у виконавчу губернську інстанцію, хоча управляти губернією ці інстанції мали спільно і колегіально, що неодноразово підтверджувалось законодавчо.

Селянська, а після неї судова і міська реформи поставили діяльність губернаторів у нові умови, що мали на меті поступове втілення елементів децентралізації влади. На місцях створювалися нові органи, в тому числі із виборним складом, які багато в чому перебрали на себе функції центральних установ. Міністерство внутрішніх справ намагалось перетворити губернатора на центральний орган місцевого управління, який би координував діяльність усіх губернських установ. Проте волинський губернатор залишався першим чиновником у губернії і після реформ, оскільки їх проведення в Південно-Західному краї кардинально відрізнялися від тих, які проводилися у внутрішніх губерніях імперії.

Земська реформа 1864 р., яка базувалася на основі досконалого відокремлення знову створених земських установ від місцевої адміністрації, у Волинській губернії не проводилася, що зумовлювало відмінність проведених реформ у краї.

Характерна особливість посади губернатора на Волині, після проведення реформ, полягала у тому, що вплив губернаторської влади на місцеві органи здійснювався не тільки шляхом прямого підпорядкування, але й через головування та участь губернатора в роботі губернських присутностей, комітетів та комісій, а також через здійснення контролю за діяльністю місцевих органів різних відомств та органів місцевого самоврядування.

На початку ХХ ст. волинський губернатор володів значною адміністративною владою, а головне – владними повноваженнями директивного характеру для виконання значного кола обов'язків, що були зазначені в указі губернаторам від 1837 р. та 1857 р. Загалом коло обов'язків губернатора на початку ХХ ст. було досить значни і не сприяло успішному процесу управління Волинською губернією, тому залучення військових чинів до питань організації та управління було особливим способом освоєння Російською імперією своїх національних окраїн.

Шляхта Волині була прирівняна до російського дворянства і тому утворила Волинське дворянське зібрання, яке обирало державних чиновників та станових урядовців, що формували органи місцевої державної адміністрації за рахунок дворянських коштів. Центральна влада особливо виділяла самостійність предводителя дворянства та дворянських зібрань від місцевої адміністрації в особі волинського губернатора, який лише володів правом скликання дворянського зібрання, але йому не дозволялось бути присутнім на його засіданнях, а також при виборах на посади в місцеві адміністрації. Надаючи такі права дворянству, на наше переконання, самодержавство сподівалася на співпрацю з місцевою елітою, яка мала забезпечити соціальну стабільність та міцну йому опору на місцях на початковому етапі інкорпорації Волині.

Після польських повстань 1831 р. і 1863 р. волинське дворянське зібрання потрапило під цілковитий контроль генерал-губернатора і виборні ним чиновники нічим не відрізнялися від призначених із центру. Доречно зауважити і те, що зміцненню влади волинського губернатора сприяли польські повстання, які зменшили до мінімуму самостійність та вплив дворянського зібрання у Волинській губернії. Отже, влада губернатора зміцніла, а волинське дворянське зібрання

фактично перестало представляти інтереси польської шляхти і стало виконувати адміністративні розпорядження керівника губернії.

Самодержавство намагалося використати сировинний потенціал Волинської губернії, покращуючи шляхи сполучення, організовуючи ярмарки, посилюючи торгівельні зв'язки краю із внутрішніми губерніями, а також переорієнтовуючи торгівельні шляхи на південь до чорноморських портів. Для реалізації цих завдань уряд використовував високі митні тарифи для іноземних товарів, що забезпечувало внутрішній ринок губернії для іноземної конкуренції за підтримки волинського губернатора. Це сприяло увезенню російських товарів та появи російських купців, що мали привілейоване становище і були економічною опорою держави у волинському краї.

Фіскальна функція, що пов'язана із прибутковою частиною бюджету, формувалися за рахунок забезпеченню збору податків, стає найважливішим із завдань, які виконував губернатор у Волинській губернії. Губернатор зобов'язувався стежити за своєчасним збором різних податей, недопущенням недоїмок і терміною доставкою коштів. Волинський губернатор впливав на економічний розвиток, коли очолював бюджетний комітет (з 1851 р. – комітет губернських повинностей), який визначав основні напрями економічного розвитку регіону. Його головування у цьому комітеті дозволило особисто впливати на складання місцевих бюджетів та за допомогою дозволів здійснювати нагляд за економічною діяльністю на Волині.

У такий спосіб регламентування різних сфер економіки Волинської губернії та розчленування функцій між різними установами мали на меті якнайповніше використати сировинний потенціал Волині. Реалізація економічної політики самодержавства відбувалася за умов забезпечення волинським губернатором надійного контролю на місцях та його безпосередньої участі в економічному житті краю.

Релігійна політика Російської імперії на Волині у досліджуваний період піддавалася постійним змінам, які залежали від імператора, від внутрішньополітичної ситуації в імперії, а пізніше – від польських повстань.

Результатом повстань на Волині стало зміцнення позицій РПЦ. Це сталося внаслідок ліквідації Греко-католицької церкви, обмеження римо-католиків у правах та державного протекціонізму щодо православного кліру. Реалізація релігійної політики на Волині мала стратегічне значення для імперії, оскільки це була прикордонна губернія, де православна церква мала ідеологічне значення.

Діяльність Католицької церкви повністю обмежувалася на законодавчому рівні і одночасно постійно підлягала постійному нагляду з боку поліції, яку на місцях контролював губернатор. Уряд через губернаторів проводив відкриту дискримінаційну політику. Щодо іудаїзму, то шляхом уведення обмежень у правах, втручання в релігійні обряди тощо, а також на усунення «експлуатації» євреями корінного населення.

Що стосується протестантських конфесій, представниками яких були колоністи (чехи, німці), то в середині XIX ст. державною владою було переглянуто все законодавство, а прийняття нового скеровувалися на те, щоб перехід у православ'я відбувався добровільно. Наведені характеристики засвідчують, що релігійна політика Російської імперії на Волині мала обмежувальний характер щодо неправославних і була успішною лише із використанням поліційно-адміністративного ресурсу під керівництвом волинських губернаторів.

Національне питання займало важливе місце у внутрішній політиці російського уряду, своєрідним опорним пунктом якої ставали західні губернії. Об'єднання слов'янських народів цього краю з великоросами у єдину загальноруську націю повинно значною мірою сприяти розширенню бази ідеологічного впливу в межах імперії. Діяльність уряду в цьому регіоні розпадається на три окремих, але взаємопов'язаних напрямки, що умовно співпадають із уварівською тріадою: зміцнення позицій РПЦ, посилення державного контролю шляхом повної інтеграції адміністративної та освітньої систем краю в загальноімперські і розширення впливу російської освіти. Уряд за допомогою волинського губернатора реалізовував головну стратегічну мету, якою була не «русифікація» як така, а формування проросійсько налаштованої національної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 10303. Высочайше утвержденный общій наказъ Гражданскимъ Губернаторамъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1838. – Т. 12 : Отделение первое. 1837. – С. 361–439. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9881/#page/362/mode/1up>.
2. 10304. Высочайше утвержденное положеніе о порядке производства дель въ Губернскихъ Правленіяхъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1838. – Т. 12 : Отделение первое. 1837. – С. 439–463. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9881/#page/439/mode/1up>.
3. 13.848. О присоединеніи мыса земли, лежащей между Смоленскою границею и рѣчкою Двиною съ городомъ Витебскомъ, къ Псковской Губерніи и о границахъ новыхъ Губерній [Электронный ресурс] : Высочайше утвержденный докладъ Генерала Графа Чернышова // Полное собраніе Законовъ Россійской Имперіи. Собрание Первое. Съ 1649 по 12 Декабря 1825 года : [в 45 т.] (далі: ПСЗРИ-1) / [под ред. М. М. Сперанского]. – СПб., 1830. – Т. 19 : 1770–1774 . – С. 551–552. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9827/#page/553/mode/1up>.
4. 1330. Устав рекрутской повинности и военной службы Евреевъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1830. – Т. 2 : 1827. – С. 727–741. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9865/#page/728/mode/1up>.
5. 15537. О правахъ и обязанностяхъ Председателей Казенныхъ Палатъ и Вице-Губернаторовъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1843. – Т. 17 : Отделение первое. 1842. – С. 321–322. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9892/#page/322/mode/1up>.
6. 17.006. О предоставленіи евреямъ правъ гражданства въ Екатеринославскомъ наместничестве и Таврической области [Электронный

ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : Съ 1789 по 6 Ноября 1796. – С. 287. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/288/mode/1up>.

7. 17.044. О вступлении Россійскихъ войскъ в области Республики [Электронный ресурс] : Декларация, подання Министромъ Ея Императорскаго Величества Булгаковимъ въ Варшаве Министерству Польскому // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 330–335. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/331/mode/1up>

8. 17.090. О распоряженіяхъ в Польскихъ Областяхъ, занятыхъ Россійскими войсками [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 388–391. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/388/mode/1up>.

9. 17.108. О присоединении Польскихъ областей къ Россіи [Электронный ресурс] : Манифестъ Генераль-Аншефа Кречетникова, объявленный по Высочайшему повелению въ стане Россійскихъ войскъ при Полонно // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 410–412. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

10. 17.112. О присоединении къ Россіи отъ Польши некоторыхъ Областей, и объ учреждении изъ оныхъ Губерній: Минской, Изяславской и Брацлавской [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 417–419. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

11. 17.114. О невзыскивании окладныхъ доходовъ въ казну съ новопріобретенныхъ отъ Польши Областей, до 1795 года [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 419–420. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

12. 17.141. Трактатъ, заключенный въ Гродно между Ея Величествомъ Императрицею Всероссійскою и Его Величествомъ Королемъ и Яснейшею Речью Посполитою [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С

1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 442–447. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

13. 17.221. Обь учиненіи новой генральной въ Государстве ревизіи [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 529. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

14. 17.323. – О принятіи присяги отъ жителей вновь присоединенныхъ к Россіи отъ Польши, при последнемъ ея разделеніи, областей; обь устройстве оныхъ на основаніи Учрежденія о Губерніяхъ и обь установленіи Таможенъ, также пограничной цепи и стражы на новой границе [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 691–692. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

15. 17.327. О разныхъ распорядженіяхъ касательно устройства Минской губерніи [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : Сь 1789 по 6 Ноября 1796. – С. 694–696. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/695/mode/1up>.

16. 17.332. О присяге жителей сихъ Губерній на верность подданства [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 697–699. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

17. 17.352. О учрежденіи Волынской и Подольской Губерній первой изъ 13, а последней изъ 12 уездовъ // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 727–728. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

18. 17.353. Высочайше утверждение штаты Волынскаго и Подольскаго Наместничествъ // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 728. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

19. 17.354. О разныхъ распорядженіяхъ касательно устройства Волынской и Подольской Губерній // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789

по 6 Ноября 1796 г. – С. 728. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

20. 17.435. О гербахъ городовъ: Минской, Волынской, Брацлавской и Подольской Губерній // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 859–865. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

21. 17.512. Объ открытіи Волынскаго Наместничества въ городе Житомире // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 Ноября 1796 г. – С. 940. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/418/mode/1up>.

22. 17.634. О новомъ разделеніи Государства на Губерніи // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 24 : 6 ноября 1796–1798 гг. – С. 229–230. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9832/#page/230/mode/1up>.

23. 17.736. Конвенція между Ихъ Величествами Императоромъ Всероссійскимъ, Королемъ Прусскимъ и Императоромъ Римскимъ объ окончательномъ разделе Польши и актъ отреченія Его Величества Короля Польскаго Станислава Августа отъ Королевства своего // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 24 : 6 ноября 1796–1798 гг. – С. 280–285. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9832/#page/280/mode/1up>.

24. 17.790. О выборе Маршаловъ и Поветовыхъ Хорунжихъ в Губерніяхъ Малороссійскихъ и отъ Польши присоединенныхъ // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 24 : 6 ноября 1796–1798 гг. – С. 319. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9832/#page/320/mode/1up>.

25. 18.117. О назначеніи границъ Губерніям: Новороссійской, Кіевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссійской, и о разделеніи ихъ на уезды // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 24 : 6 ноября 1796–1798 гг. – С. 706–709. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9832/#page/707/mode/1up>.

26. 18.135. О производстве делі въ Судахъ Земскихъ, Поветовыхъ и Подкоморскихъ, въ Магистрате и въ Главномъ Суде // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830.

– Т. 24 : 6 ноября 1796–1798 гг. – С. 727–733. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9832/#page/728/mode/1up>.

27. 19.156. О приведении епархиальных границ сообразно границам губерний и об учреждении новых епархий [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 25 : С 1798 по 1799 г. – С. 812-822. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9831/#page/331/mode/1up>.

28. 19.324. О предписывании отъ Сената по деламъ, касающимся до Губернскаго управления и Полицейскаго исполненія, Гражданскимъ Губернаторамъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 26 : 1800–1801. – С. 65. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9834/#page/64/mode/1up>.

29. 20.004. О возстановленіи пяти Губерній и о подчиненіи пограничныхъ Губерній Военнымъ Губернаторамъ // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 26 : 1800–1801. – С. 775–778. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9834/#page/772/mode/1up>.

30. 20.005. Объ определеніи Губернаторовъ и о выборе для сего кандидатовъ в некоторыхъ Губерніяхъ // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 26 : 1800–1801. – С. 779–780. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9834/#page/775/mode/1up>.

31. 20.273. О избираниі чиновниковъ въ Губерніяхъ отъ Польши присоединенныхъ, также въ Малороссійскихъ и Белорусскихъ на места, отъ избранія Дворянства зависящія, по порядку въ Учрежденіи о Губерніяхъ изображенному [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 27 : 1802–1803. – С. 146–147. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9835/#page/146/mode/1up>.

32. 20.372. О неприступленіи Губернаторамъ пределовъ власти, назначенныхъ имъ законами [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 27 : 1802–1803. – С. 221–222. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9835/#page/146/mode/1up>.

33. 20406. Обь учрежденіи Министерствъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 27 : 1802–1803. – С. 243–248. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9835/#page/242/mode/1up>.

34. 20749. О предписаніи, дабы ни подь какимъ видомъ духовенство Католическое не дозволяло себе делать такихъ внушеній, якобы Россійское Правительство намерено силою обращаться къ Греко-Россійской вере всехъ техъ Уніатов, кои къ Римско-Католической не пристануть, от 5 мая 1803 г. [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 27 : 1802–1803. – С. 584–585. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9835/#page/583/mode/1up>.

35. 21.364. Обь оставленіи города Житомира Губернскимъ городомъ Волынской Губерніи // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 28 : 1804–1805 гг. – С. 403. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9836/#page/402/mode/1up>.

36. 21.547. О устройстве евреевъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 28 : 1804–1805. – С. 731–738. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9836/#page/730/mode/1up>.

37. 212. О срокахъ на представленіе отчетовъ, Казначейми и прочими въ Губерніи Присутствнными местами въ Казенныя Палаты, а сами въ Государственный Контроль [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1830. – Т. 1 : Съ 12 Декабря 1825 по 1827. – С. 312–314. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9864/#page/314/mode/1up>.

38. 21737. Предварительное положеніе о земскихъ повинностяхъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 28 : 1804–1805. – С. 1011–1013. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9836/#page/1009/mode/1up>.

39. 23.513. О Дворянскихъ выборахъ въ Губерніяхъ, отъ Польши приобретенныхъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 30 : 1808–1809. – С. 839–842. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9838/#page/835/mode/1up>.

40. 24.686. Общее Учреждение Министерствъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 31 : 1810–1811. – С. 686–756. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9839/#page/672/mode/1up>.

41. 25146. Высочайше утвержденное учреждение Контрольнаго таможеннаго управления по сухопутной западной границе, съ приложеніемъ штатовъ онаго [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 32 : 1812–1815. – С. 357–362. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9840/#page/357/mode/1up>.

42. 25902. Обь уничтоженіи Контрольныхъ Таможенъ, заставъ и вообще Контрольнаго таможеннаго управления [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб. 1830, – Т. 33 : 1815–1816. – С. 243. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9841/#page/242/mode/1up>.

43. 26125. Обь укреплении началъ веротерпимости [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-3. – СПб., 1908. – Т. 25 : Отделение первое. 1905. – С. 257–258. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book10026/#page/258/mode/1up>.

44. 27106. Учреждение Министерства Духовныхъ дель и Народнаго Просвещения [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 34 : 1817. – С. 814–834. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9842/#page/813/mode/1up>.

45. 28003. О воспрещеніи Полицеймейстерамъ, Городничимъ и Земскимъ Исправникамъ чинить донесенія о произшествіяхъ прямо Министру Внутреннихъ дель, безъ посредства местнаго Начальства [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 36 : 1819. – С. 398–399. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9844/#page/398/mode/1up>.

46. 30885. О распространении на уроженцевъ Западныхъ губерній Имперіи общихъ правилъ касательно приема на службу по гражданской части и перемещенія изъ одного места въ другое [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1857. – Т. 31 : Отделение первое. 1856. – С. 806. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9921/#page/806/mode/1up>.

47. 350. Высочайше утвержденное Положеніе о мерахъ къ охраненію государственнаго порядка и общественнаго спокойствія [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-3. – СПб., 1885. – Т. 1. Со дня возшествія на престоль Государя Имератора Александра Александровича по 31 Декабря 1881 г. Дополненія. – С. 261–266. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9995/#page/261/mode/1up>.

48. 36650. О Всемиловивейшемъ дарованіи крепоснымъ людямъ правъ состоянія свободныхъ сельскихъ обывателей, и объ устройстве ихъ быта [Электронный ресурс]: Манифестъ // ПСЗРИ-2. – СПб., 1863. – Т. 36 : Отделение первое. 1861. – С. 128 . – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9934/#page/129/mode/1up>.

49. 37332. О томъ, какія должности крестьянъ следуетъ признавать хозяйственными въ Губерніяхъ: Кіевской, Подольской и Волынской, и сколько крестьянъ и на какой срокъ могутъ быть удерживаемы в этихъ должностяхъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1863. – Т. 36 : Отделение второе. 1861. – С. 227–228. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9935/#page/229/mode/1up>.

50. 37516. О порядке разрешенія вопросовъ касательно примененія Положеній 19 Февраля 1861 г. къ устройству быта обязанныхъ (по закону 1842 г. [15462]) крестьянъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1863. – Т. 36 : Отделение второе. 1861. – С. 377. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9935/#page/379/mode/1up>.

51. 39542. Высочайше утвержденныя Правила для образованія въ Западныхъ губерніяхъ сельскихъ вооруженныхъ карауловъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1866. – Т. 38 : Отделение первое. 1863. – С. 380–382. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/mbook9940/#page/380/mode/1up>.

52. 40457. Высочайше утвержденное Положеніе о губернскихъ и уездныхъ земскихъ учрежденіяхъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб.,

1867. – Т. 39 : Отделение первое. 1864. – С. 1–14. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9942/#page/2/mode/1up>.

53. 40459. О некоторых мерах по введению въ действие Положенія о губернскихъ и уездныхъ земскихъ учрежденіяхъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1867. – Т. 39 : Отделение первое. 1864. – С. 21–22. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9942/#page/21/mode/1up>.

54. 4155. Объявленіи Губерній: Гродненской, Виленской, Минской, Подольской, Волынской и Белостокской Области, состоящими въ военномъ положеніи [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1831. – Т. 5 : Отделение второе. 1830. – С. 449. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9869/#page/450/mode/1up>.

55. 43501. О пространстве и пределахъ власти Губернаторовъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1868. – Т. 41 : Отделение первое. 1866. – С. 953–954. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9947/#page/954/mode/1up>.

56. 44402. О противозаконныхъ сообществахъ [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1871. – Т. 42 : Отделение первое. 1867. – С. 329–330. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9949/#page/330/mode/1up>.

57. 46615. О предоставленіи Министерству Внутреннихъ Дель права учрежденія Уставовъ общественныхъ и частныхъ благотворительныхъ заведеній [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1873. – Т. 44 : Отделение первое. 1869. – С. 53–54. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9954/#page/54/mode/1up>.

58. 4689. О формахъ всеподданнейшихъ рапортовъ Гражданскихъ Губернаторовъ по годичному обозренію Губерній [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1885. – Т. 6 : Отделение первое. 1831. – С. 667–671. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9870/#page/668/mode/1up>.

59. 48498. Высочайше утвержденное городовое Положеніе [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2 – СПб., 1874. – Т. 45 : Отделение первое.

1870. – С. 821–839. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9957/#page/822/mode/1up>.

60. 4869. О разборе Шляхты въ Западныхъ Губерніяхъ, и объ устройстве сего рода людей [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1832. – Т. 6 : Отделение второе. 1831. – С. 134–138. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9871/#page/135/mode/1up>.

61. 49750. Высочайше утвержденныя временныя Правила объ устройстве мировыхъ судебныхъ установленийъ въ губерніяхъ: Виленской, Ковенской, Гродненской, Кіевской, Волынской, Подольской, Минской, Витебской и Могилевской, впредь до введенія земскихъ учреждений [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1874. – Т. 46 : Отделение 1. 1871. – С. 913–916. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9960/#page/915/mode/1up>.

62. 5181. О штате для Канцеляріи Кіевскаго Военнаго Губернатора и Генераль-Губернатора Подольскаго и Волынскаго [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1833. – Т. 7 : 1832. – С. 98. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9872/#page/99/mode/1up>.

63. 54640. О примененіи Городоваго Положенія 16 Іюня 1870 года къ городамъ Западныхъ губерній [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1877. – Т. 50 : Отделение первое. 1875. – С. 462–464. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9972/#page/463/mode/1up>.

64. 56203. О предоставленіи местнымъ административнымъ властямъ права издавать обязательныя поставленія [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1878. – Т. 51 : Отделение второе. 1876. – С. 60–62. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9976/#page/61/mode/1up>.

65. 61093. О сроке открытія общихъ судебныхъ установленийъ въ губерніяхъ Кіевской, Подольской и Волынской на основаніи Уставовъ 20 Ноября 1864 года [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-2. – СПб., 1884. – Т. 55 : Отделение первое. Съ 19 Февраля 1880 г. по 28 Февраля 1881 г. – С. 385–386. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9987/#page/386/mode/1up>.

66. 8708. Высочайше утвержденное Городовое Положение [Электронный ресурс] // ПСЗРИ-3. – СПб., 1895. – Т. 12 : 1895. – С. 430–456. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book10006/#page/432/mode/1up>.

67. Агапов Ю. Ю. Приватна освіта на Волині та її роль у збереженні самобутніх рис національних меншин [Електронний ресурс] / Ю. Ю. Агапов // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2003. – № 13. – С. 186–189. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1852/>.

68. Алексушин Г. В. Развитие губернаторской власти в России (1708–1917 гг.): исторический опыт и уроки : дис. ... доктора исторических наук : 07.00.02 / Алексушин Глеб Владимирович. – Москва, 2008. – 457 с.

69. Алексушин Г. В. Развитие полицейской губернаторской власти / Г. В. Алексушин // Общество и безопасность. – 2004. – № 1 (29). – С. 57–61.

70. Алексушин Г. В. Самарские губернаторы / Г. В. Алексушин. – Научное изд. – Самара : Дом печати, 1996. – 320 с.

71. Андреевскій І. Е. О наместникахъ, воеводахъ и губернаторахъ / І. Е. Андреевскій. – СПб. : [б. и.], 1864. – 158 с.

72. Атлас Российской Империи, содержащий в себе 51 губернию, 4 области, Царство Польское и Княжество Финляндское. – СПб. : Военно-типографическое депо, 1835. – 68 с.

73. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – 208 с.

74. Бармак М. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIXст. / М. Бармак // Наукові записи Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2005. – Вип. 3. – С. 18–24.

75. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша

половина XIX ст.) : монографія / М. В. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2006. – 288 с.

76. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: АСТОН, 2007. – 512 с.

77. Батюшков П. Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб. : Типография Товарищества «Общественная Польза», 1888. – 414 с.

78. Батюшков П. Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб. : Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. – 438 с.

79. Беккер С. Миф о русском дворянстве : дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер ; пер. с англ. Б. Пинскера. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.

80. Блинов И. А. Губернаторы : историко-юридический очерк / И. А. Блинов. – СПб. : Типо-литогр. К. Л. Пентковского, 1905. – 360 с.

81. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа ; [пер. з фр. З. Борисюк]. – К. : Критика, 1998. – 410 с.

82. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні, 1793–1830 рр. / Даніель Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.

83. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор : польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа ; пер. З. Борисюк. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

84. Бойкеева С. Е. Кадровое обеспечение полицейских органов в Российской империи: историко-правовой аспект : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С. Е. Бойкеева – СПб., 2001.– 31 с.

85. Борейко О. М. Єврейське шкільництво Волині в контексті полілогу культур (др. пол. XIX – поч. XX ст.) [Електронний ресурс] / О. М. Борейко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2004. – № 19. – С. 63–66. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/342>.

86. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. 1 / А. Братчиков. – Житомир : Типография Губернского управления, 1868. – 197 с.

87. Брославський В. Заходи царського уряду щодо зростання проросійського землеволодіння на Правобережній Україні у 1830–1861рр. / В. Брославський // Наукові записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / за ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 1. – С. 19–24.

88. Бундак О. А. Становлення торгово-економічних відносин на Волині в першій половині XIX / О. А. Будняк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 13. – С. 140–145.

89. Буравський О. Римо-католицька церква в конфесійній карті Правобережної України на початку XX ст. / О. Буравський // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 11–13 листопада 2010 р.). – Житомир, 2010. – С. 20–22.

90. Бурдін М. Ю. Судові установи Південно-Західного краю: особливості політики царату в XIX ст. [Електронний ресурс] / М. Бурдін // Право і Безпека : науковий журнал. – 2011. – № 2 (39). – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2011_2/PB-2/PB-2_10.pdf.

91. Верменич Я. В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 110–131.

92. Вісин В. В. Зміни територіально-адміністративного устрою Волині у кінці XVIII – на початку XIX ст. / В. В.Вісин // Слов'янський вісник : зб. наук. праць / Рівненський ін-т слов'янознавства. – Рівне, 2011. – Вип. 11. – С. 5–8.

93. Вісин В. В. Правові чинники функціонування споживчої кооперації у Волинській губернії в кінці XIX – на початку XX ст. / В. В. Вісин // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2010. – № 22. – С. 64–70.

94. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 3 / І. Власовський. – Репринтне вид. – К. : Книга, 1998.– 391 с.

95. Влах М. Історико-географічні передумови формування системи розселення Волинської області / М. Влах, В. Поручинський // Історія української географії : всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1 (15). – С. 1–11.

96. Гижицкий Варфоломей Каэтанович [Электронный ресурс] // «Biografija.ru» – Режим доступу: http://www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=24696. – Загл. с экрана.

97. Глинка Ф. Письма русского офицера о Польше, Австрийских владениях, Пруссии и Франции, с подробным описанием Отечественной и заграничной войны с 1812 по 1814 год [Электронный ресурс] / Ф. Глинка. – М. : [б. и.], 1870. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/db/glinka1/01.html>

98. Головка О. М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII – на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Головка. – Харків, 2006. – 40 с.

99. Головка О. М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII –початок XX ст.): монографія / О. Головка. – Харків : СІМ, 2005. – 176 с.

100. Градовский А. Д. Начала русского государственного права : в 2 т. Т. 2 : Органы управления / А. Д. Градовский ; [под ред. и с предисл. В. А. Томсинова]. – М. : Зерцало, 2006. – 542 с. – (Русское юридическое наследие).

101. Градовский А. Д. Начала русского государственного права [Электронный ресурс] : [в 3. т.]. Т. 1–3 / А. Д. Градовский.– СПб. : Типография М. Стасюлевича, 1875–1883. – Режим доступа. – <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/3988988>.

102. Грибовский В. М. Государственное устройство и управление Российской Империи : (изъ лекцій по русскому государственному и административному праву) / В. Грибовский. – Одесса : Техникъ, 1912. – 258 с.

103. Грицак В. М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії) : монографія / В. М. Грицак ; за наук. ред. О. Н. Ярмиша. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 160 с.

104. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. : [навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

105. Грушевський М. Ілюстрована Історія України / М. Грушевський. – К. ; Выдень : Дніпросоюз, 1921. – 584 с.

106. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Знання України, 1991. – 240 с.

107. Губернии Российской империи: История и руководители, 1708–1917 / под общ. ред. м-ра внутр. дел РФ Б. В. Грызлова ; гл. ред. Н. Ф. Самохвалов ; ред.-сост. Ю. Н. Моруков ; худож. Е. И. Спиридонов. – М. : Объединенная редакция МВД России, 2003. – 479 с.: ил.

108. Гуменний М. Вірність Української Греко-Католицької Церкви традиціям Київської церкви – стабілізуючий фактор у церковно-релігійному житті України / М. Гуменний // Київська церква. – 2000. – № 2 (8). – С. 85–88.

109. Денисов В. И. Ярмарки. К вопросу о подъеме экономических сил России / В. И. Денисов. – СПб. : Типография В. О. Киршбаума, 1911. – 138 с.

110. Дерев'яні церкви Волині: вчора, сьогодні, а завтра? Art&Life [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uaworon.livejournal.com/2897.html>.

111. Держархів Волинської обл.

Ф. 3 Луцька міська управа

оп. 1

Спр. 1144. Переписка с Волынским губернатором, распорядительным комитетом и контракты о найме помещения для расквартирования в г. Луцке 43-го пехотного Охотского полка, 122 л.

112. Держархів Волинської обл.

Ф. 3. Луцька міська управа

оп. 1

Спр. 1129. Переписка с Волынским губернатором, распорядительным комитетом и контракты о найме помещения для расквартирования в г. Луцке 44-го пехотного Камчатского полка, 294 л.

113. Держархів Волинської обл.

Ф. 3 Луцька міська управ

оп. 1

Спр. 42. Циркуляр Волынского губернатора о проведении городской реформы и ведомств о состоянии средств г. Луцка за четырехлетие, 1885 р., 14 л.

114. Держархів Волинської обл.

Ф. 368 Владимирский городской магистрат

оп. 1

Спр. 51. Переписка с управлением Волынского гражданского губернатора о стоимости содержания рекрут, 1837–1838, 47 л.

115. Держархів Житомирської обл.

Ф. 1 Волинська духовна консисторія, м. Житомир Волинської губернії, 1741–1921 рр. оп. 10

Спр. 2004. По сообщению Волынской Палаты Государственных имуществ о введении нового положения утвержденного в 20 день июля 1843г. по остальным десяти уездам Волынской губернии (1843г.), 9 л.

116. Держархів Житомирської обл.

Ф. 206 Статистичне бюро Волинської губернської земської управи

Оп. 1

Спр. 39. Статистические материалы по Волынской губернии, донесения и решения земских управ, 1846 год, 205 л.

117. Держархів Житомирської обл.

Ф. 24 Житомирський окружний суд. м. Житомир Волинської губернії. оп. 1

Спр. 295. Протоколы общих собраний отделений Житомирского окружного суда о разделении суда на отделения, о разделении следователей по участкам и районах следственных участков (1 июня 1886 г.), 59 л.

118. Держархів Житомирської обл.

Ф. 1 Волинська духовна консисторія, м. Житомир Волинської губернії, 1741–1921 рр.

оп. 1

Спр. 361. По сообщению генерала Тутолмина о нечинении каких в присоединении прихожан к благочестию утреснений и о порочем (1796 р.), 12 л.

119. Держархів Житомирської обл.

Ф. 1 Волинська духовна консисторія, м. Житомир Волинської губернії, 1741–1921 рр.

оп. 17

Спр. 727. О средствах к улучшению быта православного сельского духовенства 1863г., 21 л.

120. Держархів Житомирської обл.

Ф. 146 Волинські дворянські депутатські збори, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1

Спр. 294. Журналы дворянского депутатского собрания, 2 августа – 21 декабря 1865 года, 715 л.

121. Держархів Житомирської обл.

Ф. 187 Волинське товариство хмелярів, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1

Спр. 28. Справка об истории Волынского общества хмелеводства, 21 марта – 3 мая 1914 г., 4 л.

122. Держархів Житомирської обл.

Ф. 187 Волинське товариство хмелярів, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1

Спр. 33. Копия сообщения волынского губернатора житомирскому полицмейстеру о розшерении обществу хмелеводства устроить в г. Житомир с 28 августа по 15 сентября 1914 г. ярмарку по продаже хмеля. 26 июля 1914 г. 1 л.

123. Держархів Житомирської обл.

Ф. 418 Волинське об'єднане по забезпеченню побуту православного духовенства і у селянських справах присутствіє м. Житомир, Волинської губернії

оп. 1

Спр. 16. Журналы Волынского губернского особого присутствия об улучшении быта православного духовенства, 1867–1869 гг., 564 л.

124. Держархів Житомирської обл.

Ф. 62 Житомирська міська управа, м. Житомир Волинської губернії

оп. 2

Спр. 198. Об избрании членов духовного правления в молитвенной школе и благотворительных учреждениях г. Житомира, 19 января – 3 февраля 1899 г., 56 л.

125. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії.

оп. 1

Спр. 52. Заключение губернатора по делу о конфискации имени участника польского восстания 1830–1831 гг. Рафаила Грохольского (18 ноября 1838 – 16 мая 1843 гг.), 17 л.

126. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії.

оп. 1

Спр. 56. Дело о долговых претензиях к имению, конфискованному у участников польского восстания 1830–1831 гг. Форменциуша Зиолковского (18 апреля 1842 – 21 октября 1848 гг.), 37 л.

127. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора

оп. 2.

Спр. 9. Циркуляры Министерства внутренних дел и Волинского губернатора, 49 л.

128. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії.

оп. 1

Спр. 4. Копия царского указа, объявления и распоряжения Министерства внутренних дел об оказании содействия в поселении иностранных колонистов на владельческих и помещичьих землях, 13 л.

129. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1

Спр. 219. Циркуляры начальника Волынской губернии, 3 марта 1864 – 3 мая 1865 гг., 55 л.

130. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 739. Распоряжение МВД, киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, волынского губернатора, переписка и другие материалы об оказании содействия западной экспедиции по осушению болот и в проведении мелеоративных работ на Волыни, 1898–1899 гг., 69 л.

131. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1

Спр. 39. Рапорты луцкого уездного исправника со сведениями о лицах ходатайствовавших о выдаче им свидетельств на право приобретения земельной собственности, 1837–1913 гг., 45 л.

132. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1

Спр. 82. Формулярный список о службе волынского вице губернатора графа Келлера Э. Ф., 6 л.

133. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1

Спр. 37. Заключение губернатора по делу о конфискации имения Овручского доминиканского монастыря, 10 апреля – 27 июля 1837 г., 8 л.

134. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії

оп. 2

Спр. 69. Манифесты царя Николая II, обязательные постановления и объявления Киевского, Подольского и Волынского генерал–губернатора по случаю начала империалистической войны 1914 г., 106 л.

135. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії

оп. 2

Спр. 544. Свединия о составе населения и состоянии экономики в Житомирском уезде, о недоимках податей по губернии, 25 июля – 10 октября 1896 г., 20 л.

136. Держархів Житомирської обл.

Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1

Спр. 39. Заключение губернатора о конфискации имущества участников польского востания 1830 – 1831 г. Ксаверия Торчинского и Станислава Палуты. Рапорты луцкого уездного справника со свединиями о лицах ходатайствовавших о выдаче им свидетельств на право приобретения земельной собственности, 30 июня 1737 – 21 декабря 1913 г., 45 л.

137. Держархів Житомирської обл.

Ф. 71 Дирекція народних училищ Волинської губернії, м. Житомир Волинської губернії

оп. 1

Спр. 1161. Сведения о состоянии еврейских учебных заведений Волынской губернии, 1854–1855, 48 л.

138. Держархів Рівненської обл.

Ф. 22 Острожский уездный суд г. Острога, Волынской губернии

оп. 2

Спр. 91. Дело по указу Волынского губернского правления о наложении запрещения на имение участника Польского восстания помещика князя А. С. Яблоновского, 17 июля 1837 – 16 августа 1838, 67 л.

139. Держархів Рівненської обл.

Ф. 379 Ровенский уездный исправник, г. Острог

оп. 1

Спр. 13. Ровенский уездный исправник, 11 л.

140. Держархів Рівненської обл.

Ф. 22 Острожский уездный суд, г. Острог, Волынской губернии

оп. 2

Спр. 9. Указы Волынского губернского правления об издании дополнительных указаний, правил и царских манифестов 1807 г., 385 л.

141. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 258 Почаївська Успенська лавра

Оп. 1

Спр. 1312. Розпорядження Волинської духовної консисторії, 22 листопада 1846 р., 25 л.

142. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 258

оп. 1

Спр. 211. Витяги із Кременецького земського суду із наказу генерал-майора Денисова про ставлення військових частин до населення. 21 листопада 1793 р., 2 л.

143. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Ганна Дельонгова ; пер. з пол. М. Кірсенка. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 239 с.

144. До послаблення сектантства взагалі і штундизму конкретно // Волинські єпархіальні відомості. – 1885. – Ч. 30 (офіц.). – С. 795–797.

145. Дубнов С. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней : в 3 т. Т. 2 : Эпоха первой реакции (1815–1848) и

второй эмансипации (1848–1880) / С. М. Дубнов ; ред. И. Аблина, М. Яглом. – М. : Мосты культуры : Гринберг, 2002. – 414 с. – (Памятники еврейской исторической мысли).

146. Егiazаров С. А. Лекции по русскому государственному праву. Местное управление и самоуправление в России. Вып. 5 / С. А. Егiazаров. – К. : Изд. студентов : Типография И. И. Чоколова, 1906. – 132 с.

147. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России : учеб. для студ. в высш. учеб. заведениях по спец. «Историко-архивоведение» / Е. П. Ерошкин. – 3-е изд., перероб. и доп. – М. : Высш. шк., 1983. – 352 с.

148. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ на початку ХХ ст. : організаційно-правові засади діяльності : монографія / В. Жвалюк / за наук. ред. О. Н. Ярмиша. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

149. Желізняк В. Губернатор в системі управління Правобережної України / В. Желізняк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне, 2010. – Вип. 20. – С. 20–22.

150. Желізняк В. М. Релігійна політика Російської імперії на Правобережній Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття / В. Желізняк // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2011. – Вип. 42. – С. 14–18.

151. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917рр.) : монографія / С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. – 228 с.

152. Жилюк С. І. Російська Православна церква на Волині (1793–1917рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.

153. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов / П. А. Зайончковский. – М. : Изд-во МГУ, 1964. – 510 с.

154. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в ХІХ в. / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 288 с.

155. Западные окраины Российской империи. *Historia Rossica* / М. Долбилов, А. Миллер (ред). – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с, ил.
156. Захарова Л. Г. Самодержавие и реформы в России, 1861–1874 (к вопросу о выборе пути) / Л. Г. Захарова // Великие реформы в России, 1856–1874 : сборник / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1992. – С. 24–43.
157. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.
158. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії / Л. О. Зашкільняк. – Львів : ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
159. Злобин Ю. П. Корректность применения понятия «губернаторская власть» в исследованиях истории аппарата государственного управления Российской империи [Электронный ресурс] / Ю. П. Злобин, С. В. Любичанковский. – Режим доступа: http://vestnik.osu.ru/2002_1/9.pdf . – Назва з екрану.
160. Инородцы [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1890–1907. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/45355/Инородцы.
161. История государственного управления России : учебник / отв. ред. В. Г. Игнатов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2002. – 608 с.
162. История России XVIII – XIX веков / Л. В. Милов, Н. И. Цимбаев ; под ред. Л. В. Милова. – М. : Эксмо, 2006. – 784 с.
163. Іващенко О. М. Євреї Волині: кінець XVIII початок XX століття / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : Волинь, 1998. – 192 с.
164. Іващенко О. М. Житомирщина шляхами історії : краєзнавчі розвідки / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир: Полісся, 1997. – 145 с.
165. Імперське управління країною, 1794–1902 // Наше минуле. – К., 1993. – Число 1 (6). – С. 198–219.

166. Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 4 : Документи і матеріали, 1775–1913/ [упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, В. С. Шандра ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 872 с.

167. Каденюк О. Становлення ринкових відносин в сільському господарстві України на початку ХХ ст. / Каденюк О. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. – Київ, 2008. – Вип. 18. – С. 19–31.

168. Каденюк О., Живора С., Михайлик А. Аграрна історія України / О. Каденюк, С. Живора, А. Михайлик. – Кам'янець-Подільський.: Абетка, 2008. – 302 с.

169. Казначеева Л. Структура та основні напрями діяльності дворянських інституцій Волинської губернії (60 – ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. Казначеева // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 97–104.

170. Казначеева Л. Формування складу та повноважень Волинського дворянського зібрання (кінець ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.) / Л. Казначеева // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2006. – Вип. 7. – С. 81–92.

171. Калініч Т. Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) / Т. Калініч // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 235–247.

172. Калініч Т. Формування територіального устрою Волинської губернії кінця ХVІІІ–ХІХст. / Т. Калініч // Літопис Волині : всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк, 2008. – Ч. 4. – С. 29–33.

173. Калініч Т. Д. Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець 18 – початок 19ст.) / Т. Д. Калініч // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 235–247.

174. Каппелер А. Мала історія : пер. з нім. / Андреас Каппелер. – К. : К.І.С., 2007. – 264 с.

175. Карліна О. Кінець міфів про Україну-Аркадію : [Даніель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) – К., 1996. Даніель Бовуа. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998] / О. Карліна // Український гуманітарний огляд / Товариство дослідників Центрально-Східної Європи ; ред. Н. Яковенко [та ін.]. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 60–69.

176. Кириченко Е. И. Градостроительство России середины ХІХ – начала ХХ века. Кн. 1 : Общая характеристика и теоретические проблемы / Е. И. Кириченко, М. В. Нащокина. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 340 с.

177. Козак Л. В. Губернія як фінансова ланка Російської імперії у ХІХ ст. (за матеріалами Волинської губернії) / Л. В. Козак // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2008. – № 11. – С. 20–25.

178. Колмаков Н. М. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / Н. М. Колмаков. – К. : [б. и.], 1872. – 32 с.

179. Коляденко С. М. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) : монографія / С. М. Коляденко. – Житомир : Житомирський держ. пед. ун-тет, 2003. – 136 с.: іл.

180. Комаровский Е. Ф. Записки графа Е. Ф. Комаровского [Електронний ресурс] / Е. Ф. Комаровский. – М. : Товарищество русских художников, 1990г. – Режим доступу: – <http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Komarovsky/Komar-4.htm>.

181. Корелин А. П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт [Электронный ресурс] / А. П. Корелин // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 180–189. – Режим доступа: http://russiabgu.narod.ru/pages/themes/txt/korelin_kooperativnoe_zakonodatelstvo.pdf.

182. Короленко В. Г. История моего современника / В. Г. Короленко. – М. : Художественная литература, 1965. – 1053 с.

183. Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк – 2-е вид., випр. й доп. – Житомир, 2007. – 464 с.

184. Костюк О. Розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.) : навч. посіб. з історії педагогіки / О. Костюк ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Острозька академія». – Острог : [Вид-во ун-ту «Острозька академія»], 2009. – 223 с.

185. Коцута А. А. Значення полікультурної детермінанти у становленні єврейського шкільництва на Волині в кінці XVIII – першій половині XIX століття [Електронний ресурс] / А. А. Коцута // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2010. – № 52. – С. 157–160. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/4464>.

186. Коцута А. А. Фінансування єврейського шкільництва на Волині у XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / А. А. Коцута // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я : матеріали шостої науково-практичної конференції молодих учених, магістрів, студентів. – Житомир, 2010. – С. 215–222. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/5668>.

187. Коялович М. О. История воссоединения западнорусских униатов старых времен / М. О. Коялович. – Мн. : Лучи Софии, 1999. – 400 с.

188. Крижанівський О. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття / О. Крижанівський, С. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – 335 с.

189. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку правобережної України XVIII – перша половина XIX ст.: монографія / О. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.

190. Криштанович М. Ф. Державне управління правоохоронними органами в Галичині і Буковині (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія / Мирослав Криштанович; за наук. ред. Я. Й. Малика. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 172 с.

191. Кучерук О. Вивчення боротьби селянства Правобережної України проти духовенства в пореформений період (1861–1900 рр.) у працях Д. П. Пойди [Електронний ресурс] / О. Кучерук. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Skhid/2009_7/14.pdf.

192. Лисенко С. Дрібна шляхта Ушицького повіту за документами подільського дворянства депутатського зібрання / С. Лисенко // Генеалогічні записки українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – Вип. 1. – С. 127–133.

193. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький; пер. з англ. М. Бадік, І. Гавришків, А. Дешиці [та ін.]. – К.: Основи, 1994. – 554 с.

194. Лохвицкий А. В. Губерния и ее земские и правительственные учреждения. Ч. 1 / А. В. Лохвицкий. – СПб.: Типография Ивана Бочкарева, 1864. – 228 с.

195. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII–XX века) / Л. М. Лысенко. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Изд-во МПГУ, 2001. – 358 с.

196. Любичанковский С. В. Губернское правление и губернатор: механизм совместного функционирования (1892–1917 гг.) [Электронный ресурс] / С. Любичанковский // Вестник ОГУ. – 2006. – № 1. – Т. 1: Гуманитарные науки. – С. 47–52. – Режим доступа: http://vestnik.osu.ru/2006_1/6.pdf.

197. Любичанковський С. В. Центр і регіони пореформенної Росії: нові підходи в изученні [Електронний ресурс] : (рецензія на книгу А. С. Минакова «Губернаторський корпус і центральна влада: проблема взаимоотношень...» Орел : Орлик, 2011. 487 с.) / С. Любичанковський // Вестник ОГУ. – Оренбург, 2011. – № 6 (125). – С. 57–59. – Режим доступу: <http://www.osu.ru/doc/1026/cat/0/page/50>.

198. Любичанковський С. В. Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. Любичанковський // Український історичний журнал. – К., 2007. – № 4. – С. 82–90.

199. Мадариага І. Росія в епоху Катерини Великої / Ісабель де Мадариага ; [пер. с англ. Н. Л. Лужецької]. – М. : Нове літературне обозрение, 2002. – 976 с. – (Historia Rossica).

200. Максимов О. Умови та специфіка запровадження судової реформи 1864 року на Правобережній Україні / О. Максимов // Волинські історичні записки : збірник наукових праць / ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир, 2010. – Т. 5. – С. 49–57.

201. Марахов Г. І. Польське вистання 1863 року на Правобережній Україні / Г. І. Марахов. – К. : Наук, думка, 1967. – 252 с.

202. Маркевич О. Віце-губернатор Волинської губернії першої половини ХІХ століття : соціологічний портрет / О. Маркевич // Волинські історичні записки. – Житомир, 2011. – Т. 6. – С. 121–132.

203. Маркевич О. Один рік із життя волинського губернатора першої половини ХІХ століття / О. Маркевич // Київська старовина : науковий історико-філологічний журнал. – 2011. – № 2. – С. 34–46.

204. Маркевич О. Повноваження волинського губернатора внаслідок польського Листопадового повстання 1830 року / О. Маркевич // Матеріали ІV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного

університету імені Івана Франка (м. Житомир, 18–19 листопада 2011р.) : збірник наукових праць / ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир, 2011. – С. 52–54.

205. Маркова Н. С. История государственного управления в России : учеб. пособие / Н. С. Маркова. – М. : Изд-во МГОУ, 2009. – 91с.

206. Миллер А. И. «Украинской вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 260 с.

207. Милов Л. В. История России XVIII–XIX веков : учеб. пособие / Л. В. Милов, Н. И. Цимбаев ; под. ред. Л. В. Милова. – М. : Эксмо, 2006. – 784 с.

208. Минаков А. С. Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений (по материалам губерний черноземного центра второй половины XIX – начала XX вв.) : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. С. Минаков. – М., 2011. – 41 с.

209. Миронов Б. Социальная история России периода (XVIII – начало XX в.) : генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : в 2 т. Т. 1 / Б. Миронов. – 2-е изд., испр. – СПб. : Дмитрий Буланин. 2000. – 548 с.

210. Михайлик А. Вплив ринкових умов 60–90-х років XIX ст. на розвиток промисловості Правобережної України [Електронний ресурс] / А. Михайлик // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 3 : До 20-річчя кафедри історії України. – С. 130–137 – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vkpnui/2010_3/3_6_Myhaylik.pdf.

211. Москалюк М. М. Внутрішня і зовнішня торгівля товарами харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX ст. – початок XX століть) / М. Москалюк // Наукові записи Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 26–29.

212. Москалюк М. М. Іноземний капітал та його вплив на харчову промисловість Правобережної України (друга половина XIX ст. – початок XX століть) / М. Москалюк // Наукові записи Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 2. – С. 40–44.

213. Москалюк М. М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Москалюк. – Черкаси, 2005. – 21 с.

214. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль ; пер. П. Грицака. – К. : Критика, 2009. – 200 с.

215. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 270 с.

216. Нарис історії василіянського чину святого Йосафата. – Рим : Вид-во ОО. Василіян, 1992. – 640 с.

217. Немчинов В. Городское самоуправление по действующему русскому законодательству. Городовое положение 11 июня 1892 г. / В. Немчинов. – М. : Издание В. М. Саблина, 1912. – 396 с.

218. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1 : Ремесло і мануфактура / О. О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 486 с.

219. Никотин И. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876). Т. 1 / И. Никотин. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с.

220. Нольде Б. Э. Очерки русского государственного права / Б. Э. Нольде. – СПб. : Правда, 1911. – 564 с.

221. Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. : материалы и документы. – К. : Наук, думка, 1964. – 550 с.

222. Огієнко О. Взаємовідносини земств та міст Правобережної України у 1904–1914 рр. / О. Огієнко // Український історичний збірник / Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 150–159.

223. Олуйко В. М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність : монографія / В. М. Олуйко, П. Я. Слободянюк, М. І. Баюк ; за заг. ред. В. А. Смоля, П. Я. Слободянюка ; Хмельницький університет управління та права, Державний архів Хмельницької області. – Хмельницький : [б.в.], 2005. – 399 с.

224. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / В. Орлик // Український історичний журнал. – 2003. – № 2 (449). – С. 66–73.

225. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

226. Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2005. – № 4 (463). – С. 190–199.

227. Павлюк В. В. Магнетерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 102–108.

228. Павлюк Г. Вплив місцевої влади на становище пізньопротестантських громад Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX століть [Електронний ресурс] / Г. Павлюк. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nznuoa/ist/2009_14/10_Pavljuk.pdf.

229. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: Волынская губерния [Электронный ресурс] / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Тип. В. П. Мещерского, 1904. – Описано по правилам современной орфографии. – Т. 8 : Волынская губерния – 282 с. – Режим доступа: <http://oldbooks.ax3.net/BookLibrary/08000-Volyinskaya-gub>.

230. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. 8 : Волынская губерния / [под. ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : [б. и.], 1904. – С. 1–10.

231. Питання про малоросійський говір по відношенню до штундизму // Волинські єпархіальні відомості. – 1881. – Ч. 6 (неоф.). – С. 176–183.

232. Пойда Д. П. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час / Д. П. Пойда. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. обл. вид-во, 1958. – 32 с.

233. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.) / Д. П. Пойда. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. горн. ин-та им. Артема, 1960. – 488 с.

234. Полиевктов М. Николай I: биография и обзор царствования / М. П. Полиевктов. – М. : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1918. – 396 с.

235. Поскачей Т. А. Провинциальное чиновничество России в последней четверти XVIII – первой половине XIX вв. (на материалах Рязанской губернии) дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Поскачей Татьяна Александровна. – Рязань, 2006. – 208 с.

236. Пославський І. Двохсотріччя відновлення Галицької метрополії : історичний нарис / І. Пославський // Дзвін : літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис НАПУ. – Львів, 2007. – № 5/6. – С. 98–110.

237. Прищеп О. Вплив нових містоутворюючих факторів на розвиток Славути в другій половині 19 – на початку 20 ст. [Електронний ресурс] / О. Прищеп. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Slavuta/TownFormation.html>.

238. Прищеп О. Нові тенденції в урбанізаційному процесі Волинської губернії у др. пол. XIX – поч. XX ст. на прикладі південно-східних її повітів / О. Прищеп // Болохівщина: земля і люди : матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика Волинь». – Хмельницький ; Стара Синява ; Любар, 2000. – Т. 20. – С. 163–168.

239. Прищеп О. П. Выборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р. та його реалізація на Волині / О. Прищеп // Проблеми історії України XIX – XX ст. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 136–142.

240. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XXст. / О. Прищеп. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 287 с.

241. Прищеп О. П. Місце Новограда-Волинського у процесі реформування міського самоврядування на Волині на засадах міського положення 1870 р. / О. Прищеп // Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення : у 2 т. / голов. ред. М. Ю. Костриця. – Т. 1. – Житомир, 2007. – С. 195–199.

242. Прищеп О. П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині / О. Прищеп // Проблеми історії України XIX – XXст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 142–148.

243. Рафальский Л. Административные порядки на Волыни в период польского режима с 1816 по 1828 год / Л. Рафальский // Волынские епархиальные ведомости. – 1887. – № 15. – С. 455–745.

244. Реєнт О. П. Революція і соціальне становище трудящих мас України (до сторіччя першої російської революції 1905–1907 рр.) / О. П. Реєнт // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : [зб. статей] / Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – Вип. 32. – С. 13–23.

245. Реєнт О. П. Українські землі в дипломатії європейських країн / О. П. Реєнт // Історія України. – 2001. – № 26. – С. 1–32.

246. Ричков П. А. Міжконфесійний трансморфізм в сакральній архітектурі Волині / П. А. Ричков // Вісник НУ «Львівська політехніка». – Львів, 2010. – № 674 : Архітектура. – С. 351–364.

247. Романовская Л. Р. Иноверцы в Российской империи: историко-правовое исследование : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Л. Р. Романовская. – Нижний Новгород, 2006. – 27 с.

248. Романцов О. Військові губернатори в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / О. Романцов // Наукові праці. Серія: Історичні науки : науково-методичний журнал. – Миколаїв, 2009. – Т. 94, вип. 81. – С. 10–14.

249. Романцов О. Практика унормування правового статусу військових губернаторів у Російській імперії (кінець XVIII–початок XIX ст.) / О. Романцов // Регіональна історія України / Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 205–216.

250. Романцов О. В. Інститут військових губернаторів у системі російського територіального управління Правобережною Україною (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Романцов Олександр Володимирович. – К., 2009. – 230 с.

251. Російський імперіалізм / пер. з англ. Т. Цимбала. – К. : Києво-Могилянська академія, 2010. – 395 с.

252. Російський імперіалізм / пер. з англ. Тараса Цимбала. – К. : Києво-Могилянська академія, 2010. – 395 с.

253. Рудакова Ю. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793–1801 рр. / Ю. Рудакова // Наукові записки НаУКМА. – К., 2005. – Т. 41 : Історичні науки. – С. 4–12.

254. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки ; т. 9).

255. Сборник главнейших официальных документов по управлению Восточной Сибирью : в 8 т. Т. 1, вып. 1 : Всеподданнейшие отчеты командующего войсками округа за время с 1879 по 1882 г. и бумаги по общим вопросам для управления военного / Изд. по распоряжению генерал-губернатора Восточной Сибири Д. Г. Анучина. – Иркутск : Типография штаба Восточно-Сибирского военного округа, 1884. – 354 с.

256. Сборник узаконений и решений Сената 1865–1880 гг. по введению судебной реформы в Западном крае [Электронный ресурс] : полное руководство по окончанию и возобновлению дел, производившихся в прежнем

порядке судопроизводства, в девяти Западных губерниях, с приведением всех узаконений, на которые имеются ссылки и приложением правил / сост. частн. поверенный Б. В. Певзнер. – Житомир : Волинск. губ. тип., 1880. – IX, 246, [2] с. – Режим доступа: <http://www.prlib.ru/Lib/pages/item.aspx?itemid=4291>.

257. Свєрбигуз В. Старосвітське панство / В. Свєрбигуз. – Варшава : [б. в.], 1999. – 247 с.

258. Свод законов Российской Империи : [в 5 кн., 16 тт.] / под ред. и с прим. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб., 1912.

259. Седляр А. Виконавчі органи в системі міського самоврядування Волинської та Подільської губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. Седляр // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир, 18–19 листопада 2011р.) : збірник наукових праць / ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир, 2011. – С. 80–82.

260. Седляр А. Повноваження та правові основи формування міських дум Волині й Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / А. Седляр // Волинські історичні записки. – Житомир, 2009. – Т. 2. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Viz/2009_2/Sedliar_2.pdf.

261. Сейко Н. А. Тадеуш Чацький – організатор доброчинності у сфері освіти початку XIX ст. [Електронний ресурс] / Н. А. Сейко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2006. – № 29. – С. 55–57. – Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/1241/>

262. Селянський рух на Україні 1850–1861 рр. : збірник документів і матеріалів / [упоряд.: Г. В. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич та ін.]. – К. : Наукова думка, 1988. – 384 с.

263. Семенов В. Н. Начальные люди Саратова. От первого воеводы до последнего первого секретаря / В. Н. Семенов. – Историко-краеведческое изд. – Саратов : Надежда, 1998. – 352 с.

264. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров Т. 1: Комитет министров в царствование императора Александра Первого (1802 сентября 8 – 1825 ноября 19) / С. М. Середонин. – СПб. : Изд-во Канцелярии Комитета министров, 1902. – 612 с.

265. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. Т. 3. Ч. 2: Комитет министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. Февраля 19 – 1881 г. марта 1) / С. М. Середонин. – СПб. : Изд. Канцелярии Комитета министров, 1902. – 315 с.

266. Скрипник А. Ю. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Скрипник Анатолій Юрійович. – К., 2006. – 245 с.

267. Собрание законов о полицейском управлении или указы губернаторские и устав Управы благочиния с включением законов, им предшествовавших и последовавших, с 1708 по апрель месяц 1823. – СПб. : Типография Правительствующаго Сената, 1823. – 460 с.

268. Статистический Ежегодник России, 1913 г. – СПб. : Изд. Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1914. – 663 с.

269. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-е – 90-е гг. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. П. Стельмах. – К., 1991. – 19 с.

270. Стоколос Н. Г. Драма Церкви (до історії скасування Греко-Католицької Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань) : монографія / Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк. – Рівне : ПП Дм, 2011. – 320 с.

271. Страховский И. М. Губернское устройство / И. Страховский // Журнал Министерства Юстиции. – 1913. – № 8. – С. 77.

272. Сухова Е. К. Пограничная стража и контрабанда в России начала XX в. / Е. К. Сухова // Вопросы истории. – 1991. – № 7/8. – С. 234–237.

273. Тарас Я. М. Українська сакральна дерев'яна архітектура : словник-довідник / Я. М. Тарас. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ. 2006. – 584 с.

274. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 4 : Староконстантиновский уезд / Н. И. Теодорович. – Почаев : Типография Почаево-Успенской Лавры, 1899. – 934 с.

275. Терещенко Ю. І. Історія України : у 2-х кн. Кн. 1 : Від найдавніших часів до 1917 р. / Ю. І. Терещенко, В. М. Курило. – К. : Сільгоспосвіта, 1995. – 424 с.

276. Тимків Б. М. Мистецтво України та діаспори: дереворізьба сакральна й ужиткова / Б. М. Тимків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2010. – 312 с.: 563 іл.

277. Тимошенко В. І. Соціокультурна характеристика губернаторів Волинської і Подільської губерній в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / В. І. Тимошенко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npkpnu/Ist/2009_19/19.24%20Tymoschenko.htm.

278. Трофімук Т. Удосконалення законодавчої бази виконання рекрутської повинності єврейським населенням Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. / Т. Трофімук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівно, 2010. – Вип. 20. – С. 13–17.

279. Тхоржевский И. И. Исторический обзор деятельности Комитета министров Т. 4 : Комитет министров в царствование императора Александра Третьяго (1881 г. 2 марта – 1894 г. 20 октября) / И. И. Тхоржевский ; под ред. Куломзина. – СПб. : Изд. Канцелярии Комитета министров, 1902. – 472 с.

280. Удалов С. В. Государственная идеология в России второй четверти XIX века: пропаганда и реализация : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. исторических наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. В. Удалов. – Саратов, 2005. – 22 с.

281. Удалов С. В. Теория официальной народности: механизмы внедрения [Электронный ресурс] / С. В. Удалов // Освободительное движение в России : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов, 2005. – Вып. 21. – С. 73–81. – Режим доступа: <http://www.sgu.ru/files/nodes/9843/08.pdf>.

282. Фартушняк Ю. Джерела палива для цукровиробництва Подільської губернії в XIX ст. / Ю. Фартушняк // Наукові записи Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 2. – С. 23–29.

283. Фартушняк Ю. Перехід від чумацтва до залізничних доріг на Правобережній Україні в 60-х рр. XIX ст. / Ю. Фартушняк // Наукові записи Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 1. – С. 63–68.

284. Філінюк А. Розмежування губерній Правобережної України в 1801–1806 роках / А. Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 18 : На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 198–209.

285. Філінюк А. Г. Воєнно-політичне забезпечення інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. / А. Г. Філінюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2001. – Вип. 56. – С. 43–47.

286. Філінюк А. Г. Організаційно-структурні зміни в господарському розвитку Правобережної України в умовах становлення імперських суспільно-виробничих відносин (кінець XVIII – початок XIX ст.) [Електронний ресурс] / А. Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільській, 2010. – Вип. 3 : До 20-річчя кафедри історії України. – С. 220–228. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vkpnui/2010_3/3_17_Filynyuk.pdf.

287. Філінюк А. Г. Торгівельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII –

50-ті роки XIX століття): монографія / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський: РВВ Кам'янець-Подільського держ. ун-ту, 2006. – 316 с.

288. Хитровська Ю. Організаційно-правове становище Римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / Ю. Хитровська. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Si/2010_30/Hutrovska.pdf.

289. Хитровська Ю. Російське самодержавство та офіційна політична позиція Римо-католицького та Греко-католицького духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – у середині XIX ст. [Електронний ресурс] / Ю. Хитровська. – Режим доступу: http://www.rasnauka.eom/12.APSN_2007/Istoria/20632.doc.htm.

290. ЦДІАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 623

Спр. 408. Перписка с МВД о замечаниях Александра III по отчетам о состоянии губерний Юго-Западного края, 24 ноября 1893 г. – 16 июня 1894 г., 25 л.

291. ЦДІАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 631

Спр. 217 / ч. II. Дело о предоставлении в Канцелярии копий розпряжений всех губернских властей по вопросам административного управления и введению новых мероприятий, 26 мая 1901 г. – 9 апреля 1907 г., 308 л.

292. ЦДІАК України

Ф. 422 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 788а. Секретна частина, 1838 р.

Спр. 164. О намерении мятежников с числа 200 человек под командованием местного полковника; а также о составлении пограничной сторожи, 409 л.

293. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 144. Судна частина 1836–1842 рр.

Спр. 89. Записка титулярного радника Максима Кириченка Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору Олександру Гур'єву з поясненням причин, «от коих происходят беспорядки и неуспешность в производстве дел» у Волинському губернському правлінні, 33 л.

294. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 793. Секретна частина, 1 стіл, 1843–1850 рр.

Спр. 281. Конфіденційний лист київського, подільського і волинського генерал-губернатора Дмитра Бібікова до міністра внутрішніх справ Лева Перовського про необхідність звільнення з посади волинського губернатора Григорія Лашкарьова у зв'язку із негідною поведінкою його дружини, що шкодить іміджу влади і ставить під загрозу «загальну ціль обрусіння краю». Чернетка, 15 арк.

295. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп 39. Поліцейська частина, 1862–1875 рр.

Спр. 659. Переписка Министерства внутренних дел с генерал-губернатором о награждении чиновников его канцелярии; список волосных сельских старшин, представленных к награде за подавление польского востанния, 12 л.

296. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 34. Поліцейська частина, 1857 р.

Спр. 1418. Представление Киевского генерал-губернатора Министру внутренних дел о расширении власти Начальников губерний (7 августа 1857), 32 арк.

297. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 533, 1 Отделение, 2 стол, 1880–1890

Спр. 158. Отчет Волынского губернатора о состоянии вверенной ему губернии 1879 р., 26 л.

298. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 108. Господарська частина, 1875р.

Спр. 130. Справа про введення в м. Житомирі нового міського положення згідно височайшого розпорядження 29 квітня 1875р., 1875–1888 р., 46 арк.

299. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 549, 2 відділення, 3 стіл, 1880–1903 рр.

Спр. 25. Про введення міського положення 16 червня 1870 р. в містах Новограді-Волинському, Заславі, Старокостянтинові і Рівному, 1880–1882 рр., 56 арк.

300. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 181. Судова частина, 1867 р.

Спр. 425. Дело о судебных реформах в Юго-Западном крае 1869 г., ч. 9, 180 л.

301. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 654, 2 діловодство, 1901–1914 рр.

Спр. 2. С циркулярами Міністерства внутрішніх дел по главному тюремному управленію департаментов: хозяйственному управленію, полициі, медицинскому, земству и распоряжения генерал-губернатора, 135 л.

302. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 535, 1 відділення, 2 стіл, 1882–1901 рр.

Спр. 327. Представление Волынского губернатора об учреждении общества потребителей в г. Ровно Волынской губернии, 28 ноября 1882 г., 13 л.

303. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 1 Поліцейська частина, 1832–1840 рр.

Спр. 917. Дело о присвоении учреждениям и должностным лицам Киевской, Подольской и Волынской губернии наименований существующих в губерниях центральной России и введении в судопроизводство русского языка, 115 л.

304. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 626

Спр. 426. О введении городской реформы и городском управлении в Волынской губернии. Из отчета губернатора, 1895 г., 17 л.

305. ЦДАК України

Ф. 533

оп. 1. Полицейская часть

Спр. 203. Ведомости, сведения и другие материалы о состоянии г.Киева и Киевского повета 27 июня 1827 г., 179 л.

306. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 549, 2 відділення, 3 стіл, 1880–1903 рр.

Спр. 43. Про введення міського положення в Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Кременці і Овручі Волинської губернії, 1880–1887рр., 254 арк.

307. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 51. Поліцейська частина, 1872–1875 рр.

Спр. 377. По представлению волынского губернатора отчета и соображений о губернии 1870 г., 176 л.

308. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 629, 1 діловодство

Спр. 78. Отчет Волынского губернатора о состоянии губернии 1896 г., 184 л.

309. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 535, 1 відділення, 2 стіл, 1882–1901 рр.

Спр. 336. Записка о функциях и значениях генерал-губернаторства в управлении Империей 1914 г., 20 л.

310. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 44. 1 відділення, 2 стіл, 1863–1866 рр.

Спр. 679. Циркуляри Міністерства внутрішніх дел; укази Київського, Подольського и Волинського генерал-губернатора, 1865 г., 162 л.

311. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 535, 1 відділення, 2 стіл.

Спр. 322. Отчет волинського губернатора о состоянии губернии за 1881 г., 15 нября 1882 г., 72 л.

312. ЦДАК України.

Ф. КМФ 11. Історія міст і сіл України

Оп. 1

Спр. 91 Отчет волинського губернатора о состоянии губернии, 1806 год, 105 л.

313. ЦДАК України.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 770 Розпорядча частина, 1833–1912 рр.

Спр. 12. Циркуляри Міністерства внутрішніх дел, 1836 г., 362 л.

314. ЦДАК України.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 152. Судна частина, 1843–1860 рр.

Спр. 232, Ч. 1, 1844 р. Рапорт кременецького повітового стряпчого В. Сивицького Київському генерал-губернатору Д. Бібікову про результати обстеження криниці Кременецького замку, 278 арк.

315. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора.

оп. 1 Розпорядча частина

Спр. 2328. Переписка с Канцелярїями губернаторов по представленію о разьясненіи положеній Указа Императора Николая Павловича о преобразованіи Губернских правленій и Земской полици (16 сентября 1837 г.), 125 л.

316. Циркуляры Волинского губернатора Уездным исправникам и полицмейстерам Волинской губернии от 26-го мая 1873 года / ред. Братчиков // Волинские губернские ведомости. – 1873. – № 39.

317. Шандра В. «Губернии на особых по правам и привилегиях их основания...» як прояв регіонального рівня взаємодії верховної влади і суспільства [Електронний ресурс] / В. Шандра // Волинські історичні записки. Житомир, 2009. – Т. 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Viz/2009_2/Shandra.pdf.

318. Шандра В. Всемогутність чи слабкість російської влади в Україні XIX ст.: у продовження однієї неординарної статті / В. Шандра // Український гуманітарний огляд. – 1999. – Вип. 2. – С. 66–74.

319. Шандра В. До історії Київського генерал-губернаторства : настанови Д. Г. Бібікова / В. Шандра // Студії з архівної справи та документознавства. – 1996. – Т. 1. – С. 85–91.

320. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття : монографія / В. С. Шандра. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – 427 с.

321. Шандра В. С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії / В. С. Шандра // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку : зб. текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.) / Головне управління державної служби України ; за заг. ред. А. Вишневського – К., 2009. – С. 93–100.

322. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах з російським самодержавством / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – 2010. – № 4 (493). – С. 59–83.

323. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX–початку XX ст.) / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – К., 2007. – № 2. – С. 143–158.

324. Шаханов А. М. Гражданские губернаторы Московской губернии (1709–1917) / А. М. Шаханов // Московский журнал. – 2006. – № 2. – С. 9–13.

325. Шевчук Б. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою наприкінці XVIII – 1860-х рр. XIX ст. / Б. Шевчук // Волинські історичні записки : збірник на наукових праць / ЖДУ ім. І.Франка. – Житомир, 2010. – Т. 4. – С. 132–140.

326. Шепелев Л. Е. Отмененные историей чины, звания, титулы в Российской империи / Л. Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1977. – 153 с.

327. Шмид О. Земельна русифікація Волині після польського повстання 1863 року [Електронний ресурс] / О. Шмид. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1700/52>.

328. Шумилов М. М. Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX в. : учеб. пособие к спецкурсу / М. М. Шумилов. – Л. : ЛГПИ, 1988. – 87 с.

329. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) : монографія / Н. О. Щербак. – К. : Ризографіка, 2005. – 616 с.

330. Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института «Гранат». Т. 17 : Греция - Дарвин / ред. Ю. С. Гамбаров [и др.]. – 12-е стереотип. издание. – М. : Ред.-изд. кооп. т-во «Русский Библиографический Институт Гранат», 1939. – 640 с.

331. Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX століть : монографія / І. Ярмошик. – Житомир : Волинь : Рута, 2006. – 216 с.

332. Ящук В. Бальзак і місто Дубно [Електронний ресурс] / Володимир Ящук // Бальзак. Листи в Радивилів / Володимир Ящук. – Режим доступу: <http://balsa.blox.ua/html>. – Загол. з екрану.

333. Ящук В. До історії Радзивилівської митниці / В. Ящук // Бріжщина – край на межі Галичини й Волині / Бродівський історико-краєзнавчий музей. – Броди, 2011. – Вип. 4: [Матеріали п'ятої конференції, присвяченої Дню пам'яток історії та культури]. – С. 92–97.

ДОДАТКИ

Додаток А

Волинські цивільні губернатори

- Волинське намісництво** 5.07.1796 – 12.12.1796
 м. Новоград – Волинський
1. Шереметьєв Василь Сергійович генерал – майор
6.08.1796 – 15.11.1796;
- Волинська губернія** 12.12.1796 – 1.08.1925
 м. Новоград – Волинський 1796 – 1804 – м. Житомир 1804 – 1925
2. Арсеньєв в.о. віце-губ. 15.11.1796 – 08.01.1797;
 3. Міклашевський Михайло Павлович дійсний статський радник
8.01.1797 – 19.11.1797;
 4. Гревс Петро Ігорович в.о. статський радник
19.11.1798 – 4.07.1799;
 5. Глазенап Карл Іванович дійсний статський радник
4.07.1799 – 27.06.1800;
 6. Куріс Іван Онуфрійович дійсний статський радник
27.06.1800 – 1802;
 7. Решетов Гаврило Степанович дійсний статський радник
7.02.1802 – 1805;
 8. Волконський Михайло Миколаєвич дійсний статський радник, князь
09.1805 – 1806;
 9. Комбурлей Михайло Іванович титулярний радник
1806 – 1815;
 10. Сент-Прі Карл Францевич в.о. дійсний статський радник, граф
23.12.1815 – 1816;
 11. Домбровський в.о. голова Головного Суду Другого департаменту
14.02.1816 – 22.03.1816;
 12. Потоцький Станіслав Станіславович генерал-майор, граф і

- Сіверс Федір Федорович в.о. таємний радник
22.03.1816 – 13.04.1816;
13. Гіжицький Варфоломій Каетанович дійсний статський радник
13.04.1816 – 1824;
14. Бутовт-Андржейкович Михайло Фадейович дійсний статський радник
30.10.1824 – 1828;
15. Аверін Павло Іванович службовець дійсний статський радник, МВС для особливих доручень 4 класу
1828 – 1831;
16. Римський-Корсаков Андрій Петрович статський радник
17.04.1831 – 1835;
17. Жуковський Микола Миколайович дійсний статський радник
19.04.1835 – 21.03.1837;
18. Звєгінцев Андрій Ілліч дійсний статський радник
27.03.1837 – 3.09.1837;
19. Маслов О. генерал-майор
3.09.1837 – 1839;
20. Лошкар'єв Григорій Сергійович генерал-майор
6.02.1839 – 1844;
21. Каменський Іван Васильович генерал-майор
6.11.1844 – 1848;
22. Васільчиков Ілларіон Іларіонович генерал-майор, князь
9.04.1848 – 1851;
23. Кравцов Іван Федорович в.о. генерал-майор, інженер
4.05.1851 – 1852;
24. Сінельников Микола Петрович дійсний статський радник
8.12.1852 – 8.09.1855;
25. Клушін Павло Миколайович дійсний статський радник
30.12.1855 – 1856;

26. Друцький-Соколинський Михайло Васильович дійсний статський радник, князь 9.10.1856 – 1863;
27. Чертков Михайло Іванович генерал-майор, Почту Його Величності 14.01.1864 – 7.05.1866;
28. Ейлер Микола Павлович генерал-майор, Почту Його Величності 17.05.1866 – 2.12.1866;
29. Галлер фон Іван Володимирович генерал-майор 2.12.1866 – 8.07.1871;
30. Грессер Петро Аполонович дійсний статський радник 8.07.1871 – 28.04.1878;
31. Подгорчані-Петрович Юрій Миколаєвич в званні камергера, дійсний статський радник, граф 5.05.1878 – 22.09.1881;
32. Томара Лев Павлович дійсний статський радник, камергер 22.09.1881 – 30.05.1885;
33. Фон – Валь Віктор Вільгельмович генерал-майор, Почту Його Величності 5.06.1885 – 25.02.1889;
34. Янковський Євгеній Осипович генерал-майор 25.02.1889 – 28.07.1892;
35. Суходольський Сергій Петрович дійсний статський радник 15.10.1892 – 11.07.1896;
36. Трепов Федір Федорович (молодший) генерал-майор 11.07.1896 – 17.04.1898;
37. Дунін – Борковський Йосиф Якович дійсний статський радник, майор 25.04.1898 – 05.1904;
38. Каталей Петро Іванович колезький радник, камергер 10.05.1904 – 07.1905;
39. Штакельберг Фрол Олександрович титулярний радник, барон 26.07.1905 – 09.1909;
40. Кутайсов Олександр Павлович дійсний статський радник

Прод. дод. А

21.09.1909 – 27.02.1912;

41. Мельников Михайло Олексійович статський радник

27.02.1912 – 1915;

[107, с. 81 – 88; 165, с. 200; 195, с. 278 – 279]

Додаток Б

Перелік казенних, станових, міських і громадських установ в м. Житомирі наприкінці XIX – початку XX ст.

1. Канцелярія губернатора;
2. Губернське правління;
3. Губернське по військових справах присутствіє;
4. Губернський статистичний комітет;
5. Губернський тюремний комітет;
6. Церковно-будівельне присутствіє;
7. Дворянське депутатські збори;
8. Приказ управління товариствами;
9. Волинська духовна консисторія;
10. Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія;
11. Казенна палата;
12. Губернський розпорядчий комітет;
13. Управління державними маєтками Волинської губернії;
14. Губернський лісоохоронний комітет;
15. Житомирський окружний суд;
16. Управління акцизними зборами Волинської губернії;
17. Губернське у селянських справах присутствіє;
18. Губернське у міських справах присутствіє;
19. Губернське жандармське управління;
20. Губернська поштово-телеграфна контора;
21. Губернське казначейство;
22. Відділення державного банку;
23. Відділення селянського земельного банку;
24. Житомирська губернська тюрма;
25. Міська управа;

26. Міське поліцейське управління;
27. Перший, другий і третій поліцейська дільниця;
28. Перше і друге відділення пожежної команди;
29. З'їзд мирових суддів;
30. Повітове військове присутствіє;
31. Повітове чиншове присутствіє;
32. Дворянська опіка;
33. З'їзд мирових посередників;
34. Сирітський суд;
35. Окружне акцизне управління;
36. Цукрово-акцизне управління;
37. Повітове поліцейське управління;
38. Міська управа;
39. Реміснича управа.

Громадські установи та приватні:

40. Товариство взаємного кредиту;
41. Товариство взаємного страхування;
42. Товариство взаємної допомоги;
43. Драматичне товариство;
44. Міський театр;
45. Дворянське зібрання;
46. Громадське зібрання;
47. Товариство велосипедистів любителів;
48. Товариство допомоги тваринам;
49. Волинське церковно-археологічне товариство;
50. Волинський відділ Палестинського товариства ощадно-позичкової каси;
51. При губернському правлінні:
52. ---- казенних палат;
53. ---- міському поліційному управлінні.

Навчальні заклади:

54. Чоловіча гімназія;
55. Жіноча гімназія;
56. Чоловіча прогімназія;
57. Чоловіче духовне училище;
58. Волинське духовне жіноче училище;
59. Фельдшерська школа;
60. Міське двокласне училище;
61. Господарсько-ремісничє училище;
62. Приватні училища для дітей обох статей;
63. Єврейське двох класне училище;
64. Єврейське приватне жіноче училище;
65. Єврейське приватне училище для дітей обох статей.

Війська розміщені у місті:

66. Штаб 11 Артилерійського корпусу;
67. Управління керівника артилерійського 11 військового корпусу;
68. Штаб п'ятої піхотної дивізії;
69. Управління повітового військового керівника;
70. 17-й піхотний Архангельський полк;
71. 19-й піхотний Костромський полк;
72. 16-й кінно-артилерійська батарея;
73. Друга Донська козака бригада;
74. Перша і друга батареї п'ятої артилерійської бригади;
75. 20-й піхотний Галицький полк;

Тимчасово в таборах:

76. 18-й піхотний Вологодський полк;
77. 20-й піхотний Галицький полк;
78. П'ята артилерійська бригада;

79. 26-й драгунський Бугський полк;

Установи військового відомства:

80. Воєнно-офіцерське зібрання;

81. Продовольчий магазин;

82. Місцевий лазарет.

[135, арк. 14-15зв.]

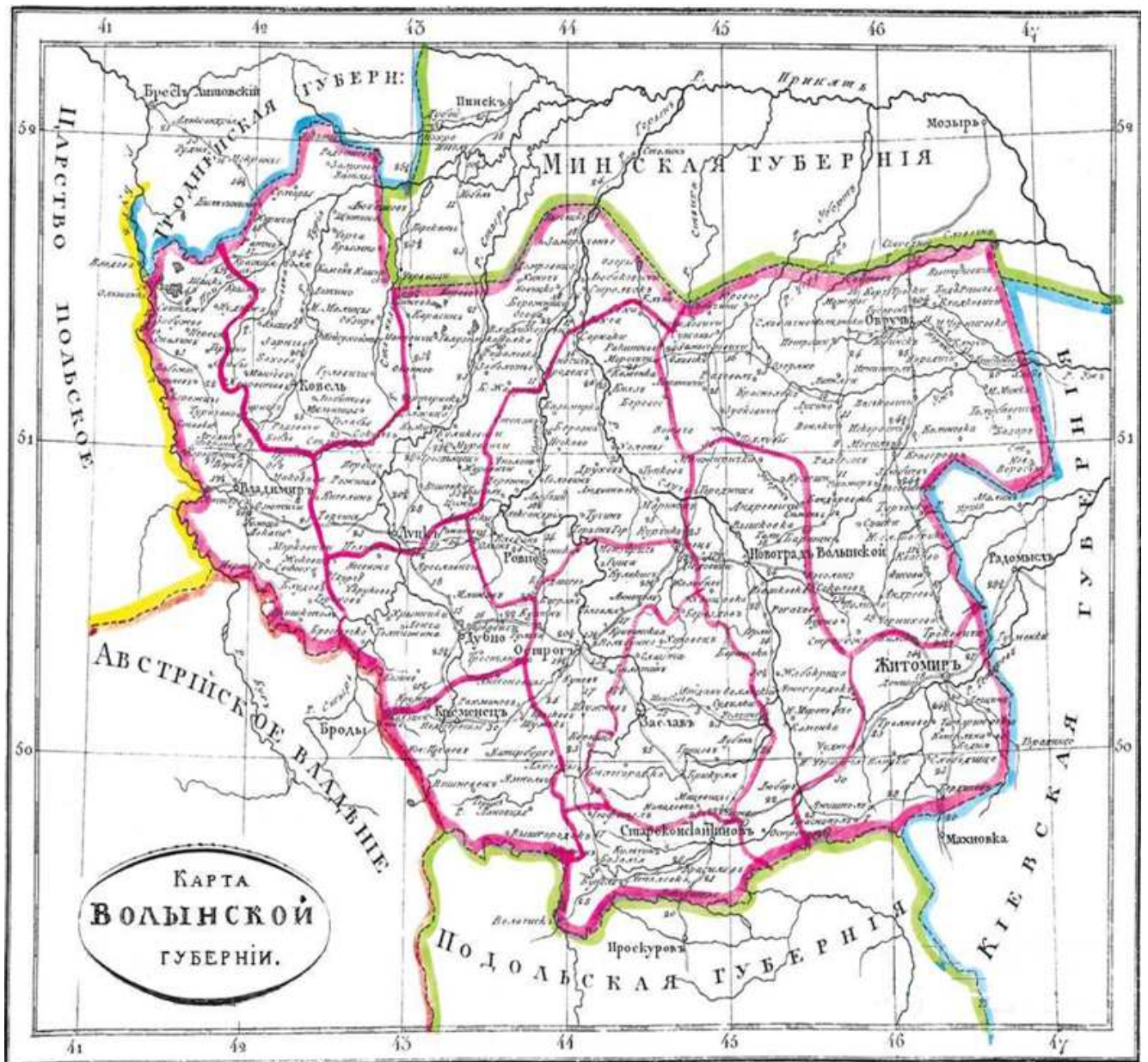
Додаток В

Волинські губернські предводителі дворянства

1. Ілінський Август Кирилович граф	1796 – 1799;
2. Міончинський Каетан Адамович граф, генерал-лейтенант	05.1799 – 10.1802;
3. Ворцель Станіслав-Григорій Станіславович граф, таємний радник	10.1802 – 05.08.1808;
4. Гостинський Алонзій Францевич	05.08.1808 – 1811;
5. Ганський Вацлав Іванович	31.07.1811 – 1814;
6. Гіжицький Варфоломей Каетанович генерал-майор	31.08.1814 – 1815;
7. Холоневський Іван Ігнат'євич граф	01.07.1815 – 1816;
8. Гіжицький Варфоломей Каетанович генерал-майор	18.01.1816 – 11.04.1816;
9. Ілінський Генріх Августович граф, камер-юнкер	11.04.1816 – 1818;
10. Сангушко Євстафій Ієронімович князь, генерал-майор	17.07.1818 – 1820;
11. Ледуховський Вікентій Осипович граф	09.08.1820 – 1823;
12. Мошинський Петро Ігнат'євич граф	07.1823 – 1826;
13. Чацький Михайло Домінікович граф, підпоручик	29.07.1826 – 1829;
14. Ленкевич Граціан Станіславович камергер	31.07.1829 – 1838;
15. Ілінський Януш Августович граф, камергер, статський радник	12.06.1838 – 1841;
16. Любомирський Констянтин Ксаверієвич князь, генерал-майор	04.08.1841 – 15.09.1841;
ВАКАНСІЯ	15.09.1841 р. – 28.08.844;
17. Бобр-Бистревський Федір Каетанович статський радник	28.08.1844 – 03.12.1850;
18. Ледуховський Ромуальд Лукич граф	03.12.1850 – 09.03.1852;

19. Сіейковський Володимир Адамович в званні камер-юнкера, колезький асесор 26.04.1852 – 22.06.1856;
20. Микулич Карл Фаддеевич колезький асесор 22.06.1856 – 1863;
21. Зеленський Владислав Осипович колезький асесор, в. о.
ВАКАНСІЯ 1863 – 1866;
22. Імеретинський Микола Константинович князь, генерал-майор
09.11.1866 – 12.1869;
ВАКАНСІЯ 1869 – 1872;
23. Карамішев Модест Модестович гвардії підпоручик
01.03.1872 – 1877;
ВАКАНСІЯ 1877 – 1880;
24. Кудашев Микола Сергійович князь, на посаді шталмейстера
04.01.1880 – 1881;
ВАКАНСІЯ 1881 – 1882;
25. Уваров Сергій Аполонович дійсний статський радник, на посаді гофмейстера 08.05.1882 – 22.01.1900;
ВАКАНСІЯ 1900 – 27.03.1901;
26. Нірод Максиміліан Євстафєвич граф, колезький асесор
27.03.1901 – 31.12.1901;
27. Волконський Володимир Вікторович князь, відставний гвардії підпоручик 23.03.1902 – 17.08.1907;
28. Демидов Павло Олександрович колезький радник
17.08.1907 – 1915;

Додаток Д
Карта Волинської губернії 1796 – 1914 рр.

Додаток Ж

Пам'ятна медаль на честь приднання земель Правобережної України
до складу Російської імперії

[77, с. 236-237]

Додаток 3
Пам'ятна медаль на знак воз'єднання Греко-Уніатської та
Православної Церков

[270, с.100]

Додаток К

**Писемність чотирьох етнічних груп Волинської губернії наприкінці
XIX ст.**

Українці		Поляки		Росіяни		Євреї							
Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Загальна чисельність. населення							
Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Писемність (у %)						
955	16,6	992	2,9	89	29,9	91	25,8	59	56,2	36	38,7	394	32,6